

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

АМЕЛІНА ОКСАНА СЕРГІЇВНА

УДК 94(477):355.134.4"15/17"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗДОБИЧНИЦТВО УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА XVI – XVIII СТ.:
ВИНИКНЕННЯ, ЗМІСТ, ТРАНСФОРМАЦІЯ**

032: Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (в галузі історії).

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.С. Амеліна

Науковий керівник – **Бачинська Олена Анатоліївна,**

доктор історичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Амеліна О.С. Здобичництво українського козацтва XVI–XVIII ст.: виникнення, зміст, трансформація. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 2021.

У *вступі* обґрунтовується актуальність теми, розкривається мета та завдання дисертаційного дослідження, визначаються хронологічні та територіальні межі, вказується методологія дослідження та зазначаються основні внески дисертанта у вивчення цієї тематики.

У *першому розділі* «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» проаналізовано стан наукової розробки теми та джерельну базу дослідження, яка систематизована за тематичним принципом. Охарактеризована методологія, обґрунтовані методи та термінологічний апарат дослідження.

Історіографія систематизована за проблемно-хронологічним принципом, та виокремлено три періоди: дорадянський, радянський та сучасний. Історики кожного періоду розглядали питання козацького здобичництва в контексті військової, соціально-культурної, політичної взаємодії козацтва з іншими народами в межах Степового Кордону України. Проте окремого комплексного історичного дослідження щодо проблематики козацького здобичництва станом на сьогодні немає.

Джерельний комплекс дослідження має вагомий інформативний потенціал, який характеризується різноманітністю та розрізненістю як змісту, так і форми наявних джерел. Більшість документів із теми не представлена єдиним комплексом, навпаки, вони зосереджені в різних архівних установах та бібліотеках України, Польщі, Туреччини, Росії.

Другий розділ «Формування традиції здобичництва» подає розгляд впливу Великого Степового Кордону України на формування традиції козацького здобичництва, яка поєднувала в собі як місцеві звичаї, так і військово-культурні

традиції інших народів, переважно татар та ногайців, бо саме вони активно взаємодіяли з козаками в межах Степового Кордону України; досліджує роль прикордонної адміністрації у формуванні козацького здобичництва та ставлення до нього керівництва Речі Посполитої.

Окрім українського козацтва на території Центральної та Східної Європи утворилося чимало порубіжних спільнот, які у своїй традиційній культурі також мали традицію військового здобичництва. У переважній більшості здобич сприймалася як трофей, здобутий під час бою, проте в середовищі українського козацтва здобич набуває не тільки військово-економічного, а й ідеологічного обґрунтування.

Визначено, що важливу роль у формуванні традиції козацького здобичництва відігравала прикордонна адміністрація, переважно старости та воєводи Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої. Саме старости виступали в ролі очільників козацтва, консолідували його та передавали власний військовий досвід під час здобичницьких походів, які поділялися на походи-відповіді та походи військово-політичного характеру. Доведено, що усі походи мали економічну складову, з якої прикордонна адміністрація отримувала не тільки загальнополітичну користь, але й власну економічну вигоду.

З'ясовано, що влада Речі Посполитої активно намагалася взяти під контроль і українське козацтво, і його здобичницьку діяльність, бо остання була важливим фактором протидії Османській імперії та її васалам у межах Степового Кордону України. Попри низку постанов та угод з козаками польський уряд не досягнув успіхів у вирішенні зазначеного питання.

Третій розділ «Трансформація козацького здобичництва: економічні та змістові аспекти» присвячений змінам парадигми козацького здобичництва, досліджуються економічні, ідеологічні, міжнародні аспекти здобичництва та його моделі в запорозьких та реєстрових козаків.

Кінець XV–XVI ст. – перший етап, у якому зароджується традиція здобичництва, а здобич стає ключовим ресурсом для існування козацтва.

Кінець XVI – перша половина XVII ст. – другий етап. Інституалізація українського козацтва в Запорозьку Січ та реєстрове козацтво сприяла трансформації здобичництва та його ідеологізації. Козацтво починає позиціонувати себе як «лицарів степового порубіжжя», а здобич сприймається як специфічна «плата» за несення військової служби та охорони державних кордонів. У кожній із козацьких інституцій традиція здобичництва мала власні особливості. У дисертаційній роботі увага зосереджена саме на традиції здобичництва запорозького козацтва, яка є найбільш репрезентативною з точки зору трансформації та ідеологічного обґрунтування здобичі.

Третій етап охоплює середину XVII–XVIII ст. У зазначений період відбувається подальша трансформація здобичництва під тиском зовнішньополітичних та внутрішньополітичних факторів, проходить процес поступового перетворення запорожців на регулярні частини російської армії, що призвело до поступового зникнення традиції здобичництва.

Також на основі проаналізованих міжнародних нормативно-правових документів доведено, що питання козацького здобичництва було важливим фактором тогочасної міжнародної ситуації та безпосередньо впливало на воєнно-політичні події в межах Степового Кордону України.

У *четвертому розділі* «Складові козацької здобичі» досліджується географія шляхів козацького здобичництва, охарактеризовано складові здобичі, зокрема така особлива складова, як полон, а також проаналізовано в правовій системі козацтва різницю між здобиччю та грабунками. Розкривається питання змісту козацької здобичі та її складових частин.

Козацька здобич була різноманітною, переважно господарського та військового характеру. Особливими складовими компонентами здобичі були коні та полон, бо саме вони відігравали важливу військову та економічну роль. Сьогодні дослідження полону в структурі козацького здобичництва є дискусійним питанням, деякі аспекти потребують подальшого вивчення та обґрунтування. Зокрема, питання щодо жіночого та дитячого полону. У роботі визначаються

основні шляхи використання полонених та ідеологічне обґрунтування такого виду здобичі.

Важливим є висвітлення правових аспектів козацького здобичництва, які унормовували та легалізували здобичницьку діяльність козаків. Відповідно до проаналізованих джерел та досліджень істориків стверджуємо, що здобичництво чітко регламентувалося в козацькому середовищі й відокремлювалося від самовільних грабіжницьких походів. Здобич перш за все сприймалася в якості військових трофеїв, які також мали окрему правову систему розподілу, що забезпечувало консолідацію й боєздатність козацького війська.

У висновках представлені основні результати дисертаційного дослідження, які можуть слугувати основою для наукових розробок з історії українського козацтва.

Наукова новизна роботи визначається тим, що дисертаційна робота є першим комплексним історичним дослідженням щодо проблематики козацького здобичництва в XVI–XVIII ст. *Уперше*:

- здійснений комплексний аналіз наукової проблеми козацького здобичництва XVI–XVIII ст.;
- охарактеризована структура та ідеологічне обґрунтування козацького здобичництва;
- досліджені етапи трансформації козацького здобичництва;
- проаналізовані термінологічні особливості та взаємозв'язок понять «здобич», «гарач», «ясир», «тутмак» у контексті проблематики козацького здобичництва;
- визначена роль полону в структурі здобичництва;
- проаналізовано ставлення влади Речі Посполитої до здобичництва українського козацтва;
- розкрито правові аспекти здобичництва в середовищі запорозького козацтва;
- з'ясовано структуру козацької здобичі.

Практичне значення роботи зумовлюється тим, що зібраний фактологічний матеріал і зроблені узагальнення та висновки, можуть бути використані в подальших дослідженнях з історії українського козацтва, зокрема в контексті

міжнародної ситуації зазначеного періоду, україно-тюркських-польсько-московських зв'язків, краєзнавчих досліджень, пов'язаних із регіоном Причорноморських та Приазовських степів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням, у якому поданий авторський погляд на роль та місце козацького здобичництва в діяльності українського козацтва XVI–XVIII ст., здійснено комплексне дослідження проблематики козацького здобичництва. У роботі вперше введено до наукового обігу документальні джерела з архівосховищ України, Польщі, Росії, перекладені автором дисертації франкомовні джерела, зокрема фрагменти з роботи Шарля де Пейссонеля «Історичні та географічні спостереження за варварами, які мешкають на берегах Дунаю та Чорного моря» та новини з періодичного видання «Amsterdam» 1708–1709 pp.

Основні положення й матеріали дисертації були *апробовані* у виступах на міжнародних і всеукраїнських конференціях: XIII Міжнародна науково-практична конференція: Шевченківська весна, м. Київ, 1 квітня 2015 р.; Круглий стіл «Османсько-українські взаємини в Північному Причорномор'ї: козацька доба», м. Одеса, 21–22 квітня 2016 р.; 69-та Міжнародна конференція молодих учених «Краєзнавчі читання», м. Харків, 29 квітня 2016 р.; Міжнародна наукова конференція «Україна–Європа–Схід: проблеми та перспективи сучасної гуманітаристики» до 90-річчя від дня народження Ярослава Дашкевича, м. Львів, 13–14 грудня 2016 р.; Круглий стіл «Питання мови та історії в україно-турецьких дослідженнях», м. Стамбул, Туреччина, 19 жовтня 2018 р.; Міжнародна наукова конференція «Чорне море та Причорномор'я як контактна зона цивілізацій та культур (IX Дриновські читання)», м. Харків, 22–23 листопада 2018 р.; IV Міжнародні книгознавчі читання «Стародрук і рідкісні видання в університетській бібліотеці», м. Одеса, 2–3 жовтня 2019 р.

Всеукраїнських: Сьомі Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс», м. Київ, 16 грудня 2015 р.; Перша Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 600-річчю міста «Кочубіїв–Хаджибей–Одеса», м. Одеса,

28- 29 травня 2015; Всеукраїнська наукова конференція «Читання імені академіка М. Є. Слабченка», м. Одеса, 24–25 листопада 2017 р.; Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна доби модернізації ХІХ-ХХ ст.: соціум, цінності, життєві практики», м. Херсон, 30 квітня 2020 р.; 75-а наукова конференція професорсько-викладацького складу і наукових працівників, Одеса, 25–27 листопада 2020 р.

Ключові слова: козацьке здобичництво, Степовий Кордон України, полон, здобичницькі шляхи, трансформація здобичництва, прикордонні старости, тюркські спільноти, прикордонна взаємодія, україно-польські-турецькі відносини, міжнародні договори.

ABSTRACT

Amelina O. Prey of the Ukrainian Cossacks of the XVI–XVIII centuries: origin, content, transformation - qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy in the field of knowledge 03 «Humanities» on a specialty 032 «History and archeology». – Odesa I.I. Mechnikov National University, Odesa, 2021.

The introduction substantiates the relevance of the topic, reveals the purpose and objectives of the dissertation research, defines the chronological and territorial boundaries, indicates the research methodology and indicates the main contributions of the dissertation in the study of this topic.

The first chapter «Historiography, source base and research methodology» analyzes the state of scientific development of the topic, analyzes the source base of the study, which is systematized by thematic principle. The methodology, substantiated methods and terminological apparatus of the research are characterized.

Historiography was systematized according to the problem chronological principle and three periods were distinguished: pre-Soviet, Soviet and modern. Historians of each period considered the issue of Cossack prey in the context of military, socio-cultural, political interaction of the Cossacks with other peoples within the Steppe

Frontier of Ukraine. However, as of today there is no separate comprehensive historical study on the problems of Cossack prey.

The source complex of the study has a significant informative potential, which is characterized by variety and diversity, both in content and form of available sources. Most documents on the topic are not presented in a single complex, on the contrary - are concentrated in various archival institutions and libraries in Ukraine, Poland, Turkey, Russia.

The *second chapter* «Formation of the tradition of prey» considers the influence of the Great Steppe Frontier of Ukraine on the formation of the tradition of Cossack prey, which combined both local customs and military and cultural traditions of other peoples, mainly Tatars and Nogai, because they actively interacted with the Cossacks. Steppe Frontier of Ukraine, explores the role of the border administration in the formation of Cossack prey and the attitude of the leadership of the Commonwealth.

In addition to the Ukrainian Cossacks, many frontier communities were formed in Central and Eastern Europe, which also had a tradition of military booty in their traditional culture. In the vast majority of cases, the booty was perceived as a trophy obtained during the battle, but among the Ukrainian Cossacks, the prey acquires not only military-economic, but also ideological justification.

It is determined that an important role in the formation of the tradition of Cossack prey was played by the border administration, mainly elders and voivodes, of the Grand Duchy of Lithuania, and later of the Commonwealth. It was the elders who acted as leaders of the Cossacks, consolidated it and passed on their own military experience during the raids, which were divided into retaliatory campaigns and military-political campaigns. It is proved that all campaigns had an economic component from which the border administration received not only general political benefit, but also its own economic one.

It was found that the authorities of the Polish-Lithuanian Commonwealth actively tried to take control of both the Ukrainian Cossacks and their prey activities, as the latter was an important factor in counteracting the Ottoman Empire and its vassals within the

Steppe Frontier of Ukraine. Despite a number of decrees and agreements with the Cossacks, the Polish government did not succeed in this matter.

The third chapter «Transformation of Cossack prey: economic and semantic aspects» is devoted to changes in the paradigm of Cossack prey, explores the economic, ideological, international aspects of prey, and its model in the Zaporozhian and registered Cossacks.

The end of the XVI – first half of the XVII century is the second stage. The institutionalization of the Ukrainian Cossacks in the Zaporozhian Sich and the registered Cossacks contributed to the transformation of prey and its ideologization. The Cossacks began to position themselves as «knights of the steppe frontier» and the prey was perceived as a specific «payment» for military service and protection of state Frontiers. In each of the Cossack institutions the tradition of prey acquires its own peculiarities. In the dissertation the attention is focused on the tradition of prey of the Zaporozhian Cossacks, which is the most representative in terms of transformation and ideological justification of prey.

The third stage covers the middle of the XVII–XVIII centuries. In this period there is a further transformation of mining under the pressure of foreign and domestic political factors. In fact, there is a process of gradual transformation of the Cossacks into regular units of the Russian army, which leads to the gradual disappearance of the tradition of prey.

Also on the basis of the analyzed international normative-legal documents, it is proved that the issue of Cossack prey was an important factor of the international situation of that time and directly influenced the military-political events within the Steppe Frontier of Ukraine.

The *fourth chapter* «Components of Cossack prey» examines the geography of Cossack booty, describes the components of booty, in particular such a special component as captivity, and analyzes the difference between booty and looting in the legal system of the Cossacks. the question of the content of the Cossack booty and its constituent parts is revealed.

Cossack prey was diverse, mostly economic and military in nature. Horses and captives were special components of the prey, because they played an important military and economic role. Today, the study of captivity in the structure of Cossack prey is a debatable issue, some aspects need further study and justification. For example, the issue of female and child captivity. The paper identifies the main ways of using prisoners and the ideological justification of this type of prey.

It is important to highlight the legal aspects of Cossack prey, which normalized and legalized the prey of the Cossacks. According to the analyzed sources and research of historians, we claim that the prey was clearly regulated in the Cossack environment and was separated from unauthorized, predatory campaigns. The spoils were primarily perceived as military trophies, which also had a separate legal system of distribution, which ensured the consolidation and combat effectiveness of the Cossack army.

The conclusions present the main results of the dissertation research, which can serve as a basis for scientific research on the history of the Ukrainian Cossacks.

The scientific novelty of the work is determined by the fact that the dissertation is the first comprehensive historical study on the problems of Cossack prey in the XVI–XVIII centuries. First:

- a comprehensive analysis of the scientific problem of Cossack prey of the XVI–XVIII centuries;
- characterized the structure and ideological justification of the Cossack prey;
- the stages of transformation of Cossack prey are investigated;
- the terminological peculiarities and interrelation of the concepts «prey», «garach», «yasir», «tutmak» in the context of the problems of Cossack prey are analyzed;
- the role of captivity in the structure of prey is determined;
- the attitude of the Commonwealth authorities to the prey of the Ukrainian Cossacks was analyzed;
- revealed the legal aspects of mining among the Zaporozhian Cossacks;
- the structure of Cossack prey is clarified.

The practical significance of the work is due to the fact that the collected factual material and generalizations and conclusions can be used in further research on the history of the Ukrainian Cossacks, in particular in the context of the international situation of this period, Ukrainian-Turkic-Polish-Moscow relations, local lore, associated with the Black Sea and Azov steppes.

Personal contribution of the applicant

The dissertation is an independent study, which presents the author's view on the role and place of Cossack prey in the activities of the Ukrainian Cossacks of the XVI–XVIII centuries, a comprehensive study of the problems of Cossack prey. The paper for the first time introduced into scientific circulation the French-language sources translated by the author of the dissertation.

The main provisions and materials of the *dissertation* were tested in speeches at international and national conferences: *XIII International Scientific-practical conference: Shevchenko Spring*, Kyiv, April 1, 2015; *Round table Ottoman-Ukrainian relations in the Northern Black Sea region: the Cossack era*, Odessa, April 21–22, 2016; *69th International Conference of Young Scientists «Local History Readings»*, Kharkiv, April 29, 2016; *International Scientific Conference Ukraine-Europe-East: Problems and Prospects of Modern Humanities to the 90th Anniversary of the Birth of Yaroslav Dashkevych*, Lviv, December 13–14, 2016; *Round Table Issues of Language and History in Ukrainian-Turkish Studies*, Istanbul, Turkey, October 19, 2018; *International Scientific Conference Black Sea and Black Sea Coast as a Contact Zone of Civilizations and Cultures (IX Drinov Readings)*, Kharkiv, November 22–23, 2018; *IV International bibliographic readings Old print and rare editions in the university library*, Odessa, October 2–3, 2019).

All-Ukrainian conferences: Seventh All-Ukrainian Drahomanov Readings of Young Historians «Ukraine in European and World History: Modern Scientific and Educational Discourse», Kyiv, December 16, 2015; *The first All-Ukrainian scientific conference dedicated to the 600th anniversary of the city «Kochubiyiv - Hadzhibey - Odessa»*, Odessa, May 28–29, 2015; *All-Ukrainian scientific conference «Reading named after Academician Slabchenko»*, Odessa, November 24–25, 2017; *All-Ukrainian*

scientific-practical conference «Ukraine of the modernization of the XIX–XX centuries: society, values, life practices», Kherson, April 30, 2020; 75th Scientific Conference of Faculty and Researchers, Odessa, November 25–27, 2020.

Key words: Cossack prey, Steppe Frontier of Ukraine, captivity, prey ways, transformation of prey, frontier elders, Sturk communities, frontier interaction, Ukrainian-Polish-Turkish relations, international agreements.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статті у фахових наукових виданнях та виданнях, включених у міжнародні наукометричні бази:

1. Амеліна О. Проблематика козацького здобичництва в роботах Д.І. Яворницького. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2016. Вип. 14. С. 78–85.

2. Амеліна О. Проблематика козацького здобичництва в науковій спадщині Я. Дашкевича. *Інтелекція і влада*. 2017. Вип. 36. С. 225–235.

3. Амеліна О. Тематика козацького здобичництва на сторінках «Записок Одеського товариства історії та старожитностей». *Roxolania Historica*. 2018. Vol. 1 (16). С. 56–62.

4. Амеліна О. «Ясир» та відповідні терміни в тюркському та українському мовному просторі. *Чорноморська Минушина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України*. 2018. Вип. 13. С. 10–14.

5. Amelina O. Tradition of prey in the Cossack environment of the XVI - XVII centuries. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2018. VI(29), I.: 178. Sept. Budapest. P. 31–33.

6. Амеліна О. Здобичництво українського козацтва в згадках сучасників XVI ст. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. 2021. № 2 (38). С. 92–96.

Публікації в інших наукових виданнях:

7. Амеліна О. С. Полон у структурі козацького здобичництва XVI – XVIII ст. *За сонячним годинником Клію. Бачинська Олена Анатоліївна: матеріали до*

бібліографії. Студії на пошану наукового керівника/ упроряд.: О.С. Мурашко, Т.С. Кара, В.М. Полторак. Одеса: ФОП Бондаренко М.О., 2021. С. 126–132.

8. Амеліна О. Козацтво в роботі Шарля де Пейссонеля «Історичні та географічні спостереження за варварами, які мешкають на берегах Дунаю та Чорного моря» (1756) (*Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin*). *Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України*. 2016. Вип. 11. С. 83–91.

9. Амеліна О., Нікічук В. Часопис «Чорноморська минувшина»: козакознавчі та історико-географічні студії. *Дриновський збірник*. 2020. Т. XIII. С. 261–264. Стаття написана у співавторстві з Нікічук В., де особистий внесок автора 50%.

Тези в збірниках матеріалів наукових конференцій:

10. Амеліна О. Козацьке здобичництво: семантичне навантаження терміна, його складові та зміни. *Україна доби модернізації XIX–XX ст.: соціум, цінності, життєві практики. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. 2020. С. 5–10.

11. Amelina O. Prey ways of the Ukrainian Cossacks at the end of the 16th – at the beginning of the 17th centuries. *I Міжнародна (V онлайн) науково-практична інтернет-конференція аспірантів та науковців з питань методики викладання іноземної мови : «Дослідження та впровадження в навчальний процес сучасних моделей викладання іноземної мови: лінгво-дидактичні, методичні та міжнародні перспективи»: 18 березня 2019 р. : Збірник матеріалів конференції*. М-во освіти та науки; Одеський нац. університет імені І.І. Мечникова. 2019. С. 21–26.

12. Амеліна О. С. Становлення козацького здобичництва у XVI ст. та його особливості. *Шевченківська весна. Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. 2015. С. 220–222.

13. Амеліна О. С. Хаджибей – місто здобичного промислу козаків. *Кочубіїв-Хаджибей-Одеса. Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста.* 2015. С. 103–105.

14. Амеліна О. С. Трансформація козацького здобичництва в Чорноморському війську. *Україна – Кубань: історична та культурна взаємодія. Матеріали республіканської наукової конференції.* 2014. Вип. 1. С. 206–209.

15. Амеліна О. С. Пріоритетний напрямок козацького здобичництва другої половини XV – XVI ст. *Збірник матеріалів XVI Всеукраїнська наукова конференція молодих вчених.* 2014. С. 119–121.

16. Амеліна О. С. Вигідне партнерство в здобичництві: прикордонні старости та козацькі ватаги XVI ст. *Драгоманівські історичні студії. Збірник наукових праць молодих вчених.* 2014. Вип. 2 (6). С. 33–39.

17. Амеліна О. С. Гетьман І. Мазепа та українське козацтво на сторінках газети “Amsterdam” 1708 р. *Матеріали Третьої Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. Досягнення соціально-гуманітарних наук в сучасній Україні.* 2013. Частина III. С. 108–109.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	22
1.1. Вивчення теми в історичній літературі.....	22
1.2. Джерельна база дослідження.....	34
1.3. Методологічна основа роботи та термінологічні особливості.....	42
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЇ ЗДОБИЧНИЦТВА	51
2.1. Великий Степовий Кордон України як фактор формування здобичництва.....	51
2.2. Аналоги козацького здобичництва у воєнних спільнотах Центральної та Східної Європи.....	62
2.3. Роль прикордонної адміністрації у формуванні здобичництва.....	71
2.4. Ставлення керівництва Речі Посполитої до козацького здобичництва.....	82
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ КОЗАЦЬКОГО ЗДОБИЧНИЦТВА: ЕКОНОМІЧНІ ТА ЗМІСТОВІ АСПЕКТИ	95
3.1. Економічні аспекти козацького здобичництва.....	95
3.2. Обґрунтування змісту козацького здобичництва та його зміни.....	114
3.3. Запорозьке та реєстрове козацтво: моделі здобичництва.....	125
3.4. Козацьке здобичництво в міжнародних договорах XVI–XVII ст.....	133
РОЗДІЛ 4. СКЛАДОВІ КОЗАЦЬКОЇ ЗДОБИЧІ	146
4.1. Географія здобичництва українського козацтва.....	146
4.2. Структурні компоненти здобичі.....	152
4.3. Полон у структурі здобичництва.....	161
4.4. Здобич і грабунок: правовий аспект.....	172
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	188

ВСТУП

Актуальність теми. Розвиток сучасної української держави базується на історичному досвіді та національній парадигмі. Важливою складовою цього є героїчна історія українського козацтва, яке боронило свій народ від іноземних зазіхань. Українське козацтво відоме не лише своїм державотворенням, військовими здобутками та подвигами, а й ідеологічними та соціокультурними особливостями. Через це історія козацтва, його виникнення, формування, діяльність викликає неабиякий інтерес і має численні наукові дослідження. Вони присвячені становленню та розвитку Козацько-Гетьманської держави, козацьким походам, міжнародній діяльності, життю та побуту. Однак спеціальних досліджень з історії формування, ролі та значення такого соціокультурного явища як здобичництво українського козацтва на сьогодні не зроблено.

Унаслідок специфічних історичних і географічних умов, території, де відбувалось формування українського козацтва, – української частини Великого Степового Кордону Європи, або так званого Дикого поля, яка входила до сфери інтересів різних держав з одного боку, і різних народів – українців, татар, ногайців, турків, поляків – з іншого. Ця територія стала контактною між різними народами й у своєму історичному розвитку мала чимало подій, пов'язаних зі зміною етнічного й соціального складу населення. Усі вище зазначені обставини вплинули на процес виникнення і становлення козацького здобичництва. Звідси випливає, що без урахування явища здобичництва історія українського козацтва залишається неповною й обмеженою, а науковий інтерес вимагає його вивчення. Актуалізується тема ще тим, що на сучасному етапі її вивчення сприятиме успішному співіснуванню та взаємодії різних етнічних груп, особливо в поліетнічних прикордонних регіонах. У дисертаційній роботі увага зосереджена саме на традиції здобичництва запорозького козацтва, яка є найбільш репрезентативною в контексті цієї проблематики.

Таким чином, враховуючи вище зазначене, актуальність обраної теми полягає в недостатньому висвітленні й необхідності комплексного осмислення такого специфічного явища як козацьке здобичництво, як одного з важливих

моментів вітчизняної історії взагалі й історії українського козацтва зокрема, а також у проведенні виваженої, обґрунтованої національної та соціальної, регіональної та урядової політики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках планових тем кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова: «Процеси модернізації в Наддніпрянській Україні: соціально-економічні трансформації, традиції європейської інтеграції, інтелектуальна рефлексія» (2017–2021, № державної реєстрації 0116U005559).

Мета дослідження полягає у висвітленні процесу виникнення, змісту та трансформації козацького здобичництва в XVI–XVIII ст.

Відповідно до мети визначені наступні **завдання**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та виокремити мало досліджені й дискусійні питання;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- показати вплив Великого Степового Кордону України на формування козацького здобичництва;
- виявити аналоги козацького здобичництва в Центральній та Східній Європі;
- визначити роль прикордонної адміністрації у формуванні здобичництва;
- проаналізувати ставлення влади Речі Посполитої до здобичницького промислу козаків;
- охарактеризувати економічні аспекти здобичництва;
- дослідити обґрунтування змісту козацького здобичництва та його зміни;
- визначити етапи трансформації козацького здобичництва;
- продемонструвати моделі здобичництва в середовищі запорозьких та реєстрових козаків;
- проаналізувати відображення здобичництва українського козацтва в міжнародних угодах;
- визначити особливості географії козацького здобичництва;
- з'ясувати структуру козацької здобичі;

- розкрити правові аспекти здобичництва в межах запорозького козацтва.

Об'єкт дослідження: українське козацтво XVI–XVIII ст.

Предмет дослідження: здобичницька діяльність козаків XVI–XVIII ст.

Методи дослідження зумовлені поставленою метою та завданнями, ґрунтуються на принципах історизму та наближення до об'єктивності, що спрямовують на вивчення й узагальнення історичних подій на основі науково-критичного аналізу.

У роботі використано загальнонаукові (абстрагування, аналіз, синтез, індуктивний метод, систематизація, класифікація, узагальнення та метод світоглядного плюралізму), спеціально-історичні та міждисциплінарні (діалектичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-систематичний, історико-хронологічний кількісно-статистичний, ретроспективний) методи. Принципи історизму й об'єктивності слугують для узагальнення історичних подій на основі науково-критичного аналізу всього комплексу джерел та літератури стосовно предмета дослідження.

Хронологічні рамки дослідження: XVI–XVIII ст. Нижня межа обумовлена періодом формування та становлення традиції здобичництва. Верхня межа пов'язана зі змінами козацького життя, в контексті якого відбулося поступове зникнення традицій здобичництва.

Територіальні межі дослідження: Степова Україна як територія, через яку проходив Великий Степовий Кордон та відбувалась здобичницька діяльність козацтва.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертаційна робота є першим комплексним історичним дослідженням щодо проблематики козацького здобичництва в XVI–XVIII ст.

Уперше:

- здійснений комплексний аналіз наукової проблеми козацького здобичництва XVI–XVIII ст.;
- охарактеризована структура та ідеологічне обґрунтування козацького здобичництва;

- досліджені етапи трансформації козацького здобичництва;
- проаналізовані термінологічні особливості та взаємозв'язок понять «здобич», «гарач», «ясир», «тутмак» у контексті проблематики козацького здобичництва;
- визначена роль полону в структурі здобичництва;
- проаналізовано ставлення влади Речі Посполитої до здобичництва українського козацтва;
- розкрито правові аспекти здобичництва в середовищі запорозького козацтва;
- з'ясовано структуру козацької здобичі;
набуло подальшого розвитку
- дослідження географічних шляхів (морських та сухопутних), якими користувалися козаки під час своїх походів, та їхнє співвідношення з торговими й татарськими шляхами;
- визначено роль зовнішньополітичних та внутрішньополітичних факторів, які впливали на козацьке здобичництво;
- складові козацької здобичі та подальші шляхи її використання;
уточнено та обґрунтовано
- вплив Великого Степового Кордону України на формування явища здобичництва в козацькому середовищі;
- питання козацького здобичництва в тогочасних міжнародних договорах;
- вплив процесу інституалізації українського козацтва на явище здобичництва;
- роль прикордонної адміністрації у здобичницькому промислі козаків;
- причини здобичницьких походів козацтва;
систематизовано та узагальнено
- історіографію та джерельну базу дослідження;
- доцільність використання термінів «здобичництво», «Великий Степовий Кордон України», «козацький ясир» у подальшій науковій розробці теми.

Практичне значення роботи зумовлюється тим, що зібраний фактологічний матеріал і зроблені узагальнення та висновки, можуть бути використані в подальших дослідженнях з історії українського козацтва, зокрема в контексті міжнародної ситуації зазначеного періоду, україно-тюркських-польсько-

московських зв'язків, краєзнавчих досліджень, пов'язаних із регіоном Причорноморських та Приазовських степів.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням, у якому поданий авторський погляд на роль та місце козацького здобичництва в діяльності українського козацтва XVI–XVIII ст., здійснено комплексне дослідження проблематики козацького здобичництва. У роботі вперше введено до наукового обігу документальні джерела з архівосховищ України, Польщі, Росії, перекладені автором дисертації франкомовні джерела, зокрема фрагменти з роботи Шарля де Пейссонеля «Історичні та географічні спостереження за варварами, які мешкають на берегах Дунаю та Чорного моря» та новини з періодичного видання «Amsterdam» 1708–1709 pp.

Апробація. Результати дослідження апробовані у висновках на тринадцяти наукових конференціях. Міжнародних: XIII Міжнародна науково-практична конференція: Шевченківська весна, м. Київ, 1 квітня 2015 р.; Круглий стіл «Османсько-українські взаємини в Північному Причорномор'ї: козацька доба», м. Одеса, 21–22 квітня 2016 р.; 69-та Міжнародна конференція молодих учених «Краєзнавчі читання», м. Харків, 29 квітня 2016 р.; Міжнародна наукова конференція «Україна–Європа–Схід: проблеми та перспективи сучасної гуманітаристики» до 90-річчя від дня народження Ярослава Дашкевича, м. Львів, 13–14 грудня 2016 р.; Круглий стіл «Питання мови та історії в україно-турецьких дослідженнях», м. Стамбул, Туреччина, 19 жовтня 2018 р.; Міжнародна наукова конференція «Чорне море та Причорномор'я як контактна зона цивілізацій та культур (IX Дриновські читання)», м. Харків, 22–23 листопада 2018 р.; IV Міжнародні книгознавчі читання «Стародрук і рідкісні видання в університетській бібліотеці», м. Одеса, 2–3 жовтня 2019 р.

Всеукраїнських: Сьомі Всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків «Україна в європейській та світовій історії: сучасний науковий і освітній дискурс», м. Київ, 16 грудня 2015 р.; Перша Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 600-річчю міста «Кочубіїв–Хаджибей–Одеса», м. Одеса, 28–29 травня 2015; Всеукраїнська наукова конференція «Читання імені академіка

М. Є. Слабченка», м. Одеса, 24–25 листопада 2017 р.; Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна доби модернізації ХІХ–ХХ ст.: соціум, цінності, життєві практики», м. Херсон, 30 квітня 2020 р.; 75-а наукова конференція професорсько-викладацького складу і наукових працівників, Одеса, 25–27 листопада 2020 р.

Публікації. Теоретичні узагальнення й результати дослідження знайшли своє відображення в сімнадцяти статтях, загальним обсягом 4,0 друк. арк. Дві наукові статті опубліковані у фахових виданнях, дві – в збірниках, що індексуються міжнародними наукометричними базами, дві статті – в іноземному фаховому виданні.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів (п'ятнадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (256 позицій на 22 сторінках). Обсяг основної частини – 172 с. Загальний обсяг роботи становить 209 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Вивчення теми в історичній літературі.

Вивчення явища українського козацтва, в контексті якого розглядалась і проблематика здобичництва, завжди цікавило істориків. Проте вітчизняна історіографія не має комплексного дослідження з цієї проблематики. Більшість істориків розглядали окремі аспекти здобичницької діяльності козаків. Загалом усі дослідження із даної теми можна поділити на три періоди: дореволюційний (XIX – початок XX ст.), радянський (1920–1980-ті рр.) та сучасний (1991 р. – початок XXI ст.).

Перший період характеризується тим, що історики дорадянського часу одними з перших звернули увагу на явище здобичництва в козацькому середовищі.

А. Скальковський у своїй роботі «Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького» (1994) подає інформацію саме про традицію козацького здобичництва в середовищі запорожців періоду Нової Січі.

А. Стороженко зробив вагомий внесок у пошуку та введенні до наукового обігу комплексу історичних джерел. У контексті зазначеного дослідження нас цікавила його робота «Стефан Баторий и днепровские казаки: исследования, памятники, документы и заметки» (1904). Ця праця подає значну кількість прикладів здобичної діяльності козаків. Варто зауважити, що сам автор у більшості випадків трактував таку діяльність суто з економічних та військових причин, зазначаючи при цьому, що здобичництво було традиційним для козацького війська.

Також тематика козацького здобичництва широко представлена в роботах В. Антоновича, зокрема у праці «Про козацькі часи на Україні» (1991). Варто зазначити, що історик, говорячи про здобичницьку діяльність козаків, не завжди надає посилання на джерела.

М. Драгоманов у своїй роботі «Про українських козаків, татар та турків» (1991) звертав увагу на малодосліджену тематику захоплення козаками полону та один із цікавих аспектів здобичництва – жіночий полон. Разом із тим показав ставлення козаків до полонених татарами українців. Історик відзначав роль прикордонних старост у здобичних походах козаків (Драгоманов, 1991, с. 18–19.). Однак, М. Драгоманов, опираючись переважно на етнографічні матеріали, лише констатував, що такі випадки були під час козацьких нападів.

Праця Ф. Бруна «Черноморье» (1879) та стаття О. Маркевича «Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы» (1894) розкривають окремі аспекти козацького здобичницького промислу в контексті дослідження Причорноморського регіону. У своїх роботах дослідники зазначали, що козаки доволі часто ходили на татарські території та брали там неабияку здобич (Бруна, 1879, с. 3).

У свою чергу М. Грушевський одним із перших відзначив у багатотомній роботі «Історія України-Руси» (1995) вплив порубіжжя між Заходом і Сходом на своєрідну, специфічну господарську діяльність та культуру козаків. Історик неодноразово акцентував увагу на здобичницькій складовій козацьких походів. Важливим аспектом у вивченні цієї тематики є дослідження ролі прикордонних старост у козацькому здобичництві. М. Грушевський подав цінну інформацію про таких відомих старост, як: О. Дашкович, П. Лянцкоронський, С. Полозович, К. Кмітич та інших (Грушевський, 1995, с. 90–91; 98–99; 95–99; 188–189; 570–573).

Вагомий внесок М. Грушевський зробив у введенні до наукового обігу джерельної бази для вивчення проблематики козацького здобичництва (Грушевський, 1908). Історик трактував здобичництво українського козацтва як спосіб побутування козацтва XVI–XVII ст. Вчений зазначав, що козаки, «промишляючи на уходах» (полюванні, рибальстві та ін.) поблизу татарських кочовищ, постійно зазнавали втрат від татарських нападів. Однак при цьому ніколи не пропускали нагоди помститися татарам. Козаки, чекаючи в степу татарські загани, громили кримських купців, нападали на татарські улуси. Разом

із тим ця прикордонна війна була нерозривно пов'язана зі степовим промислом козаків, тому військова здобич слугувала джерелом існування козацтва (Грушевський, 1995, с. 52–65).

Варто зазначити, що М. Грушевський одним із перших у контексті воєнного здобичництва намагався виокремити проблему класифікації козацьких походів через визначення основних цілей цих походів. Історик дійшов висновку, що метою здобичницьких походів козаків XVI ст. були економічні вигоди (Грушевський, 1995, с. 66). Це твердження не є дивним, адже М. Грушевський хоч і зазначав соціокультурні передумови становлення козацького здобичництва, все ж таки розглядав це явище тільки з позицій військового промислу козаків (Грушевський 1995, с. 66–67).

Значний внесок у дослідження цієї тематики зробив Д. Яворницький. Вагомим є зібрання козакознавчих робіт ученого «Твори в 20-ти томах» Д. Яворницького. У зазначеному виданні слід виділити 2-й том, основою якого стала монографія вченого «Вольності запорозьких козаків: історико-топографічний нарис» (2005), який є важливим у дослідженні географії козацьких здобичницьких шляхів.

Перш за все варто звернути увагу на одну з найвідоміших праць дослідника «Історія запорізьких козаків». Саме ця робота (порівняно з іншими дослідженнями історика) містить найбільше інформації для вивчення такого соціокультурного явища, як козацьке здобичництво.

У роботах Д. Яворницького немає безпосереднього використання термінології як «козацьке здобичництво». Найчастіше для характеристики вище зазначеного виду козацької діяльності він застосовує термін «здобич» (Яворницький, 1990, с. 158, 186, 272). Водночас слід зазначити, що дослідник характеризував козаків як людей, «що вважають війну своїм головним заняттям і головним ремеслом свого життя: жорстокі, дикі, підступні, нещадні щодо своїх ворогів...» (Яворницький, 1990, с. 173). Цілком очевидно, що терміном «ремесло» історик характеризував здобичницький промисел козаків (Амеліна, 2016b, с. 80).

Посилаючись на слова В. Каховського, історик зазначав, що одним із аспектів, який приваблював людей до козакування, був саме здобичний промисел запорожців (Яворницький, 1990, с.162). Фактично вчений підкреслював важливість козацького здобичництва в січовому середовищі. За висловом самого Д. Яворницького: «...січовому козакові залишалося одне заняття – війна» (Яворницький, 1991, с. 185), яка насправді була не тільки сенсом їхнього буття, але й годувальницею Січі.

Розповідаючи про побут та військові звичаї козаків, Д. Яворницький опосередковано вказував на феномен козацького здобичництва (Амеліна 2016b, с. 81). Так, наприклад, у розділі «Одяг та озброєння запорізьких козаків» вчений зазначав, що козаки не мали якоїсь однієї форми одягу, бо фактично одягалися з того, що награвували під час своїх походів чи сутичок з турецько-татарськими силами (Яворницький, 1991, с. 157). Цінною є конкретизація істориком того, що саме здобували собі в боях козаки з одягу: «розбивши татар чи туряків, пограбувавши панів ... козаки, повертаючись на Січ, привозили з собою безліч грошей, одягу й дорогих тканин... шуби, жупани, шаровари, сорочки, шапки, чоботи, чекмені, смушкові шкури, тощо» (Яворницький, 1990, с. 157).

Д. Яворницький акцентував свою увагу на мало помітному векторові козацької здобичі - побутовому: «...у деяких, переважно у військових старшин, були срібні чарки, посуд, кришталеві кременці для горілки, здобуті на війні або отримані як подарунок у столиці» (Яворницький, 1990, с. 187). На перший погляд – дрібниця, але вона є доволі цінною в розумінні не тільки козацького побуту, але й структурі здобичі.

Д. Яворницький у своїх працях звертав увагу на різні аспекти козацько-татарської взаємодії (Яворницький, 1991, с. 12–13), що безпосередньо пов'язані з вивченням та дослідженням проблематики козацького здобичництва (Амеліна, 2016b, с. 82).

М. Грушевський та Д. Яворницький виокремлювали Причорноморські степи в певну територію взаємодії козаків із татарами, однак не могли повною мірою охарактеризувати особливості цього регіону та його впливу на козацьку

діяльність. Вони одними з перших у своїх працях почали використовувати термін здобичництва, характеризуючи саме побутові аспекти козаччини кінця XVI – XVIII ст.

У другому періоді історіографії варто зазначити дослідження таких радянських учених, як: В. Голобуцького, В. Довнара-Запольського, О. Апанович, І. Крип'якевича, які є ґрунтовними при вивченні тематики козацького здобичництва. Історики 1920-1980-х рр. розглядали питання здобичництва в контексті побутової та військової культур козаків. Проте остання поступово виходила на перший план, тому військова здобич та шляхи її подальшого використання стали основним об'єктом їхніх досліджень.

Так, у працях В. Голобуцького «Запорожское козачество» (1957), «Черноморское казачество» (1956) та В. Довнар-Запольського «Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502-1509 гг.» (2011) акцентувалася увага на економічній складовій козацького здобичництва. У своїх працях науковці висвітлювали саме економічно-соціальні аспекти козацького життя, разом із тим давали характеристику польсько-литовській політиці та її впливу на українське козацтво.

В. Голобуцький, як і дослідники початку ХХ ст., зауважував, що здобичництво було однією із запорок економічного добробуту козацтва. Він зазначав, що дивіденди від здобичницького промислу козаків отримували й прикордонні старости, які особисто брали участь у козацьких походах. В. Голобуцький, аналізуючи тогочасну міжнародну ситуацію між Османською імперією та Великим князівством Литовським, робить висновок, що зовнішньополітичні фактори дуже впливали на здобичництво (Голобуцький, 1957, с. 166–167; 171–172.).

У роботі О. Апанович «Розповіді про запорозьких козаків» (1991) розглядалася тематика полону, що був додатковим грошовим заробітком для козаків (Апанович, 1991, с. 47). У її працях простежується певна ідеалізація українського козацтва. Однак дослідниця все ж таки приходить до висновку, що таке явище, як полон, був одним із аспектів військової культури козаків. Зазвичай

полон використовували для обміну, практикували також тримання на Січі заможних і впливових турків і татар, як заручників (Апанович, 1991, с. 47–48). Цікавими є думки науковиці про жіночий полон, який був наявним у здобичницькому промислі козаків. Проте Д. Драгоманов, О. Апанович тільки констатували зазначені факти про полон, не розгортаючи подальшого його дослідження.

Історик І. Крип'якевич у своїй праці «Історія українського війська» (1992) розглядав здобичництво як один із аспектів військової культури українського козацтва. Він зазначав, що здобичництво займало пограничне положення між соціокультурним та військовим явищем козацтва. Важливими є його згадки про військову здобич, яка, здебільшого, представлена зброєю та зброєю. У працях вченого наведено достатньо багато фактологічних даних про здобичницькі походи козаків, серед яких важливими є роботи щодо географії козацьких походів. Саме він одним із перших звернув увагу на те, що козаки використовували як свої власні, так і татарські шляхи для здобичницьких походів.

У праці М. Алекберли «Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков» (1961) акцентувалася увагу на морських походах козаків, під час яких бралася доволі вагома здобич. М. Алекберли прийшов до висновку, що здобичництво було важливою складовою козацької економіки. Разом із тим він зазначав, що здобичництво завдавало значного удару по економіці Кримського ханства та його протектора – Османській імперії.

Варта уваги ще одна праця цього періоду – «Україна між Сходом і Заходом» І. Лисяка-Рудницького (2012). Його науковий доробок важливий у контексті вивчення впливу Великого Степового Кордону на формування такого явища як здобичництво. Науковець одним із перших запропонував використати методологічні засади для перенесення теорії Великого Степового Кордону на українські території. Саме в результаті досліджень І. Лисяка-Рудницького теорія Великого Степового Кордону входить в українську історіографію, його праці і сьогодні не втратили актуальності. Історик аналізував разом із економічною,

політичною та військовою складовими і культурну особливість козацтва, безпосередньо звертався до здобичницького промислу українських лицарів.

У сучасній історіографії можна виокремити два основних тематичних напрямки дослідження козацького здобичництва. Перший напрямок стосується дослідження впливу Великого Степового Кордону на формування здобичництва, а саме явище розглядається істориками в контексті військово-політичної взаємодії козацтва з іншими державами та народами. Другий напрямок досліджень акцентує увагу саме на ідеологічному обґрунтуванні здобичництва, його трансформації в козацькому середовищі та соціокультурних особливостях.

Перший напрямок дослідження складає науковий доробок Я. Дашкевича, який доповнив та розширив дослідження М. Грушевського та теоретичні аспекти доробку І. Лисяка-Рудницького, чим актуалізував концепцію Великого Степового Кордону, що пролягав через територію України (Дашкевич, 1989, с. 149–152).

Так, зокрема, Я. Дашкевич зазначав, що вплив Степового Кордону на порубіжні спільноти сприяв становленню здобичництва в тій формі, яка була характерна для козацтва і стала можливою тільки завдяки козацько-татарській взаємодії. Відбувалася специфічна соціокультурна дифузія, тобто взаємопроникненням культури в культуру, яка перш за все відобразилася у військово-побутовій культурі українського козацтва.

Концепція «Великих кордонів», що проходять через різні території та створюють специфічні умови існування, розвитку народностей на їх територіях, не нова. Так, переважно теоретичними аспектами дослідження Кордонів займалися американські вчені. Зокрема основний ідеолог згаданого концепту Ф. Тернер (1893) підкреслював важливість кордону, або фронтиру, не тільки як лінії розмежування на карті чи місцевості, але і як перш за все зони взаємодії двох різних культур, зони, яка дає основу появі нового пограничного способу життя. Сам Я. Дашкевич зазначав, що через територію України проходили (а декотрі проходять і зараз) кілька природних та антропогенних кордонів. Одним із найбільш впливових був кордон між Заходом і Сходом, який просувався, рухаючись по території залежно від політичних обставин (Дашкевич, 1991, с. 29–

30). Степовий Кордон, безперечно, слугував лінією розмежування в багатьох соціокультурних аспектах, однак не став непроникним бар'єром. Він постійно рухався, та, як зазначив Я. Дашкевич: «...розмивався, як з українського, так і з тюркського боку» (Дашкевич, 1991, с. 44.).

Я. Дашкевич досліджував взаємодію козаків з турками, татарами, ногайцями, яка переважно виражалася у військових конфліктах. У наукових працях цієї тематики вчений розглядав значення здобичі у військовій культурі козаків (Амеліна, 2017, с. 230). Він зауважив, що сухопутні та морські походи козаків несли в собі ідеї помсти за лихо, яке заподіяли українському населенню постійні турецько-татарські напади (Дашкевич, 1990, с. 21).

У контексті вивчення проблематики козацьких походів на підконтрольній османам території Я. Дашкевич звертав увагу на тогочасні турецькі та козацькі торговельні локації на території Північного Причорномор'я та Приазов'я (Дашкевич, 2016, с. 722–724), і це дало ґрунтовний фактологічний матеріал у для нашого дослідження.

Я. Дашкевич ввів до наукового обігу листування між турецьким султаном, його васалом кримським ханом та князем Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої. Ці листування є не тільки важливими джерелами щодо вивчення тогочасної міжнародної ситуації за зміни рухливості Українського Кордону, але й козацького здобичництва. Однією з претензій османського султана до польського короля були постійні напади «свавільних людей» (козаків) на татарські улуси та торгові кораблі (Abrahamowicz, 1959). Султан, перш за все, вимагав припинення таких походів та відшкодування збитків. При цьому зазначалося, що саме і в якій кількості забирали українські козаки.

Загалом Я. Дашкевич розглядав козацьке здобичництво в контексті вивчення побутування козаків у межах Великого Степового Кордону. Сама концепція українського пограниччя та його дослідження з позицій соціокультурних особливостей безпосередньо пов'язана з науковою діяльністю історика. Я. Дашкевич окремо не досліджував феномену козацького здобичництва, однак його історичні розвідки та публікації документів, які стосувалися українсько-

турецької взаємодії, дають вагому інформативну базу для подальшого комплексного дослідження зазначеного явища. (Амеліна, 2017, с. 232).

Теорію Я. Дашкевича продовжив С. Леп'явко в роботі «Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.)» (Леп'явко, 2001а). Він зазначав, що військово-здобичництво не було чимось новим для Середньовічної Європи, однак, мало цілий ряд особливостей, які були можливими в результаті козацько-татарської взаємодії, тому здобичництво й стало феноменом козацької військової культури.

С. Леп'явко звертає увагу на політичну складову здобичництва. Зокрема це відображено в інформативній та фактологічній статті «Козаки і татари на початку 1580-х років» (Леп'явко, 2001, с. 30–36). Ще один важливий висновок, зроблений науковцем, – трансформація козацького здобичництва в «козацький хліб» (Леп'явко, 2000, с. 143–158) яка, на його думку, відбулася під впливом внутрішніх соціокультурних факторів.

Історик і дослідник В. Брехуненко доповнив висновки С. Леп'явко стосовно того, що «козаки, звиклі здобувати свій «козацький хліб» самостійно і «через шаблю», повинні були шукати собі можливості для виживання, адже на реєстрову службу внаслідок постанов короля Стефана Баторія набиралася мала кількість козацтва» (Брехуненко, 2005, с. 127). В. Брехуненко зацентрував увагу на семантиці поняття «козацький хліб». Саме він розкрив його на прикладі українсько-московських відносин того часу, зауваживши, що протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст.: «Москва потерпала від козацького здобичництва, як-от: від грабунку купців, розбійництва в полі, періодичних нападів на порубіжні містечка» (Брехуненко, 2005, с. 127).

Варто зазначити, що В. Брехуненко відзначив роль воєнного здобичництва у тогочасній геополітичній ситуації та зробив значний внесок у дослідження такого виду козацької здобичі як полонені, ввівши до наукового обігу поняття «козацький ясир» (Брехуненко, 2010, с. 96–112). Він зазначає, що «На підставі переважно османських джерел, які фіксують конкретні наслідки козацьких нападів, ... у першій половині XVII ст. брати ясир у турецьких фортецях стало для

українських та донських козаків буденним явищем» (Брехуненко, 2010, с. 96). Очевидно, що під «козацьким ясиром» історик розуміє полон, який козаки захоплювали під час своїх походів. Так В. Брехуненко вводить до наукового обігу комплекс джерел, які допомагають всебічно дослідити проблематику здобичництва українського козацтва (Брехуненко, 1993, с. 99–103).

Спільна робота В. Брехуненка, В. Грибовського, Ю. Мицика, В. Піскуна, І. Синяка, І. Тарасенка «Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст.» (Брехуненко, Грибовський та ін., 2018) дала можливість простежити традицію воєнного здобичництва українського козацтва від його початків та зародження на Українському Кордоні до збереження та особливостей у XVIII ст. в умовах взаємодії козаків з іншими пограничними, переважно тюркськими, народами у Приазов'ї та на Кубані.

Прихильником концепції Великого Степового Кордону є В. Грибовський. У своїх роботах він намагається типологізувати козацьке здобичництво та співвіднести його з традиціями, притаманними тюркським народам (Грибовський, 2000, с. 211.). Базуючись на концепції Я. Дашкевича, історик В. Грибовський досліджує особливості взаємодії козаків із татарськими ордами та ногайцями (Грибовський, 2007), що є важливим аспектом для розуміння військових та соціокультурних принципів взаємодії козаків і тюркських спільнот. Заслуговує на увагу доробок В.Грибовського у введенні до наукового обігу комплексу джерел переважно з російських архівів, які охоплюють XVII–XVIII ст. (Грибовський, 2016).

Тематика військового здобичництва козаків фрагментарно представлена в роботах В. Сергійчука (1992), який особливу увагу звертає на здобич, що брали козаки під час морських походів. В. Сергійчук зазначає, що морські походи були не менш важливими ніж сухопутні. Під час них козаки могли взяти здобичі набагато більше, і це пояснювалося засобами її транспортування.

Праці Х. Лащенко (1998), яка на основі досліджень М. Грушевського, Д. Яворницького, І. Крип'якевича, дослідила карту козацьких маршрутів, що

служували не тільки для торгових чи дипломатичних зв'язків, а і для здобичницьких походів у XVII – XVIII ст.

У контексті другого тематичного напрямку дослідження здобичництва актуалізуються роботи Т. Чухліба (2010), який розглядає здобичницьку діяльність українського козацтва як важливий фактор тогочасної міжнародної ситуації. Історик відзначає вплив традиції здобичництва на внутрішньополітичні тенденції в межах Речі Посполитої та правові засади козацтва на військову здобич у контексті тогочасної військово-політичної культури Європи.

У роботі «Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII століття)» В. Щербак (2000) акцентує увагу на витоках українського козацтва та розвитку його побутової культури. Учений в інших своїх роботах (Щербак 2006 а, с. 75–86; 2006б, с. 65–74) аналізує вплив процесу інституалізації українського козацтва на трансформацію козацького здобичництва в кінці XVI – на початку XVII ст.

Заслуговує на увагу робота О. Бачинської, Т. Чухліба, В. Щербака «Українське козацтво» (Бачинська, Чухліб та Щербак 2015), у якій досліджується процес формування українського козацтва та його військових традицій, становище козацтва в межах Польсько-Литовської держави. Важливим є питання трансформації козацького війська в умовах модернізації, що вплинуло на поступове зникнення традиції козацького здобичництва в кінці XVIII ст.

Над питаннями впливу виникнення Запорозької Січі та козацького реєстру на здобичництво працювали Б. Черкас (2002; 2003; 2004; 2006, с. 57–64) й А. Гурбик (1999; 2006). Вони відзначали зміни в здобичницькому промислі козаків, але здебільшого обумовлювали це внутрішньополітичними факторами, дійшовши висновку, що здобичництво на Січі та в реєстровому середовищі теж мало, хоча і незначну, різницю.

Інформативними з тематики змісту трансформації козацького здобичництва стали роботи П. Саса (2007; 2013), який ввів поняття «козацького хлібу» до широкого наукового обігу. Він доводить, що це поняття поєднало в собі не тільки здобичницький промисел, а і лицарські засади козаків. Історик, висвітлюючи

світоглядні зміни в козацькому середовищі, прийшов до висновку, що результатом трансформації стала не стільки зміна змісту здобичницького промислу, а скоріш за все саме ставлення козаків до здобичі. Також змінилося обґрунтування здобичницького промислу з економічного напрямку більше в ідеологічний. Зазначимо, що в нашій роботі ми доповнюємо твердження П.Саса про лицарське служіння козаків та зацентовуємо увагу на тому, що здобична діяльність козаків, як плата за «лицарську службу», була унормована законодавством Речі Посполитої ще з 1570-х років.

Варто зазначити, що під час роботи над цією темою були використані праці українських фахівців із проблематики сходознавства і тюркологів, з питань архівознавства і джерелознавства, а саме: Ю. Мицика (1997; 2012), О.Галенка, В. Остапчука (1996), Ф. Туранли (2017a; 2017b.), О. Середи (2019). Були опрацьовані матеріали та роботи османістів з Польщі та Чехії, відомих істориків З. Абрахамовіча (Abrahamowicz, 1959), Я. Рейхмана (Reychman, 1973) та Д. Колодзейчика (Kołodziejczyk, 2011), у яких розміщені тексти міжнародних договорів, укладених між Польщею та Україною, Польщею та Османською імперією й іншими країнами.

Серед праць турецьких науковців слід відзначити роботи Хаджер Топактас (Topaktas, 2017). Вона аналізує османсько-польські дипломатичні стосунки в контексті впливу тенденцій Степового Кордону. Це історичне дослідження стосується проблематики козацького здобичництва опосередковано, однак має теоретичну інформацію щодо впливу козацьких походів на тогочасну міжнародну ситуацію, і це дає підстави стверджувати про важливість козацького фактору в османсько-польських відносинах XVI–XVIII ст.

Відомий польський дослідник Д. Колодзейчик торкається проблематики здобичництва в контексті тогочасної міжнародної ситуації (Kołodziejczyk, 2011). Він характеризує внутрішньополітичні та зовнішньополітичні фактори, які безпосередньо впливали на становище українських земель у межах різних європейських держав та Османської імперії. Зверіаємо увагу, що історик ввів до наукового обігу цілий комплекс архівних джерел та матеріалів, які дозволяють

розкрити проблематику козацького здобичництва як з європейської, так і з османської точок зору.

Отже, історіографічний доробок із тематики козацького здобичництва умовно поділяємо на три періоди, в кожному з яких історики та дослідники, опираючись на роботи своїх попередників, змогли створити нові розробки та концепції, що дають можливість розглянути проблематику козацького здобичництва комплексно. Так, історики ХІХ ст. окремо не досліджували питання здобичництва, переважно розглядали це явище в контексті тогочасної військової культури козацтва, водночас ввівши до наукового обігу значний джерельний комплекс щодо проблематики здобичництва. Історики радянського періоду також досліджували питання здобичництва з точки зору військових традицій козацтва. Проте вже зазначали вплив порубіжного способу життя козаків на формування традиції здобичництва. Сучасну історіографію можна умовно поділити на два тематичні напрямки. Перший – дослідження здобичництва в умовах Великого Степового Кордону, другий – ідеологічні аспекти здобичництва та їх вплив на трансформацію цього явища. Історики обох напрямків акцентують увагу не тільки на військових традиціях козацтва, а й на соціокультурних особливостях та впливу тогочасної міжнародної ситуації на явище здобичництва. Опрацьована закордонна історіографія частково висвітлює питання здобичництва через взаємодію козацтва з іншими народами в межах Великого Степового Кордону Європи.

1.2. Джерельна база дослідження

Особливості класифікації рукописних та опублікованих джерел цього дослідження полягають у специфіці самої проблематики. Для комплексного вивчення феномену здобичництва ХVІ –ХVІІІ ст. були опрацьовані опубліковані та архівні джерела, що стосуються не тільки українських земель й державно-політичного устрою, а й міжнародної ситуації країн Європи та Азії, а саме: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московського царства та Російської імперії, Османської імперії та її васалів, а особливо Кримського

ханства. Тому джерельна база дисертаційної роботи розподіляється за наступними категоріями: 1) міжнародно-правові, дипломатичні та законодавчо-правові акти вище згаданих держав; 2) документи військового характеру (донесення, протоколи допитів, інформація розвідки); 3) матеріали службового та приватного листування; 4) наративні джерела.

У першу чергу в роботі були використані міжнародно-правові та дипломатичні документи, законодавчі акти, які зосереджені у сховищах Архіву Головному Актів Давніх у Варшаві, а саме фондів колекції «Архіві Коронному Варшавському» (справи «Турецькі», «Татарські», «Козацькі», «Російські»), «Архіві Замойських», «Архіві дому Радзивіллів» та «Скарбі Військовому».

До першої групи джерел слід віднести універсали королів Корони Польської і великих князів Литовських до гетьманів Війська Запорозького та козацької старшини; інструкції, що видавались королівською канцелярією посланцям до Війська Запорозького; дипломатичні інструкції та прохання («супліки») від гетьманських урядів України до Варшави й Стамбулу; повідомлення польських резидентів (дипломатів) в Османській імперії про козацькі посольства тощо. Усі вище зазначені джерела зосереджені у вже згаданих фондах Архіву Головному Актів Давніх у Варшаві. Деякі матеріали знаходяться у великому рукописному зібранні Бібліотеки Національного інституту імені Оссолінських у Вроцлаві. Серед них варто відзначити ті, які висвітлюють проблематику козацького здобичництва, а саме: тексти польсько-турецьких договорів XVII ст., листи короля до українських гетьманів, письмові накази (ординанси) великого коронного гетьмана до козацької старшини з розпорядженнями виступати проти турецьких і татарських військ тощо.

Під час пошукової роботи в архівах Польщі були опрацьовані колекції рукописів Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові. Зокрема, листи королів (№ 363), листи козаків та королівські постанови до них (№ 269), постанови сеймів (№ 645), акти та постанови щодо військових кампаній 1685–1688 рр. (№ 1081). Зазначимо, що переважна більшість вище згаданих джерел знаходяться у Відділі мікрофільмів Національної Бібліотеки у Варшаві.

Значна кількість оригінальних матеріалів, які стосуються проблематики здобичництва українського козацтва, знаходяться у фонді «Архів Коронний Варшавський». Так було опрацьовано та залучено документи таких архівних колекцій, як «Відділ Козацьких справ», «Відділ Турецький», «Відділ Татарський» та «Відділ Російський», де зберігається листування королів, великих литовських князів та козацьких гетьманів з урядовцями Османської імперії та Кримського ханства, Речі Посполитої та Московського князівства, згодом Російської імперії.

Значна кількість матеріалів, які розкривають питання козацького здобичництва, розміщені у фондах Російського державного архіву давніх актів у Москві. Інформативним є дипломатичне листування московських царів з урядами Речі Посполитої, Османської імперії та Кримського ханства у зв'язку з визначенням міжнародно-правового статусу українського козацтва XVI–XVIII ст. Важливими є питання військовополонених, які регламентувалися міжнародним правом. Також у Фонді № 16 Російському державному архіві давніх актів у справі № 797 «Барвінківського повіту» містяться відомості про походи козаків за часів П.Калнишевського, захоплення військової здобичі.

Друга група – документи військового характеру, переважно зосереджені в опублікованих збірках джерел. Значна кількість таких документів розкриває питання саме воєнного здобичництва та взаємодії козаків із тюркськими спільнотами на Степовому Кордоні України. Зазначимо, що опубліковані джерела вміщені в серійних збірниках, підготовлених українськими, російськими і польськими археографами в другій половині XIX ст. Серед них – «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе» (Т. 1. Ч. III); «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией» (Т.2, Т.9); «Письма и бумаги императора Петра Великого» (Т. 3, 1893; Т. 6, 1912); «Собрание государственных грамот и договоров» (Т. 3, 1822); «Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarów» (Т. II, III, 1859); «Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw

Jana Sobieskiego» (Zebr. Fr. Kluczyski, 1880). Інформацію про козацькі напади знаходимо в «Литовській метриці» (АГАД, № 193; № 194; № 196; Lietuvos Metrika 2002). Необхідно зауважити, що матеріали із перелічених вище збірок документів, відрізняються за типологічними і видовими ознаками. Проте вони допомагають дослідити питання міжнародних відносин як з тюркського, так і європейського векторів, що дає можливість комплексно вивчити явище козацького здобичництва у контексті тогочасної міжнародної та політичної ситуацій.

Певна кількість інформації стосовно морських здобичницьких походів козаків у першій половині XVII ст. міститься в збірнику латиномовних повідомлень нунціїв, які були опубліковані А. Великим у збірнику: «Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes» (Welykuj, 1959).

Значна кількість джерел другого тематичного напрямку знаходиться в збірниках, які були видані українськими істориками, починаючи з кінця XIX ст. до сьогодення. Серед них слід зазначити «Жерела до історії України–Руси», де зібрані матеріали з історії української козаччини та документи до 1631 р.; містять чимало листів турецького султана до польського короля, в яких зазначаються та перераховуються шкоди від козацьких набігів на татарські улуси та міста-фортеці. Так, документи № 1–4, 7–9 містять інформацію про напади козацьких ватаг на підконтрольні території Османської імперії та грабунки місцевого населення (Грушевський, 1908, с. 1–2); пограбування та убивство турецьких купців (Грушевський, 1908, с. 3); набіги козаків на місто Очаків та інші міста, що були важливими торгівельними локаціями та ринками продажу невольників (Грушевський, 1908, с. 4–5). «Источники для истории запорожских казаков» (Т.1– 2, 1903) Д. Яворницького, в яких подаються джерела разом із коментарями автора, слугують одним із положень джерельної бази для вивчення зазначеної тематики. Значну кількість архівних джерел, які є важливими, опрацьовано і видано Д. Бантиш-Каменським у збірці «Источники Малороссийской истории» (Ч. I, 1858) та польськими дослідниками XIX ст. А. Грабовським (Grabowski, 1840), Й. Німцевичем (Niemcewicz, 1839), Е. Отвіновським (Otwinowski, 1849), А. Хелселема (Helsel, 1860).

Окремі документи з теми містяться в збірці документів іноземних дослідників: «Історичні пам'ятники, що стосуються правління Олексія Михайловича, Теодора III та Петра Великого ...» (Theiner, 1859) та вітчизняних, а саме: «Джерела з історії Степової України. Т.10: Опис Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.» (Бойко, 2009); «Військова кампанія доби Івана Мазепи в документах» (Павленко, 2009). Збірка документів «Історія Хаджибея (Одеси) 1415 – 1795 рр. в документах» (Гончарук, 2000), «Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415 - 1797 роки)» (Гончарук, Гуцалюк, Сапожников, І., Сапожникова Г. 1999). Особливої уваги в дослідженні цього питання заслуговують опубліковані згадки про козацько-татарську взаємодію на території Причорноморських степів та причини (з точки зору самих козаків) їхніх нападів на татар та ногайців. Уваги варта збірка документів «Документи російських архівів з історії України» (Войтович, Заборовський, Ісаєвич та ін. 1998). У ній ми знаходимо офіційний документ, а саме «З інструкції посольству в Крим Г. К. Волконського і П. Євдокимова» (Войтович, Заборовський, Ісаєвич та ін. 1998, с. 68), в якому йде мова про зовсім протилежну політику польського короля – спеціально забезпечував козаків провіантом для нападів на татарські улуси. Такі протилежні свідчення дають нам можливість співставити офіційну позицію Великого Князівства Литовського і його реальні дії стосовно здобичницького промислу козаків. Окрім згаданого документа можна відзначити окремі аспекти інструкцій, які надавались офіційним посланцям: Документ № 2, Документ № 3, Документ № 11. Цікавими є повідомлення російських послів з Османської імперії, що подані в зазначеній збірці (Войтович, Заборовський, Ісаєвич та ін. 1998, с. 62– 63; с. 68–71).

Слід відзначити інформативний потенціал документів Архіву Коша Нової Січі (Гісцова, Демченко упр., 1994), в якому зібрані основні матеріали для дослідження проблематики козацького здобичництва XVIII ст. Зокрема щодо питань торговельних шляхів, правового обґрунтування здобичництва в межах запорозького середовища, внутрішньополітичного становища під зверхність російської влади та інше.

Значна кількість документів, які розкривають питання козацького здобичництва з політичної та військової точки зору, надруковані в додатках до праць закордонних та вітчизняних істориків. Наприклад, Я. Волінського (Woliński, 1961), Я. Віммера (Wimmer, 1963.), В. Станіславського (2000). Також значна кількість матеріалів та документів опублікована в історичних, джерелознавчих та археографічних виданнях в Україні, Польщі, Росії та Туреччині.

Матеріали службового та приватного листування, які складають третю групу джерел, представлені у фондах «Архів Завайських» та колекціях фонду «Архів дому Радзівілів», де зберігаються мемуари тогочасних дипломатів та листування королів з козацькими очільниками. Інформативними у контексті проблематики козацького здобичництва є комплекс джерел, який складають матеріали Відділу рукописів Бібліотеки Музею Національного імені Чарторийських у Кракові, в яких містяться копії листів службового та приватного спрямування та окремі витяги з них. Також тексти різних міжнародних договорів між Варшавою, Стамбулом і Москвою.

Четвертою групою джерел є наративні, які доволі репрезентативно висвітлюють питання козацького здобичництва та його ролі в тогочасному суспільстві. Варто зазначити, що інформативними є опубліковані джерела літописного, епістолярного та мемуарного характеру. Так у контексті цього дослідження інформативно цінними є твори Самійла Величка (Шевчук, 1991) та Григорія Граб'янки (1992). Крім зазначених вище творів, слід згадати матеріали спогадів Кари-Мустафи та «Книгу подорожі» Евлія Челебі (Kara Mustafa, 1973). Важливими для розкриття теми дослідження є мемуари тогочасного політичного і військового діяча Речі Посполитої Станіслава Яблоновського (Jabłonowsky, 1745) та молдавського літописця Йони Некульчі (Новосівський, 1977), домініканця Еміддіо Дртеллі (Пименов, 1902) . У згадках про військові справи короля Стефана Баторія – *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego* (1887), у яких знаходимо інформацію про наслідки козацьких походів на татарські улуси та захоплення здобичі в контексті тогочасної міжнародної ситуації.

У збірці документів «Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными» (Т. X, 1871), де в основному зосереджено законодавчі акти, разом з тим, розміщена і частина наративних джерел, які є цінними з тематики козацького здобичництва. Зокрема щодо козацьких походів на Кримське ханство та Османську імперію. У контексті цього дослідження також важливими є описи військових дій, що велися козаками в складі польської армії під керівництвом С. Жолкевського (*Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza koronnego i hetmana. 1584-1620, 1861*).

Продовжуючи аналіз наративних джерел, варто зазначити, що інформативно цінними є опубліковані спогади барського старости Бернарда Претвіча (Український степовий кордон у середині XVI ст. (спогади барського старости Бернарда Претвіча), 1997). Вони складаються з пояснювальних записок барського старости польському королю, в яких Б. Претвіч виправдовує свої здобичницькі походи на татар. Аналіз цього джерела дає не тільки підтвердження участі прикордонних старост у здобичницькому промислі козаків та можливість виокремити різні види здобичницьких козацьких походів. Важливим є й доволі повний опис здобичі, у згадках барського старости, що дозволяє виділити пріоритетні типи здобичі того часу.

Уваги заслуговують спогади та спостереження французьких мандрівників, дипломатів, які в XVI – XVIII ст. перебували на території України. Важливими є спогади Гійома Левассера де Боплана (*Guillaume Levasseur de Beauplan, 1660*), Шарля де Пейссонеля (*Peyssonnel, Ch. 1765; 1787*) та «Щоденник» австрійського дипломата і військового Еріха Лясоти (1594).

«Опис України» Гійома Левассера де Боплана найбільше надає інформації про морські походи козаків, під час яких вони брали чималу здобич. Разом із тим Боплан зауважує, що однією з причин козацьких походів було бажання помсти за те, що татари ходили на українські землі і брали ясир. Важливим є не тільки опис процесу захоплення здобичі, але і її склад. Так, Боплан зазначає, що козаки грабували кораблі та прибережні міста, і, забираючи усе цінне, брали полон.

Історико-географічна робота «Історичні та географічні спостереження за варварами, які мешкають на берегах Дунаю та Чорного моря» (*Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin*) Шарля де Пейссонеля, який перебував на території України з дипломатичною місією, є цінним джерелом. Варто зазначити, що і сам дипломат, і його робота відносяться до більш пізнього періоду, тобто до XVIII ст. Проте Шарль де Пейссонель використовував у своїх розвідках джерела більш раннього часу (Амеліна, О. 2016а, с. 83). Безумовно, ми вважаємо, що для дослідження козацького здобичництва та козацько-татарської взаємодії в регіоні Причорноморських степів, на роботи Шарля де Пейссонеля варто звернути увагу. Зауважимо, що станом на сьогодні вище згадана робота Шарля де Пейссонеля не має повного україномовного або російськомовного перекладу з французької мови.

Зазначимо, що автором цієї дисертаційної роботи особисто перекладено чотири фрагменти з «*Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin*», які тематично можна розділити на два напрями. Перший – походження козацтва та його звичаєва культура, другий – інформація про розподіл козацтва на групи та їхню локалізацію. Саме останній безпосередньо пов'язаний з козацько-татарською взаємодією в межах Великого Степового кордону України (Амеліна, 2016а, 83– 84).

Щоденник Еріха Лясоти є цінним джерелом для вивчення історії України та історії українського козацтва зокрема. Хронологічними рамками зазначеного джерела є 1573–1594 рр., саме тоді Еріх Лясота перебував в українських землях. Подається інформація про похід козаків на Очаків та здобич, яку вони там захопили. Так, зокрема, є свідчення про козацький ясир та шляхи його використання.

Таким чином, джерельна база дослідження представлена як рукописними архівними так і опублікованими джерелами та матеріалами, репрезентативними та інформативними за своїм змістом. Головною архівною базою для дослідження стали фонди та колекції архівосховищ і бібліотек Польщі, де накопичений

значний комплекс матеріалів, що розкривають проблему здобичницької діяльності українського козацтва та його взаємовідносин з Османською імперією та Кримським ханством. Залучення усіх зазначених вище груп джерел дозволили комплексно дослідити проблематику козацького здобичництва.

1.3. Методологічна основа роботи та термінологічні особливості

Методологічна основа дослідження ґрунтується на принципі історизму та наближення до об'єктивності, що спрямовують на вивчення й узагальнення історичних подій на основі науково-критичного аналізу всього комплексу джерел та літератури стосовно предмета дослідження.

Саме на основі принципу історизму та об'єктивності було визначено предмет дослідження, його місце в сучасних козакознавчих студіях, зроблено комплексну характеристику здобичництва як специфічного явища пограничної спільноти українського козацтва.

Під час написання дисертаційної роботи були використані загальнонаукові методи, а саме: абстрагування, аналізу, синтезу, індуктивний метод, систематизація, класифікація, узагальнення та метод світоглядного плюралізму. Серед спеціально-історичних та міждисциплінарних методів було залучено: діалектичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-генетичний, історико-систематичний, історико-хронологічний кількісно-статистичний, ретроспективний.

Для усвідомлення об'єкта наукового пізнання, а саме козацтва зазначеного періоду, та виокремлення джерелознавчої інформації в межах роботи було залучено метод абстрагування. У свою чергу аналітичний метод дозволив вивчити предмет дослідження, а саме козацьке здобичництво XVI–XVIII ст., як структуру, яка включала в себе значну кількість елементів. Було досліджено здобичництво з точки зору економічної, культурно-побутової, військово-політичної, соціальної та інших складових. Дослідивши структурні елементи за допомогою синтезу, ми логічно об'єднали їх та обґрунтували зміст здобичницької діяльності козаків. Індуктивний метод допоміг теоретично дослідити явище та прийти до загальних

висновків роботи. Саме цей метод дозволив інтерпретувати результати дослідження та обґрунтувати їх практичне значення, актуальність та місце в сучасній історичній науці.

Такі загальнонаукові методи як систематизація, класифікація та узагальнення дозволили класифікувати джерельну базу дослідження, виокремити періоди в історіографії та визначити й охарактеризувати основні етапи вивчення істориками тематики козацького здобичництва. Залучення загальнонаукових методів сприяли визначенню ролі здобичництва в козацькому середовищі XVI–XVIII ст. Ці методи дали можливість репрезентувати фактологічний матеріал у цілісному і систематизованому баченні історії українського козацтва цього періоду.

Варто зазначити, що метод світоглядного плюралізму дозволив висвітлити явище козацького здобичництва з різних точок зору, як європейських так і азійських спільнот того часу та сьогодення, визначити вплив здобичництва на формування образу українського козацтва. Разом із тим залучення цього методу дало можливість забезпечити об'єктивність цього дослідження.

Окрім загальнонаукової методології було широко використано спеціально історичні та міждисциплінарні методи, які дозволили комплексно дослідити проблематику здобичництва в козацькому середовищі XVI–XVIII ст.

Залучення діалектичного методу забезпечило пізнання об'єктивної дійсності, тому це наукове дослідження ґрунтується на історичних фактах, які підтверджуються джерельною базою.

Історико-порівняльний метод є невід'ємним у будь-якому історичному дослідженні. Він дозволив визначити загальне та особливе у явищі козацького здобичництва. Застосування історико-порівняльного методу дало можливість зрозуміти сутність здобичництва в контексті військово-політичної культури козаків через порівняння з тогочасною традицією захоплення здобичі в європейських та тюркських середовищах.

Історико-типологічний метод використовувався з метою виокремлення основних аспектів здобичницької діяльності козацтва, які в сукупності створюють

феномен середньовічного українського суспільства – здобичництво. Цей метод безпосередньо пов'язаний із загальнонауковим методом аналізу. Ці методологічні засади допомогли визначити типологію козацької здобичі в межах міжнародних та загальноєвропейських процесів, що відбувалися на Великому Степовому Кордоні в XVI–XVIII ст.

Історико-генетичний метод дозволив послідовно розкрити формування здобичництва в козацькому середовищі, визначити особливості явища в періоди трансформації та вплив здобичницької діяльності козацтва на загальноісторичні процеси.

Усвідомлення систематичного характеру здобичницької діяльності козаків у зазначений період, її вплив на соціально-економічну складову тогочасних порубіжних спільнот забезпечив історико-систематичний метод.

Дослідження економічної складової козацької здобичі, її структури було зроблене за допомогою кількісно-статистичного методу.

Історико-хронологічний метод допоміг виділити етапи становлення та трансформації козацького здобичництва в межах Степового Кордону України, а метод ретроспективи – порівняти ставлення козаків до захоплення здобичі та її обґрунтування в середині самого козацького середовища на різних етапах існування в межах XVI–XVIII ст.

Термінологічні особливості. Термінологія є важливим аспектом будь-якого дослідження. У цій роботі ключовими термінами, які мають бути висвітлені та охарактеризовані, є: «здобичництво», «хліб козацький», «Великий Степовий Кордон», «козацький ясир», «гарач», «дуван» та «тумак».

Сьогодні у вітчизняній історіографії широко використовується термін «здобичництво», під яким розуміють традиційну козацьку діяльність, спрямовану на захоплення здобичі. У переважній більшості здобичництвом називали степову партизанську війну, яку вели козацькі ватаги проти татар (Плецький, 2002а). У цьому дослідженні під терміном «здобичництво» розуміємо не тільки прикордонну козацько-татарську взаємодію, а й ряд соціокультурних

особливостей і традицій українського козацтва, які сформувалися під впливом Великого Степового Кордону.

З терміном «здобичництво» безпосередньо пов'язаний ще один термін – «хліб козацький». Його трактують як специфічні козацькі доходи, здобуття яких зумовлював козацький спосіб життя (Плецький, 2002с, с. 508). Справа в тому, що платня за службу козаків була малою, виплачувалася не регулярно і не могла повністю забезпечити життєдіяльність козацтва. Постійна участь козаків у воєнних діях не дозволяла їм існувати за рахунок сільського господарства, але війна відкривала для козацького війська додаткові можливості – захоплення військової здобичі. Тому під терміном «хліб козацький» ми трактуємо сприйняття козаками здобичі, як плати за несення специфічної військової прикордонної служби. Також варто зазначити, що здобич як плата за лицарську службу козаків, була закріплена постановами польських королів ще з 1571 р. (Ковалець, 2015).

Зауважимо, що терміни «здобичництво» та «хліб козацький» у цьому дослідженні застосовуються відповідно до етапів трансформації самої козацької спільноти. Так, традиція здобичництва, як економічна складова, характерна для козацтва на початковому етапі існування у XV–XVI ст. Поняття «хліб козацький» більш доцільно вживати для періоду другої половини XVI–XVIII ст., після процесу інституалізації українського козацтва, коли здобич мала не тільки економічне, а й ідеологічне обґрунтування, та сприймалася безпосередньо у козацькому середовищі як плата за службу.

Ще одним не менш цікавим поняттям, що зустрічається з XVI ст., є «гарач». Так у постанові, ухваленій у результаті комісії, що відбувалася в липні 1571 р. в Черкасах між представниками польського уряду та старшиною низового козацтва Війська Запорозького, було вирішено: «подарунків своїх ніяких не брати, тільки Рицарським правом той *гарач*, як служебне короля його милості» («*A prissandow swych zadnich nie bracz, jedno Piczerskim prawem owy karacz, iako sluzebne Krolia Je[go] M[ilosci]*»), (Ковалець, 2015, с. 65).

Як бачимо, все те, що було здобуто низовими козаками під час походів на Кримське ханство, називалося в цій постанові «гарачем» («*karacz*»), який був

здобутий у ворога згідно з «рицарським правом» шляхти Корони Польської. Крім того, «гарач» тепер виступав як королівське «служебне», тобто його частина мала йти до скарбниці короля Речі Посполитої. Фактично в цьому документі офіційно закріплювалося право козаків на здобич, яку називали «гарачем».

На підставі вище зазначеного можемо стверджувати, що застосування цього терміну в постанові не є випадковим. Справа у тому, що під поняттям «гарач» вбачали плату, данину або відкуп, зокрема, і від турецьких сил, щоб уникати їхніх нападів. Хоча походження цього терміну тюркське, однак очевидним є те, що він був широко вживаним у козацькому середовищі. Аналізуючи зазначений документ, розуміємо, що термін «гарач» фактично позначав плату за несення військової служби козаків. Поряд із цим є ще одне смислове навантаження терміну «гарач», а саме військової здобичі. З тексту зрозуміло, що мова йде про здобич, захоплену козаками під час походів на Кримське ханство. Можна говорити про те, що якби цей термін не був широко вживаним та зрозумілим як для польської шляхти, так і для козацького середовища, то його б не застосовували. Припускаємо, що в козацькому середовищі XVI ст. термін «гарач» могли застосовувати до поняття або замість поняття «здобич». Ще одним терміном для позначення здобичі та процесу її розподілу між козаками є «дуван», який є актуальним для джерел XVIII ст. (Сохань ред., 2003, с. 593, 637)

Дослідження цього поняття є важливим у контексті вивчення козацького здобичництва. Адже в сучасній історичній науці станом на сьогодні не було зроблено жодних досліджень щодо питання, як саме в козацькому середовищі називали традицію здобичництва. Очевидно, що поняття «здобичництво» для позначення військових походів козаків є сучасним трактуванням істориків. Отже, можемо запропонувати введення терміну «гарач» як поняття, що використовувалося в тогочасному козацькому середовищі саме для позначення здобичної діяльності (до постановки питання).

Поняття «Великого Степового Кордону» та разом з тим і «Степового Кордону України» не є новим. Сьогодні в деяких працях українських та закордонних істориків можемо зустріти використання термінів «кордон» (Лисяк-

Рудницький 2012, с. 48), «фронтир» (Turner, 1893), «пограниччя» (Грушевський, 1995; Яворницький, 1990) тощо. Загалом ці терміни застосовують для позначення одного і того ж явища – території, через яку проходила зона розмежування між двома різними соціокультурними етноконфесійними світами. Якщо говорити про Український Кордон, то це зона розмежування між Заходом і Сходом. Однак, тривають дискусії щодо того, який із термінів варто застосовувати для позначення зони взаємодії козаків із татарами та ногайцями, турками, які проживали в межах Степового Кордону.

Основоположник теорії Кордонів Фредерик Дж. Тернер використовує термін «Frontier» (Turner, 1893), що в перекладі на українську мову – кордон. Відомий український історик, який розвинув теорію Кордонів саме для українського простору, Я. Дашкевич у переважній більшості послуговувався поняттями «Великий Степовий Кордон» та «Степовий Кордон України» (Дашкевич, 2016, с. 79, 91, 124). Останні роки в українській науці серед істориків прийнято застосовувати термін «фронтир». Пояснюється це тим, що «кордон» є поняттям вузьким, і включає в себе тільки лінію розмежування, а «фронтир» позначає цілу зону, де діяв пограничний вплив, і його поняття набагато ширше. Воно включає в себе, окрім зазначеного, ще і соціокультурні аспекти. У цій роботі, спираючись на вітчизняну історіографічну традицію, ми використовуємо термін «Степовий Кордон України» і трактуємо його як зону військової, соціокультурної, економічної та політичної взаємодії між європейськими та тюркськими спільнотами, в межах якої формувалася специфічний пограничний новий вид побутування, характерний українському козацтву, до якого входила і традиція здобичництва.

Однією зі складових козацького здобичництва був полон, що відіграв важливу роль у козацькому середовищі. В історіографії доволі довго висвітлювали факти про напади турецько-татарських сил на українські території та захоплення ясиру. Однак тільки в останні десятиліття в історичній науці постало питання «козацького ясиру», адже козаки, так як і татари, ногайці та інші порубіжні спільноти брали полонених.

Загалом саме поняття «ясиру» визначають так: «Бранці, полонені, яких захоплювали турки й татари під час розбійницьких нападів на українські, російські та польські землі з XV до 60-х років XVIII ст.» (Дашкевич, 2016, с. 653). Цілком очевидно, що і «козацький ясир» визначається як захоплення козаками бранців під час військових походів.

Термін «козацький ясир» у науковий обіг вводить історик В. Брехуненко. Він зазначає, що «На підставі переважно османських джерел, які фіксують конкретні наслідки козацьких нападів ... у першій половині XVII ст., брати ясир у турецьких фортецях стало для українських та донських козаків буденним явищем» (Брехуненко, 2010, с. 96). Проте, аналізуючи джерела українського, російського та польського походження, помічаємо, що термін «ясир» по відношенню до захоплення козаками полону, майже не використовується. У згадках прикордонних старост (Архивъ Юго-Западной России... 1863, с. 553), записах самого Війська Запорозького поняття «ясиру» також не актуальне. Однак у козацькому літописі Самійла Величка в 16 розділі під час опису походів відомого кошового отамана Івана Сірка 1675 р. зустрічаємо згадки про захоплені козаками «ясири» (Шевчук, 1991, с. 191).

Козаки брали полон, тому можемо говорити про певні аналоги між захопленими козаками полоном та «ясиром». Козаки брали полон і для військових цілей, наприклад, допиту чи розвідки, так і для продажу (Леп'явко 2000, с. 144–145). Варто зазначити, що до полону, який захоплювали козаки, входили жінки, діти, чоловіки. Тому під поняттям «козацького ясиру» ми розуміємо саме полон, який був складовою козацького здобичництва.

Також зауважуємо, що окрім терміну «ясир» доцільним є використання й інших термінів. Зокрема, до військовополонених застосовували термін «тутсак», яким позначали захоплених на полі бою (Амеліна, 2018, с. 13). В українському мовному просторі цей термін отримав іншу інтерпретацію, безпосередньо пов'язану з полоном. «Тумаками» або «тумами» називали дітей, народжених від полонених козаками турчанок, і навпаки, про що збереглися свідчення в літописі Самійла Величка (Шевчук, 1991, с. 191). Виходячи з вище зазначеного, вважаємо

цілком обґрунтованим вводити до наукового обігу поняття «тумак» для позначення полону в козацькому середовищі.

* * *

Таким чином, історіографію з цієї проблематики можна розділити на три періоди: дорадянський, радянський та сучасний. Історики першого періоду поставили питання козацького здобичництва в історичній науці для подальшого вивчення. У своїх роботах вони розглядали здобичну діяльність козаків з точки зору військової традиції того часу. Вагомим досягненням істориків зазначеного періоду є введення до наукового обігу цілого комплексу різнотипних джерел, які є актуальними та інформативними і сьогодні.

Історики радянського періоду продовжили дослідження здобичництва. На відміну від своїх попередників вони розглядали зазначене явище не тільки як частину побутової та військової культури козаків, а й звернули увагу на морально-етичні та світоглядні аспекти здобичництва, що зумовило більш широку базу для подальших наукових досліджень цієї тематики.

Наші сучасники обґрунтували появу здобичництва та його зміст, виходячи із впливу на нього Великого Степового Кордону України. Проте на сьогодні ще не створено узагальнюючої роботи, яка б повною мірою розкривала та висвітлювала одну зі складових культури українського козацтва – здобичництво.

Інформаційний потенціал сформованого джерельного комплексу дозволив системно дослідити процес формування та трансформації здобичництва в козацькому середовищі. Джерельну базу роботи умовно було поділено на чотири основних напрямки, в яких джерела згруповано за тематичним принципом. Було використано рукописні архівні, опубліковані та іншомовні джерела, які не мають перекладів українською та російською мовами, і вводяться вперше до наукового обігу. Важливий комплекс джерел, зосереджених у фондах та колекціях архівосховищ і бібліотек Республіки Польща, також були опрацьовані безпосередньо та лягли в основу цього дослідження. Також було безпосередньо опрацьовано важливий комплекс джерел, зосереджених у фондах та колекціях

архівосховищ та бібліотек Республіки Польща, які лягли в основу цього дослідження.

Комплексне залучення вище зазначених методологічних принципів, загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів дозволило об'єктивно та всебічно дослідити проблематику козацького здобичництва XVI–XVIII ст.

Охарактеризувавши історіографічну традицію та сучасні тенденції застосування термінів «здобичництво», «хліб козацький», «Великий Степовий Кордон України», «козацький ясир», «гарач», «дуван» та «тумак» було обґрунтовано доцільність та контексти використання зазначених термінів у роботі.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЇ ЗДОБИЧНИЦТВА

2.1. Вплив Великого Степового Кордону України на формування військових традицій українського козацтва

Процес формування українського козацтва був доволі складним та пов'язаним із багатьма політичними, культурними, соціальними, економічними, географічними та іншими факторами. Сьогодні частина дослідників відзначає значний вплив Великого Степового Кордону, в межах якого перебувало українське козацтво, на його формування та становлення. Наприклад, один із сучасників українського козацтва, польський дипломат Рейнольд Гейденштейн, дає таку характеристику козакам: «Цей народ [автор має на увазі козаків] не має окремої держави, а живе на межі різних держав, біля впадіння Дніпра. Туди стікаються всі волоцюги, розбійники, що є серед поляків, литовців та інших суміжних народів, люди, які не можуть залишатися вдома, або яких надія на кращу долю змушує звідти піти; так вони всі збираються, щоб спустошувати навколишні землі, які через те залишаються необробленими й незаселеними» (Вирський, 2005, с. 21).

Дослідження впливу Великого Кордону на території, населення тощо сьогодні є актуальним. Так, ідеологом теорії фронтів або кордонів є Ф. Тернер. Він зазначав: «Much has been written about the frontier from the point of view of border warfare and the chase, but as a field for the serious study of the economist and the historian it has been neglected» (Багато було написано про кордон з точки зору прикордонної війни й погоні, але як поле для серйозного вивчення економіста та історика було знехтувано), (Turner, 1893). У цьому висловленні дослідник підкреслює важливість Кордону не тільки як лінії розмежування на карті чи місцевості, але і як перш за все зони взаємодії двох різних культур, яка дає основу появі нового пограничного способу життя.

Цю тезу можна застосувати і до проблематики вивчення вітчизняного Кордону. Про Великий Степовий Кордону України почали говорити в останні

десятиліття XX ст., бо за радянських часів ця тематика була забороненою. Основна ідея Степового Кордону України полягає в тому, що через терени нашої держави проходить зона пограниччя між двома різними етнічно-культурними світами Сходу і Заходу. У цій зоні взаємодії двох світів утворюється абсолютно новий третій культурний тип, особливості якого не характерні жодному з двох взаємодіючих.

Варто зазначити, що американський та європейський (частиною яких був і український) Великі Кордони мали значну різницю. У випадку американського Великого Кордону перевага європейських спільнот була гнітючою та загрозливою для місцевого населення, в той час як Європейський Великий Кордон був зоною протистояння двох рівних сил, що приводило до хитання і переваги то однієї, то іншої сторони (Дашкевич, 1990, с. 20). Як наслідок виникала рухливість Кордону, на яку впливало безліч факторів від політичних до кліматичних (Девіс, 2005, с.49–53).

І. Лисяк-Рудницький одним із перших переніс теорію Великого Кордону на українські території та зазначив, що в методологічному плані використання такої теорії, особливо у вивченні козацтва, є цілком доцільним. Переносячи теоретичні аспекти американських вчених на український історичний простір, І.Лисяк-Рудницький зазначав, що «...українською людиною пограниччя був козак ... У своїй суті козацтво було організацією військової самооборони населення загрожених пограничних земель ... воно теж запозичило багато тактичних засобів і звичаїв від своїх ворогів-татар» (Лисяк-Рудницький, 2012, с.13–14).

Вважаємо, що в розумінні концептуального підходу І. Лисяка-Рудницького важливим є його трактування поняття «Схід» у контексті вивчення української історії XVI – XVIII ст. Історик зазначив, що «Схід» включав у себе два істотно відмінних історичних об'єкти: візантійський світ і світ євразійських кочівників. Якщо вплив візантійської культурної традиції дослідник оцінює як однозначно позитивний, то вплив південних кочових сусідів на формування українського національного типу визначає як вагомий «гальмівний чинник», зводячи його до запозичення «тактичних засобів і звичаїв» (Лисяк-Рудницький, 2012, с. 3–4).

Виходячи з останньої тези, можна говорити про те, що явище козацького здобичництва належало до категорії запозичених звичаїв.

Слід зазначити, що для українських земель Великий Степовий Кордон складав значні території та залежав від ряду зовнішньополітичних обставин. Його поступове зникнення було зумовлене просуванням на території України Російської імперії. Уже з кінця XVIII ст. поняття Степового Кордону для українських земель втрачає своє значення.

Аналізуючи вплив факторів Степового Кордону на формування українського козацтва зауважимо, що наприкінці XV – XVI ст. політичні обставини залежали від Великого князівства Литовського та Османської імперії, васалом якої було Кримське ханство. Так, історик С. Леп'явко стверджував, що є всі підстави окремо говорити про міжнародне становище українських земель у складі таких великих і неоднорідних держав, як Велике князівство Литовське, Річ Посполита та інші, маючи на увазі всю сукупність зовнішньополітичних чинників, які впливали на них (Леп'явко, 2001а). Очевидно, що українська частина Великого Степового Кордону відігравала важливу роль і усі внутрішньополітичні процеси безпосередньо впливали на просування кордону, який «...розмивався, як з українського, так і з тюркського боку» (Дашкевич, 1991, с. 44).

Фактично саме в межах Великого Степового Кордону України відбувалися основні етапи формування, становлення та поступової трансформації українського козацтва. Як зазначив В. Брехуненко, XVI ст. варто називати «класичною» або «героїчною» добою українського козацтва, бо саме цей період був ключовим в інституалізації, формуванні власних козацьких ідентичностей та репрезентацій у навколишньому світі. Ті передумови докорінно змінили «обличчя» козацтва в наступному XVII ст. (Брехуненко, 2011, с. 11). Усі вище зазначені аспекти козацтва як явища формувалися саме в межах Великого Степового Кордону, і безпосередньо вплинули на особливості козацької культури, а разом із тим – на формування та становлення здобичництва, як одного з елементів військово-побутової культури козаків.

Використавши методологічні засади теорії Кордону та опираючись на вітчизняну історіографію, можемо визначити межі Степового Кордону України, який розтягується на «...величезний обшир степового та лісового простору, сфокусований .... на Чорне, Азовське та Каспійське моря й відкритий для вторгнень як зі Сходу, так і з лісової Півночі» (Брехуненко, 2011, с. 24). Характерною рисою Степового Кордону України є те, що в його межах проходили головні торговельні шляхи між Європою та Азією (Девіс 2005, с. 53). Тому, Український Степовий Кордон був важливою частиною Великого Кордону, що простягається «...від Дністра до Волги та Яїка» (Брехуненко, 2011, с. 26). Варто зазначити, що по лінії усього Кордону «українське, донське, волзьке, гребінське, терське та яїцьке козацтва ближче до кінця XVI ст. утворили своєрідний козацький пояс, який оперізував Степовий Кордон і тягнувся від Дніпра до Яїка з відгалуженням на Терек» (Брехуненко, Грибовський та Мицик та ін., 2018, с.18).

Характеризуючи просування Великого Степового Кордону українськими територіями, зазначимо, що упродовж XVI–XVIII ст. Північне Причорномор'я та Приазов'я виступало місцем зосередження Великого Кордону України, як території постійної взаємодії між осілим землеробським типом господарювання та кочовим. Сам же Кордон періодично зміщувався зі смуги лісостепу в межі степу й тяжів у напрямку до чорноморського узбережжя. Ця його наочна невиразність, протяжність на сотні кілометрів завширшки, і в політичному розумінні – аморфність, відсутність чіткого документального визначення є тими характеристиками, що не дозволяють співставити означуваний кордон із будь-якими іншими кордонами доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу (Грибовський, 2007).

У контексті цього дослідження необхідно зазначити, що існує твердження про Степовий Кордон, як деструктивний фактор у розвитку народів, які проживали в його межах (Девіс, 2005, с. 54), впливали на формування специфічного порубіжного життя та господарювання. Так, у політичному, військовому та демографічному відношеннях Великий Степовий Кордон приніс для України «великі й доленості втрати» (Дашкевич, 1990, с. 21). Однак це дослідження

розкриває вплив Великого Степового Кордону як фактору формування українського козацтва з його специфічними військовими, культурними, побутовими традиціями, які б не були можливими і життєздатними в інших обставинах чи територіях Великого Степового Кордону Європи.

Кожен регіон Кордону мав свої специфічні фактори впливу на пограничні спільноти. Для Українського Кордону таким особливим фактором стала взаємодія козаків із ногайськими і татарськими ордами, що кочували на зазначеній території. Ще з другої половини XV ст. українське населення, яке активно освоювало південні регіони сучасної України, наштовхнулося на майже аналогічне явище з боку Кримського ханства, яке на той час уже було васалом Османської імперії (Бачинська, Чухліб та Щербак, 2015, с. 7). Мешканці степового прикордоння як з одного, так і з іншого боку, стали першими суб'єктами взаємодії. Тому в культурних, а згодом й ідеологічних аспектах козацького життя, можна простежити такий собі симбіоз двох цивілізацій - кочового та осілого світів, результатом якого фактично став феномен українського козацтва та його традиції здобичництва.

У сучасній українській та закордонній історіографії все частіше починають говорити про козацько-ногайську взаємодію, яка довгий час у силу різних причин не була висвітлена у вітчизняній історіографії. Цікавою є думка В. Брехуненка щодо козацько-ногайської взаємодії. Він зазначає, що: «...ногайці усвідомлювали себе як окрему цілість, відмінну від кримських татар, мали багато в чому особливий стиль життя та менталітет, а головне – власні інтереси на українському й турецькому напрямках, які не співпадали зі стратегіями Бахчисарая. Саме ногайці територіально перебували з мусульманського боку на вістрі в українській зоні християнсько-мусульманського перехрестя, першими приймали виклики, які виходили з українського боку, а відповідно мусили стати суб'єктом найвідчутніших контактів та взаємовпливів. Комплекс українсько-ногайських стосунків у різних сферах має бути виділений як окреме річище стосунків з мусульманськими сусідами, надто для XVIII ст., коли вплив ногайців на стратегії

запорозьких козаків набув особливого значення» (Брехуненко, Грибовський, Мицик та ін., 2018, с.10).

Можемо стверджувати, що прикордонні спільноти, в даному випадку козаки, ногайці і татари вели постійну боротьбу за життєво необхідні ресурси, в тому числі і території, а здобичництво українського козацтва першочергово було одним із видів боротьби. Ось чому не є дивним, що основною формою здобичництва була прикордонна війна козаків проти турок, татар і ногайців, основна мета якої – захоплення здобичі (Плецький, 2002а, с. 172), тобто ресурсу. Зазвичай турецький султан скаржився на те, що козаки займаються промислами, починають будувати зимівники та слободи (Голобуцький, 1956, с. 18–19). Розуміємо, що освоєння козаками територій степу робило їх конкурентами татарським та ногайським ордам у боротьбі за природні ресурси: полювання на звірів, рибальство, території, торгові шляхи, переправи тощо.

Варто зазначити, що питання ресурсів на Кордоні завжди було важливим для порубіжних спільнот. Тому козаки конфліктували не тільки з тюркськими народами, але й зі схожими козацькими спільнотами. Так, у XVIII ст. ми зустрічаємо згадки про прикордонні конфлікти козаків з донцями за землі в басейні річок Кальміус та Міус (Сохань ред., 1998, с. 432). Загалом у зазначений період спостерігається активна діяльність запорожців у боротьбі за природні ресурси та свої території, значною мірою на це впливала політика російського уряду, який постійно обмежував території Січі (Скальковський 1994, с. 648).

Сучасники українського козацтва характеризували традицію здобичництва так: «...козацтво – люд гордий і войовничий. За крадіжку не у своїх тут не карають, навпаки – грабіжництво схвалюється й підвищує репутацію» (Вирський, 2018, с. 25). Такі свідчення знаходимо в книзі секретаря папського нунція в Польщі Фульвіо Руджері «Опис Польщі» (1566 р.). Інший сучасник шляхтич Ян Анджей Красінський зазначав у своєму географічно-політичному описі Речі Посполитої «Полонія», що козаки «постійно ризикали за здобичею. Переслідуючи неприятеля у пустелі обабіч усіляких шляхів» (Вирський, 2018, с. 27).

Зазначимо, що довгий час козацько-ногайську та козацько-татарську взаємодію визначали як конфлікти та постійні військові кампанії. Однак останні дослідження, зокрема, і ті, що стосуються Степового Кордону, демонструють багатогранну взаємодію між козаками, ногайцями, татарами, турками від ведення прикордонних військових дій до укладання вигідних союзів та спільних воєнно-політичних кампаній. Виходячи з останнього, можемо говорити про те, що здобичництво, як і саме козацтво, пройшло етапи свого формування, становлення та трансформації. Воно несло в собі не тільки матеріальні вигоди, а й відображало прикордонний тип побутування, мислення, культури, який у свою чергу поєднував у собі соціокультурні елементи Сходу та Заходу.

Степовий Кордон України, безперечно, слугував лінією розмежування в багатьох соціокультурних аспектах, однак непроникним бар'єром він не став. Умови життя в межах пограниччя були специфічними. Так, польський шляхтич Р.Гейденштейн у своїй праці «Війни Московські. В 6-ти книгах», яка побачила світ у Кракові в 1584 р., про території Степового Кордону України та козацтво зазначав: «...Йдуть сюди [до Дикого Поля], звичайно, ласі на здобич з ворогів; разом з іншими племенами, як Поляки так і Литвини, також ті, що у тяжких злочинах звинувачені, кожний, кому на батьківщині закон перебувати не дозволяє через злочини...» (Гейденштейн, 1889, с. 7). Далі Р. Гейденштейн зазначав, про здобичництво козацтва та акцентував увагу на взаємини між козаками та поляками: «... у ті часи, коли не має офіційної війни, коли молодь [мова йде про молодих козаків, які вправлялися у військовій майстерності], заради випробування мужності, щоб не бути у спокої та, щоб не сидіти без діла і не заслабнути через байдикування, на воді вправляються риболовлею та з розбоя живуть. Воюють з кожним з кого найбільшої здобичі сподіваються... до татар особливо неприязні є, то більшою мірою Польським королям ревно служать...» (Гейденштейн, 1889, с. 8–9). Цікавим є те, що надавши таку характеристику козацькій діяльності, автор зазначав, що цих прикордонних жителів називають козаками, і вони: «...як на конях, так і пішки, на розбій на кордони виправляються, набігами ворожі панства дразнять, у своїх особистих вигодах діють, і добровільно

у військо об'єднуються» (Гейденштейн, 1889, с. 9). Варто зазначити, що ця праця була доволі популярною та значною мірою вплинула на формування образу українського козацтва та його прикордонну діяльність в тогочасному європейському суспільстві.

Динаміка просування Великого Степового Кордону то на північ, то на південь свідчить, що в його межах розташовувалася зона незаселеної землі. За словами Я.Дашкевича: «...фактично нічия земля, ширина якої могла сягати від кількох сотень кілометрів і могла використовуватися в XIV – XVIII ст. для кочування...» (Дашкевич, 1990, с. 21–22). У свою чергу східноєвропейська частина зазначеної зони Степового Кордону на картах ранньомодерної доби та за джерелами, окреслювалась як «Україна» (Дашкевич, 1990, с. 22; Peyssonnel, 1765, p. 125).

Саме ця зона кочування і постійної взаємодії була важливою стратегічною територією. Підтверджуючи цю тезу погоджуємося з твердженням В. Брехуненка про те, що: «Туреччина насправді сповідувала на Чорному морі головну оборонну тактику і прагнула тільки надійно контролювати захоплені перед цим фортеці на Чорноморському та Азовському узбережжях. Султани намагалися створити «ідеальну ситуацію», в рамках якої кримські татари та ногайці відігравали роль аванпосту в Степу і перешкоджали спробам християнських сусідів проникнути на узбережжя. У такий спосіб навернені до підданства кримські татари та ногайці стали потужним бар'єром з півночі» (Брехуненко, Грибовський, Мицик та ін., 2018, с. 11). У свою чергу українське козацтво слугувало південним захистом кордонів Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, від мусульманської загрози про, що свідчать ряд законодавчих актів (Архивъ Юго-Западной России... 1863, с. 28).

Зазначаємо, що козацтво XVI ст. своїм пограничним способом існування та господарювання значно відрізнялося від тогочасних європейських уявлень про стабільну спільноту. Тому козацтво мало довести своє право на існування та необхідність пограничного способу життя, з часом ставши «невід'ємною складовою контактної зони між християнською та мусульманською ойкуменами – дуже важливою сполучною ланкою між цими цивілізаційними опозиціями»

(Бачинська, Чухліб та Щербак 2015, с. 44). Існування українського козацтва в зазначений період обґрунтовувалося необхідністю захисту кордонів від турецько-татарської агресії. Адже нечисленні гарнізони службових людей, що перебували при замках, не могли зупинити ординців, а уряд Великого князівства Литовського не мав коштів для утримання на прикордонні найманого війська. Місцеве населення змушене було самотійно давати опір татарам – саме це стало «визначальним чинником появи українського козацтва» (Дашкевич, 1990, с. 20). Саме остання теза довгий час вважалася провідною в обґрунтуванні воєнної прикордонної діяльності козаків. Фактично таке ж обґрунтування знаходимо і в уже згаданій роботі Р. Гейденштейна, який зазначав: «Великий простір полів і землі залишаються не освоєними [у Дикому Полі]...не заселеними вони є з причини розбійництва чи внаслідок страху. Кожен, хто був у тяжкій нужді чи був засуджений у карному злочині, і усі ті, яким чи обставини чи закони не дозволили жити на батьківщині, як і з других народів, так і з поляків і литовців, збиралися сюди щоб промишляти грабунком і здобиччю. Проте, переважна кількість є християнами, тому найбільш ворожі вони до татар, королям же польським часто приносили користь. Займаючи нижню частину Польщі, що прилягає до річки Дніпро, вони від свого місцеперебування називаються Низовцями» (Гейденштейн, 1889, с. 111). В іншій частині свого твору Гейденштейн стверджував, що низовців називають козаками, які активно займаються здобичництвом.

Проте останні дослідження, як українських (Брехуненко, Грибовський та Мицик та ін., 2018, с. 12), так і закордонних істориків (Торактас, 2017, с. 43–45), демонструють, що роль козацтва була набагато вагомішою у тогочасній геополітичній ситуації, яка склалася між Річчю Посполитою, Московським князівством, Османською імперією та її васалами. Не останню роль у такій козацькій діяльності відіграло здобичництво, а потужні військові походи козаків (Kołodziejczyk, 2007, с. 135) вплинули на тогочасну міжнародну політику. Зокрема, польський уряд активно застосовував козаків для розвідки. Так, у книзі польського шляхтича Станіслава Сарницького «Опис давньої та нової Польщі»,

знаходимо такі свідчення: «Коли наші якимось шляхом захопити бранців намагаються, щоб від них дізнатись який насправді ворогів задум, як обидва в Туреччині та Скіфії поведуться, тоді до того самого шляху рід певних вояків найлегшого озброєння для сутичок придатного, яких Козаками звать, висувають і таким чином з подорожніх захопити когось мають змогу та до начальників своїх швидко та квапливо прибігти назад...» (Вирський, 2008b, с. 184). Ще одна згадка про таку діяльність козаків датується 22 травня 1586 р. Гетьман Війська Запорозького Богдан Микошинський звітував у своєму листі до польського коронного гетьмана про те, що при переправі біля Таволжанського острова на Дніпрі і «з допомогою Божою ми татар громили на воді і по милості Божій не мало ми їх побили. Тільки тих, які випливали до нас на берег, ми побили і поранили, і думаю, не менш трьох тисяч... Ми захопили на березі багато човнів, сідел і їстівних запасів... Ми послали би до вас «свіжого язика», але не вийшло захопити у полон живого татарина, хоча багато з них були поколоті рогатинами...» (Стороженко, 1904, с. 116).

Як уже зазначалося раніше Степовий Кордон та його межі багато у чому залежали від міжнародної та політичної ситуації у регіоні. Виходячи з останнього, варто зазначити, що: «...українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки відчували на собі вплив і московського чинника. З другої половини XVII ст. цей вплив постійно зростав по мірі зміцнення позицій Московії в Лівобережній Україні. А у XVIII ст. роль російської імперської машини набула визначального значення» (Брехуненко, Грибовський та Мицик та ін., 2018, с. 16).

У контексті висвітлення питання впливу Українського Кордону на становлення українського козацтва та формування традиції здобичництва, варто зазначити ще один аспект, а саме сприйняття самим козацтвом поняття «кордону» та його меж. Погоджуємося з думкою В. Брехуненка про те, що козацтво з XVII ст. почало сприймати межі кордону як власну по праву законну для них територію (Брехуненко, Грибовський, Мицик та ін., 2018, с. 24). Про такий стан справ свідчать і документи. В. Брехуненко зазначає, що козаки сприймали території як «власні» по усій українській лінії кордону і навіть сучасні білоруські території:

«Почавши від Могильова, усі України аж до гирла Дніпрового, що все є власне приставства наші» (Брехуненко, Грибовський, Мицик та ін., 2018, с. 24; Брехуненко, Мицик та Щербак, 2016, с. 132).

У Баркулабівському літописі (автор невідомий), написаному в хронологічному проміжку з кінця XVI ст. і до 1610 р., знаходимо свідчення, що: «Року 1590. Были козаки запорозкие, Матюша с полком, Гольй с полком у Могилеве. Аж до Минска приставство по волостях брали, а кривды, шкоды не чинилы, толко жонок охочих тых намовляли и заклинали, абы з ними на Низ ишли, и взяли з собою жонок и девок яко двесте поголов» (Баркулабівський літопис 1975; Кулиш, 1877, с. 45–89). Згідно з даними цього літопису козаки Війська Запорозького збирали «приставство по волостях», але при цьому не робили жодної шкоди. Ось тільки забрали на Запорозьку Січ з собою близько 200 жінок, але за добровільною згодою. Ця згадка може слугувати підтвердженням тези, що вже з XVII ст. козаки сприймали території кордону, в тому числі і білоруські землі, як свої. Українське козацтво, яке зародилося та сформувалося в межах Великого Степового Кордону, не сприймало сам Кордон як лінію розмежування, а навпаки, порубіжні території ставали зоною взаємодії, яка з часом почала усвідомлюватися козаками як власна територія, що, звісно, впливало на внутрішньополітичне становище козацтва в межах Речі Посполитої.

Поступове зникнення Степового Кордону, як зони взаємодії різних культур, безпосередньо пов'язане саме із перетворенням територій Кордону в лінію розмежування між християнським і мусульманським світами. Помітну роль у цьому процесі відіграли міжнародні відносини Московського царства та Османської імперії. Фактично Кордон почав поступово зникати після підписання цими державами Константинопольського миру 1700 р., «...який поклав початок перетворенню пластичного й умовного Степового Кордону на класичний лінійний кордон» (Брехуненко, 2020, с. 114). Очевидно, що розподіл українських територій між російською імперією, Річчю Посполитою та Османською імперією значно змінили Степовий Кордон України (АГАД, коп. 5, №32157-32166). Загалом з другої половини XVIII ст. політика російської імперії значно змінила

політичний та соціально-економічний розвиток причорноморських та приазовських територій (Діанова, 2010, с. 17).

Зазначаємо, що Великий Степовий Кордон України мав свої власні географічні та хронологічні межі. Зоною концентрації Степового Кордону, а як наслідок і зоною взаємодії для XVI–XVIII ст., стали причорноморські та приазовські степи. Кордон не виконував ролі бар'єра. Перш за все він був зоною соціокультурної та військової взаємодії, результат якої – формування та становлення українського козацтва – окремого стану військового прикордонного населення, «лицарів пограниччя». Козацтво, яке зародилося в межах Кордону, з часом стало відігравати важливу політичну та військову роль, зокрема в тогочасній міжнародній ситуації. Так, країни Азії та Європи, які взаємодіяли на Степовому Кордоні, мали враховувати, а інколи й використовували «козацький фактор». У свою чергу козацтво поступово почало сприймати українські території, які були частиною великого Кордону, як свої, що значно вплинуло на подальший процес трансформації козацтва, а разом з ним і здобичництва, яке стало однією з форм боротьби за ресурс з іншими прикордонними спільнотами, а саме ногайцями і татарами.

2.2. Аналоги козацького здобичництва у воєнних спільнотах Центральної та Східної Європи

Українське козацтво було не єдиною пограничною спільнотою ні зазначеного раніше Степового Кордону Європи, ні інших кордонів, які проходили через усю земну кулю. Загалом, разом з українським козацтвом на територіях сучасної Болгарії, Хорватії, Угорщини, Румунії, Росії теж виникали схожі пограничні спільноти. Такий стан справ зумовлювався поширенням влади Османської імперії на територію Європейського континенту. Цими порубіжними спільнотами були гайдуки, ускоки, граничари, секеї, куруци. Як зауважив В. Щербак, це свідчило про «певну логіку поступу процесів самоорганізації «вільних» – не обмежених державними правовими нормами – людностей» (Щербак, 2000), тобто спільнот. Однак у середовищі вище зазначених спільнот

був важливий спільний фактор – вони виконували функцію захисту пограничних територій від мусульманської загрози, переважно з дозволу офіційної влади. Цілком очевидним є те, що й українське козацтво першочергово сприймалося литовською, а згодом польською владою як військова погранична спільнота, що здатна виконувати функцію охорони кордону. Ця теза підтверджується низкою постанов та універсалів польської влади щодо українського козацтва (Мицик, 2010, с. 329, 334–335).

Очевидно, що такі прикордонні спільноти активно формувалися на периферійних територіях, які з різних причин частково контролювалися офіційною владою. Говорячи про українські території, розуміємо, що окреслена зона просування Степового Кордону України якраз і була такою периферією. З іншого боку кордону – тюркського, формувалися пограничні спільноти «козаків» у Криму та Північному Причорномор'ї (Щербак, 2000). Підтвердженням цієї тези слугують не тільки історичні дослідження наших сучасників, а й свідчення тогочасних дипломатів та мандрівників. Так, французький дипломат, який виконував важливу міжнародну місію в Криму Шарль де Пейссонель у своїй роботі «Історичні та географічні спостереження за варварами, які мешкають на берегах Дунаю та Чорного моря» (1756 р.), (Амеліна, 2016а, с. 83–84) зазначав, що існує п'ять груп козаків. Найчисленнішою з них є українське козацтво та запорожці, потім донські козаки та ті, що мешкають на території Уралу, а ось остання група перебуває під зверхністю кримського хана та зосереджується на території Криму (Peyssonnel, 1765, р.125; Амеліна, 2016а, с. 85).

Серед таких прикордонних спільнот, які асоціювали себе з тюркським світом, варто зазначити кафинців, азовців, перекопців, білгородців, ногайців, ординців, які також мали риси типологічно схожі з українським козацтвом. Проте як зазначив В. Брехуненко про перелічені спільноти, що вони: «виявилися, по суті, бічною...гілкою регіонального козакотворення. Не спромігшись консолідуватися й витворити власні організаційні форми, вони так і не вийшли за межі маргінального явища прикордонного життя. До того ж тюркські козацтва зійшли з історичної арени саме в ключовий період історії східноєвропейської ділянки

Великого Кордону» (Брехуненко, 2006, с. 116). Зазначимо, що усі тюркські прикордонні спільноти, як і козаки, мали традицію військового здобичництва, але в переважній більшості вона носила суто економічний характер без значного ідеологічного обґрунтування.

Відповідно до останнього постає питання про те, яку ж роль у становленні українського козацтва, як окремої соціальної спільноти, відіграло здобичництво, та чи співвідносяться його типологічні складові з іншими прикладами військової здобичі у вже названих вище спільнот.

Зазначимо, що типологічно схожі явища здобичництва виникали і на лініях інших Великих Кордонів світу, далеко від мусульмансько-християнського протистояння. Так, пограничні спільноти американського Степового Кордону, територія якого лежить в основі Українського Кордону, що зазначалося у попередньому підрозділі, висвітлює роль пограничної спільноти ковбоїв. Вони виконували військові функції типологічно схожі до українського козацтва: «Тож їх порівняння дає додаткові можливості зрозуміти, як у схожих історичних умовах формуються схожі історичні форми організації населення» (Лип'явко, 2006а, с.104). Очевидно, що і традиція захоплення трофеїв під час військових сутичок була також поширеною у ковбойській спільноті.

Аналізуючи джерельну базу та дослідження наших сучасників, можемо стверджувати, що особливості козацького здобичництва, яке відіграло важливу економічну, ідеологічну та політичну роль, безпосередньо вплинули на становлення українського козацтва як провідної верстви українського ранньомодерного суспільства. Так, важливим фактором здобичницького промислу козаків був економічний: запозичені традиції в тюркських спільнот щодо використання військової здобичі, як фактору матеріального збагачення та поєднання законного права на здобич, як плати, погоджену з польською владою (Ковалець, 2015, с. 70). Це дозволило козацтву поступово стати економічно самостійною військовою інституцією. Фактор здобичництва ставав дієвим інструментом як у тогочасній міжнародній ситуації, так і в питаннях торгівлі.

Варто зазначити, що усім військовим організаціям, а тим паче закритим чоловічим союзам, до яких належало і козацтво, була притаманна традиція захоплення військової здобичі. Так, цікавим та доцільним є порівняння військової традиції здобичництва українського козацтва з лицарськими традиціями середньовіччя. Адже образ українського козацтва переважно асоціювався у сучасників з лицарством, яке охороняє кордони держави (Брехуненко, Мицик та Щербак, 2016, с. 332), що у свою чергу вплинуло і на самоідентифікацію козаків. Військові спільноти середньовічної Європи й України-Руси (Лип'явко, 2006b, с.152–154) мали стійку військову традицію захоплення здобичі під час бойових дій та походів. Загальновідомими є факти про походи христоносців, під час яких вони здобували значні військові трофеї, а інколи брали здобич і у християнських держав, наприклад, Візантії. Відомими є і походи русичів як проти кочовиків (Гловко, 2000, с. 20, 22), так і проти християнських держав (Котляр, Плахонін, 2011, с. 463). Усі військові походи лицарських спільнот та руських військ носили в собі традицію захоплення військової здобичі, яка переважно сприймалася як трофеї, своєрідна плата за воєнну справу.

Очевидними є паралелі між традицією здобичництва в козацькому середовищі та захопленням здобичі середньовічними лицарями, які обґрунтовуються межами тотожного мусульмансько-християнського протистояння (Лип'явко, 2006a, с. 104). Цікавою є думка С. Лип'явки щодо типологічної спорідненості між запорозьким козацтвом, як закритим чоловічим союзом, та чернечими орденами (які не завжди відповідали усім принципам чернецтва). Як приклад він наводить економічну та військово-організаційну складову орденів Піренейського півострова (Лип'явко, 2006a, с. 104–105).

У контексті цього дослідження найбільш інформативними є приклади здобичного промислу пограничних спільнот Великого Степового Кордону Європи, які були сучасниками козаків. Адже вони та їхні традиції формувалися під впливом схожих суміжних факторів. Проте не усі типологічно тотожні до українського козацтва пограничні спільноти змогли стати феноменом тогочасного європейського суспільства, як козаки. Так, козацтво з «вільної» порубіжної

спільноти поступово під впливом внутрішньо- та зовнішньополітичних факторів стало окремою соціальною верствою суспільства, що було не типовим для інших.

Типологічно схожі з козацтвом військові традиції здобичництва мала погранична спільнота угорських граничар, які були переважно слов'янського походження, та виконували функцію захисту кордонів Угорщини, а згодом – Австрійської імперії.

Граничари виникли та сформувалися в межах Великого Степового Кордону Європи в умовах християнсько-мусульманського протистояння з фактичного дозволу офіційної влади. Воєнна здобич для граничар мала ситуаційний характер, про що свідчить такий вид здобичі, як полон. Граничари брали полон, особливо турецьких мартолозів, які спеціалізувалися на прикордонних спустошеннях, бо за одного такого полоненого офіційно платили «високу винагороду (10 форинтів¹)» (Лип'явко, 2006а, с. 108). Цікавим є те, що військова здобич граничар була офіційно унормована: дві третини від захопленого під час військових дій залишалося граничарам, як плата за службу, а одна третина йшла до королівської скарбниці (Леп'явко, 2001а). Очевидно, що військове здобичництво граничар є типологічно схожим до традиції здобичництва, особливо в межах реєстрового козацтва, бо воно також перебувало на службі в польських королів, а польська влада у свою чергу намагалася регламентувати здобичництво (Ковалець, 2015, с. 63–71). У козацькому середовищі, так як і у граничарському, здобич сприймалася як плата за несення військової служби. З початку XVII ст. у межах Українського Кордону вона набуває ще й ідеологічного обґрунтування. Ось чому типологія козацького здобичництва була набагато складнішою та відіграла більшу економічну роль ніж військова здобич граничарів, хоча умови формування обох пограничних спільнот були схожими.

Зазначимо той факт, що в 1630 р. було видано перший граничарський Статут, який зафіксував особливе соціальне становище граничарів як військово-корпоративної спільноти, їхнє право на внутрішнє самоврядування і визначив

---

¹ Форинт – угорська монета, яка використовувалася як офіційна валюта з 1325 року. Виготовлялася на основі золота, вагою 3,53 грами.

організаційні принципи їх функціонування (Лип'явко, 2006а, с. 108). Однак такі законодавчо-правові рішення не допомогли граничарам стати окремою верствою суспільства чи утворити власну державу на відміну від українського козацтва.

Типологічно схожі порубіжні спільноти граничарів та козаків, які формувалися в умовах християнсько-мусульманського протистояння, пройшли подібний історичний шлях. Граничарів поступово ліквідували, бо уряд не вбачав у них потреби через ослаблення Османської імперії, і разом з тим питання військової здобичі, як плати за службу, відходило на другий план. З 1755 р. їхнє самоврядування було ліквідоване, а самі війська перетворені на регулярні полки, що призвело до втрати низки військових традицій. Остаточо як військова спільнота вони зникнуть у другій половині XIX ст. (Лип'явко, 2006а, с. 110).

Загалом через угорські землі проходили значні та обширні межі Степового Кордону Європи. Тому не є дивним, що в цьому регіоні сформувався ряд порубіжних спільнот, схожих на граничар, а саме: секеї, які займали східні території Трансильванії, куруци, гайдуки. Спільними типологічними рисами з українським козацтвом є не тільки ті, що ці спільноти формувалися в регіоні християнсько-мусульманської взаємодії та мали схоже формування військової культури, а ще й поєднання осілих форм господарювання – сільського господарства й постійної військової справи. Очевидно, що такі типи прикордонного господарювання носили в собі ряд специфічних аспектів, серед яких була і традиція здобичництва. Аналізуючи прикордонні спільноти балканської частини Великого Степового кордону і української території, можемо зауважити про те, що в цих регіонах діяли майже однакові цивілізаційні фактори.

Також аналоги козацького здобичництва виникали і в межах християнської лінії Великого Степового Кордону, що проходив через територію України, де утворилася низка козацьких структур, таких як: донське, кубанське, яїцьке, сибірське та інші. В.Брехуненко про ці козацькі спільноти зазначив: «...до кінця XVI ст. утворили своєрідний козацький пояс, який оперізував східний відтинок Великого Кордону й тягнувся від Дніпра до Яїка з відгалуженням на Терек. У такий спосіб вони стали форпостом східного відламу християнського світу – і

своєрідним першим оборонним валом останнього, і вістрям наступальної християнської стріли, і суб'єктом найвідчутніших господарських, військових, етнокультурних контактів на неспокійному цивілізаційному перехресті між Сходом і Заходом» (Брехуненко, 2006, с. 117).

Донське козацтво типологічно є одним із найспорідненіших до українського козацтва. Вихідці з українських земель поповнювали спільноту донських козаків, разом із тим преносючи культурні традиції, у тому числі і здобичництво. Відомими є випадки спільних походів українських козаків та донців (Соловьев, 1857).

Зазначимо, що в цьому регіоні Степового Кордону донські козаки в першу чергу перебували у конфронтації з ногайськими ордами. Саме в межах цієї взаємодії широко представлена традиція військового здобичництва донських козаків. Перш за все в середовищі донців традиція військового здобичництва відігравала важливу економічну роль: «Донские козаки, надеясь на безнаказанность вдали от государства, не ограничивались тем, что не исполняли царских и посольских приказаний или исполняли их вполонину; они нападали не на одних ногаев, азовцев и крымцев, но, разъезжая по Волге, грабили суда царские, били людей, разбивали персидских и бухарских послов, русских торговых людей» (Соловьев, 1857).

Однією зі складових здобичного промислу донських козаків був полн. Так, С. Соловйов зазначав, що: «Плывя вниз по Туре, козаки повоевали много татарских городков и улусов; на реке Тавде схватили несколько татар, и в том числе одного из живших при Кучуме, именем Таузака, который рассказал козакам подробно о своем салтане» (Соловьев, 1857). Порівнюючи складові козацької здобичі та подальші шляхи її використання, можемо стверджувати, що донці, як і запорожці, мали тотожні види здобичі та подальшого її використання. Проте у середовищі донських козаків здобичництво не мало чітко виділених етапів трансформації, бо ідеологічне обґрунтування здобичі поступалося суто економічним чинникам.

Схожі характеристики здобичної діяльності донців можемо зустріти і в інших козацьких порубіжних спільнот, як, наприклад, сибірські козаки, які включали вихідців із Дону, Поволжжя, Уралу та інших регіонів. Зазначимо, що козацтво, яке перебувало в межах впливу Московського царства, а згодом – Російської імперії, фактично використовувалося владою не тільки для охорони кордонів, а і як дієва військова сила для освоєння нових територій (Соловьев, 1857).

Виходячи з вище зазначеного, бачимо, що позиція угорської, польської, московської влад щодо порубіжних спільнот була схожою. Разом із тим така політика влади впливала на трансформацію традиції здобичництва в пограничних спільнотах. Говорячи про козацькі порубіжні спільноти, бачимо, що в переважній більшості вони сприймалися саме як охоронці кордонів та активна військова сила проти мусульманського світу й місцевих народів.

Про козацьке здобичництво було відомо урядам, які в більшості випадків, відповідаючи на скарги чи то кримських, чи ногайських ханів, чи купців, стверджували, що не мають відношення до такої діяльності козаків: «Ушедши в степь для воли, козаки могли подчиняться государству только номинально, исполняли приказания правительства только тогда, когда это им было выгодно; но при первом разладе их интересов с интересами государства козаки давали резко чувствовать, что они люди вольные. Покойно они жить не могли, они должны были упражнять свою силу, от которой им было грузно, они должны были добывать себе средства к жизни, добывать зипуны, по их выражению» (Соловьев, 1857). Очевидно, що під «добувати зипуны» розумівся саме здобичницький промисел. Фактично зипун – це верхній одяг, який з XVIII ст. стає традиційним саме для донського козацтва. Зазначимо, що в українському мовному просторі зипун – це жупан, поширений верхній одяг. Тобто, донське козацтво, як і запорожці, здобували собі матеріальні речі, в тому числі і одяг, під час військової справи, що також свідчить про схожу типологію та складові здобичництва.

Окрім європейських та християнських аналогів порубіжних спільнот та їх здобичницьких традицій, такі ж прикордонні мешканці були й з іншого боку

Великого Кордону. Фактично вже згадані раніше кримські татари, ногайці, які активно взаємодіяли з українським козацтвом у межах Степового Кордону. У зазначених спільнот була присутня традиція здобичництва, проте, вона переважно виражалася в захопленні ясиру, «...під час розбійницьких нападів на українські, російські та польські землі з XV до 60-х років XVIII ст.» (Дашкевич, 2016, с. 653). Цікавим фактом є те, що сам ясир або «esir» (Богочанская та Торгашова 2009, с.336), саме останній термін використовувався в тюркському мовному просторі, мав свою градацію та шляхи застосування. Відомий тюрколог А. Новичев, зазначав, що рабів, яких безпосередньо захопили під час військових дій з метою подальшого продажу або дарування, називали терміном «кул» (тур. «kul» – раб, невільник), (Баскаков, 1977, с. 570). Факти захоплення християнської здобичі тюркськими порубіжними спільнотами загально відомі. Так, у кінці XVII ст. ми зустрічаємо згадки очевидців тих подій, самих полонених, яким вдалося втекти (Грибовський, 2014, с. 130–140). Схожий вид здобичі був присутній і в інших порубіжних спільнотах, у тому числі й українського козацтва.

Варто зазначити, що ясир у тюркських спільнот відігравав важливу економічну роль. У згадках Михайла Литвина 1550 р. знаходимо інформацію про те, що на невільничих ринках у Криму особливо вартували невільники з українських земель, і вони були цінним товаром. М. Литвин зазначав, що невільники в Криму оцінюються ретельно та за дорогу ціну, потім їх перепродають в далекі країни. Варто зазначити, що в цих згадках акцентується увага на тому, що жіночий полон нерідко поповнює гареми султанів та ханів. Важливим є зауваження про те, що торгівля полоном здійснювалася в більшості міст півострова (Антонович, 1890, с. 20–21). Цікаво, що окрім продажу чи обміну, використовували цей полон як робочу силу (Антонович, 1890, с. 128). Схожі приклади шляхів застосування полону бачимо і в середовищі українського козацтва.

Огляд аналогів козацького здобичництва дає підстави стверджувати, що в межах Великого Степового Кордону Європи, який відзначався фактором християнсько-мусульманської конфронтації та взаємодії у XVI–XVIII ст.,

утворився цілий ряд пограничних спільнот, які за своєю типологією є подібними до українського козацтва. У кожній пограничній спільноті вибудовувалися власні прикордонні військові традиції з обов'язковою присутністю здобичництва, яке в більшості випадків відіграло саме економічну роль, спосіб виживання в межах степу, а традиція військової здобичі була загально прийнятною. Усі пограничні спільноти сприймали та обґрунтовували військову здобич як своєрідні трофеї за участь у бойових діях.

2.3. Роль прикордонної адміністрації у формуванні здобичництва

У кінці XV – першій половині XVI ст. козацтво ще не сформувалося як окрема верства суспільства. Не існувало й козацьких інституцій, які б консолідували козаків, тому основною формою козацької організації в цей час залишалися ватаги, що перебували під керівництвом різних старост, підпорядковувалися та об'єднувалися навколо них. Поступово формувалася спільнота низових (запорозьких) козаків. Саме в XVI ст. на території України склалися політично-соціальні передумови, які сприяли зародженню та становленню українського козацтва. Захист та охорона південних кордонів Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої були важливим аспектом формування козацтва, їхнього ідеологічного обґрунтування. Варто зазначити, що основну функцію по захисту кордонів брали на себе прикордонні старости. Такі обставини висувають їх на провідну роль, і вони виконували адміністративні та управлінські функції, одночасно захищаючи довірені їм території.

У першій половині XVI ст., до інституалізації українського козацтва в Запорозьку Січ та реєстрове козацтво, місцеві прикордонні старости фактично сприяли козацькому здобичництву, бо мали свої власні інтереси. Підтвердженням може бути той факт, що тільки після смерті одного з очільників та організаторів козацької здобичницької діяльності старости С.Полозовича, король наказав провести обшук у козаків та забрати всю цінну здобич київському воєводі Д. Путятичу, який і виконав доручення (Черкас, 2002, с. 61). Отже, староста

Полозович стояв на захисті здобичницького промислу козаків так сильно, що навіть сам король не наважувався забороняти здобичницьку діяльність.

Такий стан справ можна пояснити виходячи з того, що С. Полозович перебував на посадах прикордонних старост і мав охороняти ці території від набігів татар. Спочатку він займав посаду ключника та митника у київському намісництві, у 1505 р. був черкаським намісником. З 1510 р. – овруцький намісник, а у 1522–1529 рр. – річицький намісник (Черкас, 2004, с. 95 - 96). Відомо, що після татарських нападів зменшувалися доходи до місцевої скарбниці, тому С.Полозович неодноразово поповнював скарбницю підконтрольних йому територій за рахунок здобичі, яку захоплювали під час походів на татар (Черкас, 2004, с. 97, 99).

Насамперед слід зазначити, що старости наймали козаків на службу для охорони кордонів та активної протидії татарській агресії. Виходячи з останнього, старости регулярно організовували «каральні» походи на татарські та ногайські території, не забуваючи при цьому і про матеріальні вигоди: платнею для козаків слугувала військова здобич.

Підтвердженням останньої тези може слугувати текст постанови 1571 р., про яку вже згадувалося раніше. Так, у ній зазначалося, що здобич ставала платою за службу (Ковалець, 2015, с. 65). Окрім цього, аналізуючи текст постанови, знаходимо таку інформацію, що «гетьман і старший» над козаками Валентин Ольшовицький від імені Війська Запорозького мав присягнути «на вірність і в усьому на всілякий послух та дотримання перемир'я з Цісарем Турецьким. Що його підданам ніякої шкоди чинити не мають...» (Ковалець, 2015, с. 67). Однак тут же було записано: «Язики, про яких теж завжди старатися мають, яких би дістали, тоді їх пану Гетьманові своїми людьми відсилати мають» (Ковалець, 2015, с. 68). Також старости мали контролювати козацькі уходи, дбати про те, щоб козаки не об'єднувалися у ватаги. Тобто, на старост, окрім охорони кордонів, покладалися ще функції контролю за низовими козаками, щоб ті не порушували своїми походами перемир'я з Османською імперією та контролювали уходництво та самих уходників, які також поповнювали ряди запорожців. Не дивлячись на

законодавчо закріплені обов'язки, прикордонні старости доволі часто використовували козаків та їхню здобичну діяльність у власних економічних та політичних цілях.

Старости для власної економічної та політичної вигоди організовували козацькі набіги на конкретні території та посольства. Нерідко після нападів на татар, починалися дипломатичні відносини між козацькими старостами та кримським ханом. Зазначимо, що козаки нападали і на московські посольства (Черкас, 2002, с.61; Голобуцький, 1957, с. 65).

Підтвердженням тому, що старости самовільно організовували, або просто замовчували козацькі походи, чим фактично їх виправдовували, є уривок з універсалу польського короля Стефана Баторія від 1578 р.: «...Бо якось би були забезпечили безпеку країв тих, щоб Вірності Ваші за першим зверненням нашим до них, не переховували у себе Низовців та їм не надавали пороху, олова і живності, були б певні що тім краї не були б так ушкоджені. Також і з посла царя Перекопського. Який сам у той час був у нас, зрозуміли, який нам назвав вождів Низовців, Шаха і Арковського, що один з них в Немирові, а другий в Києві зимовали, і то нам голосно розповідав; хоч би упоминки найбільші цареві поступали, а не зрозуміли цього, щоб земля його від Козаків була в мирі, що він важко має люд свій затримати, щоби не хотів у держави наші вторгатися, коли люди з держави нашої в землі його вторгаються» (Sprawy wojenne... 1887, с. 148–150). З цього уривку стає зрозумілим, що козаки після походу на землі «Царя перекопського», перебували на «зимових квартирах» в містах-фортецях Немирові та Києві. Далі польський король зауважував, що такі дії українського козацтва призводять до порушення мирних договорів між Річчю Посполитою та Кримським ханством і Османською імперією: «...А так ми хочемо те завірити, аби ті розбійники, які нас з царем Перекопським сварять, щоб теж і перемир'я між нами і царем перекопським було, щоб і перемир'я між нами і цезарем Його милості турецьким не порушили» (ПАН Краків, 1578, Sygn. 32066/5-6, s. 34).

Одним із об'єктів здобичницького промислу козаків ставали купецькі судна та торговельні каравани. У 1496 р. московський купець приїхав із Кафи до Черкас,

а звідти направив своїх людей із товаром по Дніпру до Києва. За його словами Семен Полозович і Михайло Цибулина (очевидно, один з козацьких ватажків) перехопили човен і пограбували його, після чого затопили (Черкас, 2004, с. 96). Уже в 1522 р. козаки під проводом О. Дашковича вийшли в море і «два кораблі взяли і людей в них побили, і на чотири тисячі золотих скарбу побрали» (Стороженко, 1996, с. 60).

У 1523 р. під час походу Остафія Дашковича на турецьке місто Іслам-Кермен козаки взяли великий полон, пограбували турецькі кораблі, а потім відійшли до Черкас і Канева, взявши з собою всю здобич, у тому числі і захоплені гармати. Варто відзначити, що нерідко козаки перепродавали захоплену зброю, що слугувало ще одним джерелом особистих доходів козацтва. Так, у 1583 р. під час походу на Тягин (тепер с.Тягинка Херсонської області), козаки забрали двадцять одну гармату та іншу здобич, після чого на одному з ярмарків продали добра на двадцять тисяч золотих (Леп'явко, 2000, с. 147).

Однак не всі козаки могли займатися здобичницьким промислом. Як зауважив В. Голобуцький, канівський та черкаський староста Остафій Дашкович брав велику подать із козаків-уходників, а міське козацтво займалося переважно військовими справами, не сплачуючи податків, знаходилось у привілейованому положенні по відношенню до старости (Голобуцький, 1957, с. 59–61). Бернард Претвіч, барський староста, у своєму листі до короля зазначав, що за дозволом коронного гетьмана він набирає собі на службу козаків, згадуючи про них так: «Мав біля себе служебників і утримував тих, кого вважав гідними», «зібрав біля себе доброчесних синів корони» (Український степовий кордон...1997, с. 47). Зрозуміло, що ті ж самі козаки брали участь у здобичницьких походах на татар, звичайно, з дозволу самого старости, а інколи – і коронного гетьмана.

Слід зазначити, що основною територією козацького здобичництва залишався регіон Північного Причорномор'я. На це вплинуло як територіальне розташування Степового Кордону, так і політика Литовсько-Польської держави. Найбільшу роль відігравали старости прикордонних територій, а саме Канівщини та Черкащини, через які пролягав шлях татар для набігів та козаків до

причорноморських степів. Північне Причорномор'я в XV ст. належало Великому князівству Литовському. У 80-х рр. того ж століття ці землі відійшли до Кримського ханства і, за твердженням Б. Черкаса, використовувалися як «плацдарм для наступу на сусідні країни, передусім на Велике князівство Литовське і Корону Польську» (Черкас, 2002, с. 59). Козацькі походи в Причорноморські степи створювали нестабільність для татар і водночас демонстрували, що Литовська держава не відмовляється від цих територій.

Зазначимо, що литовсько-польська влада не просто знала про здобичницький промисел козаків та роль місцевих старост у ньому, а навіть в окремих випадках дозволяла цю діяльність та використовувала у власних політичних цілях. Підтвердження цій тезі ми знаходимо в джерелах, де згадується про те, що король надає козакам провіант для того, щоб у них були ресурси для нападів на татарські улуси (Войтович, Заборовський та Ісаєвич 1998, с. 68). Річ у тім, що здобичницькі походи козаків на Кримське ханство, яке на той час було васалом Османської імперії, завдавали удару саме по економіці ханства. Як зауважив С. Леп'явко, «тільки за один козацький набіг туркам завдавалось збитків у десятки тисяч асперів» (Леп'явко 2001а). Очевидно, що така діяльність козаків була важливим фактором протидії Османській імперії в зазначеному регіоні. Ще в 1524 р. за наказом короля Сигізмунда I був найнятий невеликий козацький загін, який на чолі із Семеном Полозовичем та Криштофом Кмітичем здійснив похід на пониззя Дніпра, де козаки тиждень блокували турецько-татарські сили, щоб ті не переправилися через Дніпро (Черкас, 2002, с. 59).

Також старости виступали в ролі очільників здобичницької діяльності козаків, отримуючи від цього як власну економічну, так і державну політичну користь. Це сприяло його консолідації та подальшій трансформації здобичництва. Під час організації та безпосередньої реалізації здобичницьких походів, старости передавали козакам свій військовий досвід. Тут доречно згадати Предслава Лянцкоронського – одного з найкращих професійних військових тогочасної Європи, який очолював здобичницькі походи козаків, а заодно передавав свій військовий досвід під час організації походів на турецькі, татарські і молдавські

землі, маючи на меті власні вигоди. Великі магнати Литви та Польщі, що ставили себе нарівні з королем, набирали собі військові загони з українського козацтва, стимулюючи тим самим посилення його ролі і зростання.

Походи, які організовували старости, можна поділити на декілька категорій: походи-відповіді, що були відповіддю на татарську агресію; походи військово-політичного характеру, що здійснювалися в контексті тогочасної міжнародної ситуації; грабіжницькі походи, під час яких і старости, і козаки отримували економічні вигоди. Безперечно, у вище зазначених походах мало місце здобичництво. Організація старостами козацьких ватаг для здобичних походів, очевидно, була відома польсько-литовській владі, яка забороняла старостам створювати козацькі ватаги та наказувала контролювати козацтво, щоб те не чинило нападів.

У 1527 р. старостою Костянтином Івановичем Острозьким було відбито зимовий напад татар, які взяли ясир з українських територій. У свою чергу Острозький несподівано перехопив татар, багато було вбито, та значна частина потрапила в полон до козаків. Під час цієї битви війська князя звільнили 40 тис. бранців (Крип'якевич, 1992, с. 168).

Збереглися згадки і про турецькі походи-відповіді як реакцію на козацькі морські походи побережжям Чорного моря та територіями Молдавського князівства, яке було васалом Османської імперії. Так, у літописі Гіджри 1606 р. зазначається, що за наказом османського султана Боснійський правитель Іскендер-паша був призначений відповідальним за припинення морських нападів козаків. Результатом військової операції турків стала поразка козацьких військ та їхнє переслідування. Загалом п'ятсот козаків було взято в полон та відправлено до Стамбулу (Туранли, 2017б, с. 8).

Яскравим прикладом використання козацьких ватаг у власних цілях є діяльність снятинського старости Миколи Язловецького. У 1575 р. він зі своїми козаками забрав у кримців сімнадцять тисяч коней (Леп'явко, 2000, с. 146), яких згодом продали, а кошти розділили між козаками та старостою.

Як уже зазначалося, старости спрямовували козацьку силу не тільки проти татар, ногайців, турків. Часто нападали на Московську державу. Знову ж таки це залежало від політичної орієнтації старост та тогочасної міжнародної ситуації. Зокрема, Семен Полозович напав і пограбував місто Гомель та взяв тваринну здобич, а захоплених у полон чоловіків змусив прилучитися до своєї ватаги (Lietuvos Metrika 2002, с. 228). О. Дашкович неодноразово ходив походами на Московське царство (Черкас, 2002, с. 57).

Протягом XVI ст. кримський хан і турецький султан постійно надсилали до Великого князівства Литовського, а згодом польського короля скарги про те, що козацькі ватаги нападають на татарські улуси, купців та навіть на посольства (Еворницький, 1903а, с. 14; Леп'явко, 2001а). Зазначалося, що місцеві старости допомагають козакам в організації набігів, а інколи і самі беруть у них участь. Так, у 1522 р. кримський хан прямо вказував на те, що козаки під керівництвом О. Дашковича напали та пограбували місто Іслам (Черкас, 2002, с. 60). Уряд Литовського князівства здебільшого заперечував причетність своїх старост до козацьких нападів.

Зазначимо, що в окремих випадках вимагав від них пояснень із приводу резонансних вторгнень на території сусідніх держав. Так, у листах барського старости Бернарда Претвіча до короля неодноразово зазначалося, що він очолював козацькі ватаги, але з благородною метою – догнати татар після набігів та звільнити українських полонених: «...прийшло татарське військо і грабувало у вінницьких волостях...зібравшись, пішов за ними...з Божою ласкою розбив, схопив живими ватажків, яких потім посадив на палю» (Український степовий кордон ... 1997, с. 51-52).

Урядовець Кримського ханату скаржився до литовських Панів-Ради, що українські вояки (козаки) «місто Ослам взяли, і багато всього пограбували, чоловіків покололи, жінок і дітей прямо з житла позабирали» (Черкас, 2006, с. 60). У 1540 р. барський староста Бернард Претвич здійснив два успішних походи на татар. Перший був походом-відповіддю і відбувся навесні, коли татари з Очакова та Білгорода здійснили напад на міста Бар та Хмільник. Б. Претвич наздогнав

татарські орди, визволив 50 полонених і захопив 1000 коней, у тому числі 450 турецьких. Під час другого походу, що відбувався восени того ж року, барський староста разом із козаками бився з татарами під Кременчуком (на Дністрі) та значну кількість татар побили і взяли в полон. Очевидно, цих полонених невдовзі обміняли на православних бранців, бо на початку квітня 1541 р. султан Сулейман I, повідомив із Константинополя Сигізмунда I, що він «доручив звільнити християн, підданих короля, взятих до неволі людністю Акерману (тепер м. Білгород-Дністровський) в часі нападу на польські землі і відшкодувати збитки» (Сергійчук, 1992). Берnard Претвич неодноразово наздоганяв татар, які вели український ясир до Криму, та відбивав невільників, разом із тим брав до полону татар, і, звісно, забирав усе, що могло слугувати військовою здобиччю (Український степовий кордон ... 1997, с. 51–52).

У 1541 р., за словами хроніста Мартина Бельського, «Бернард Претвич, староста барський, вартий пам'яті всіх нас, поляків, пустився за ними з невеликим числом козаків і чемерисів, прийшов за ними аж під Очаків, але вже забрані в неволю були на кораблях, везли їх у Кафу на продаж. Плакав, дивлячися на їхню біду, промовляючи: як би я радий був вас вирятувати, коли б міг» (Сергійчук, 1992).

Разом з тим Бернард Претвич зауважував, що одночасно зі звільненням бранців, козаки полонили татар та грабували їх, забираючи не тільки цінні, а і речі військового та побутового вжитку: «Наздогнавши їх на Аджибеку... розбив, захопив полонених і відбив людей. Із тієї битви дісталось 170 коней, з яких половина була турецькими, що давалися татарам за половину здобичі... а полонених віддав пану бельзькому воєводі» (Український степовий кордон ... 1997, с. 51). Таким чином, влада Великого князівства Литовського, якщо і визнавала причетність старост до захоплення здобичі козаками, то виправдовувала це благородними намірами захисту власних територій і очікуваною відповіддю на татарські спустошливі набіги.

Барський староста був не єдиним, на чий діяння скаржилися і турецький султан, і кримський хан. Неодноразово надходили скарги про діяльність

Предслава Лянцкоронського, Остафа Дашковича, Криштофа Кмитича, Семена Полозовича, Бориса Глинського, Семена-Фридриха Пронського, Федора Сангушка, Богуша Корецького та ін. Інколи пограничні старости об'єднували свої сили і робили спільні походи на татарські міста, фортеці, навіть нападали на кораблі. У 1520-х рр. С. Полозович та К. Кмитич разом ходили в пониззя Дніпра, де вели військові дії проти татар, і разом з тим брали здобич (Грушевський, 1995, с. 67). Про спільні дії з іншими старостами та воєводами згадує у своєму листі до короля Б. Претвіч (Гончарук, 2000, с. 27–29). Однак не всі старости ставали авторитетами та неофіційними очільниками козаків. М. Грушевський зауважив, що після смерті О. Дашковича його наступникам не вдалося в повній мірі очолити козаків та контролювати їхні охоронні та здобичницькі дії (Довнар-Запольський, 2011, с. 237).

Значна кількість свідчень про здобичну діяльність козаків міститься у творчості сучасників. Так, у віршованій хроніці польського шляхтича і королівського дипломата Бартоша Папроцького є згадки про здобичницьку діяльність козаків. Сама хроніка була видана у Кракові в 1575 р. та називалася «Історія жалісна про прудкість та лють татарську і про суворе нищення та псування Земель Руської та Подільської». У цій хроніці Папроцький описав одну з відомих бойових операцій на чолі з воєводою Констянтином Василем Острозьким (який певний час був воєводою київським), яка відбулася у тому ж 1575 р. проти багатотисячного татарського нападу на українські землі Речі Посполитої. Під час цього нападу було знищено велику кількість населених пунктів Київського, Волинського та Подільського воєводств. Власне, під час цієї воєнної операції козаки, які перебували на службі у князя Острозького, захопили в полон певну кількість ординців, яких привели до князя: «...Козаки його водили, б'ючи їх, при очі до нього [привівши]» (Вирський, 2016, с. 55). Окрім того, шляхтич Б. Папроцький описав, як стверджує сучасний історик Д. Вирський, «відплатну акцію, яку здійснили проти татар запорожці під проводом свого гетьмана – князя Богдана Ружинського» (Paprocki, 1858, с. 427; Вирський, 2016, с. 87).

У 1580 р. Стефан Баторій видав універсал, у якому наказував прикордонним старостам припинити напади «свавільних людей», тобто козаків, на татарські території (Архивъ Юго-Западной России... 1863, с. 12–14). Проте вимоги короля не були виконані козаками, які продовжували свою здобичницьку діяльність. Запорожці продовжували походи на території, підконтрольні Османській імперії, перехоплювали посольства та нападали на купців, тому польський король продовжував отримувати скарги від османського імператора та кримського хана.

Так, у 1583 р. після нападу на татарське посольство, що поверталось з Московського царства, було вбито посла Ісаака-Мурзу і кількох його людей, забрані упоминки і дарунки від московського царя (про цю подію на початку січня того ж року повідомив татарський гонець, який прибув до Кракова). Хан висував вимогу, оцінивши збитки в п'ятсот тисяч аспрів, повернути все забране козаками, і розправитися з ними. Погрожував, що збирається особисто шукати сатисфакції на українських землях, готується до походу та чекатиме відповіді короля на Кінських Водах біля Дніпра. Під час цього нападу були пограбовані татарські купці, які подорожували разом із посольством. Важливо те, що козаки, маючи великий загін піхоти та кінноти, вистежили посольство і напали на нього. Татари аж ніяк не могли сподіватися нападу, оскільки це сталося в межах Московії за вісім днів дороги від кордонів Речі Посполитої (Леп'явко, 1996, с. 31).

Наведені факти свідчать про цілеспрямовану підготовку козацького загону до нападу: знання точного маршруту, місця та часу перебування посольства. Цілком вірогідно, що такі відомості козакам надав саме їх староста. Адже одним із обов'язків прикордонних старост був супровід або надання безпечного пересування посольств, важливих гостей та цінних вантажів через територію, підконтрольну старості, тому вони в повній мірі володіли інформацією й могли повідомляти її козакам.

Старости не тільки підтримували здобичницький промисел козаків, а здебільшого виступали в ролі очільників такого виду козацької діяльності. Для старост здобичництво було вигідним у багатьох аспектах. Як зауважив М. Грушевський, прикордонні старости, які мали утримувати козаків від нападів

на татар, самі мали зиск із їх здобичі (Грушевський, 1995, с. 55; Довнар-Запольский, 2011, с. 110). З вище зазначеного можемо переконатися, що старости забирали собі більшу частину здобичі, здебільшого предмети розкоші або гроші від уже проданої худоби чи полону. Здобич слугувала платнею козакам за походи та захист від татар. Водночас козацькі ватаги своїми постійними нападами впливали на міжнародну ситуацію.

Підтвердження останньому знаходимо в дослідженні С. Леп'явки, який стверджував, що козацькі походи з чисто економічного боку, були ефективним засобом боротьби Польщі проти Османської імперії. Історик аргументує це тим, що самі турки у своїх скаргах до польського короля повідомляли про великі економічні шкоди від постійних нападів козаків (Леп'явко, 2000, с. 147 - 148).

Зазначимо, що історія турецької фортеці та міста Хаджибей також слугує підтвердженням такої думки. Через постійні здобичницькі набіги козаків ця місцевість ставала небезпечною та економічно занепадала, знижувався рівень торгівлі, а самі купці боялися перевозити товар (Гончарук, Гуцалюк, Сапожников І., Сапожникова Г., 1999, с. 12). Очевидно, що здобичницька діяльність козаків впливала на причорноморські регіони та їхню економічну складову.

Бачимо, що старости займали провідну роль у козацькому здобичництві, отримуючи від цього як особисту економічну, так і державну політичну користь. Разом із тим вони виступали в ролі очільників козацтва, що сприяло його консолідації й подальшій трансформації здобичництва. Під час організації і безпосередній реалізації здобичних походів старости передавали козакам свій військовий досвід. Походи, що вони організовували, можна поділити на декілька категорій: походи-відповіді, які були відповіддю на татарську агресію; походи військово-політичного характеру, які здійснювалися в контексті тогочасної міжнародної ситуації; походи з економічною метою, під час яких і старости, і козаки отримували економічні вигоди.

2.4. Ставлення керівництва Речі Посполитої до здобичництва українського козацтва

Більшість історичних досліджень висвітлюють питання впливу зовнішньої та внутрішньої політики Речі Посполитої на козацтво. Проте, аналізуючи джерельну базу дослідження, ми розуміємо, що козацтво впливало на соціально-політичні процеси. У цьому підрозділі зацентруємо увагу на ролі козацького здобичництва в процесі інституалізації козацтва у контексті тогочасної політики Речі Посполитої, висвітлимо офіційну та неофіційну позицію польської влади щодо козацького здобичництва.

Досліджуючи питання козацького здобичництва, варто подати аналіз тогочасної внутрішньополітичної ситуації, яка безпосередньо впливала не тільки на становлення українського козацтва, але й на його життєдіяльність. Отже, за польськими королями було закріплене право на власні кошти набирати сили і вести військові дії з іншими державами. Польські королі, кожен у різній мірі, активно залучали козацькі сили до різних військових кампаній. У переважній більшості монархи використовували козацтво для посилення своєї влади в боротьбі зі шляхетством всередині держави та для зміцнення міжнародного авторитету, для участі у військових походах та кампаніях. Варто зазначити, що у свою чергу польська шляхта мала певні плани на українське козацтво, а саме: надання йому функцій охорони прикордонних територій та обмеження прав козацьких спільнот у Пониззі Дніпра. Особливості державно-політичного устрою Польського королівства та Великого князівства Литовського, які у 1569 р. об'єдналися в єдину федеративну державу, дозволили на межі XVI–XVII ст. створити власні козацькі інституції, особливу роль серед яких відігравало Військо Запорозьке, що стало самостійною військово-політичною силою, з власною зовнішньою та внутрішньою політикою.

Питання адміністративного устрою Польсько-Литовської держави, що стало поширюватися на українські землі після Люблінської унії 1569 р., є важливим, бо дає можливість усвідомлення внутрішньополітичних факторів, які сприяли становленню українського козацтва, а разом із ним і здобичництва.

Українські землі, які потрапили під владу Речі Посполитої, були розподілені на шість воєводств – Київське, Волинське, Брацлавське, Белзьке, Руське та Подільське (Щербак, 1997, с. 8). Нижню адміністративну одиницю східних воєводств Речі Посполитої становили повіти. Королівські землі, які називалися «королівщинами», у свою чергу об'єднувалися у староства. Воєводства очолював призначений королем та центральним урядом воєвода. Він керував шляхетським ополченням, головував на провінційних сеймиках. Щодо ролі старост та воєвод у організації та консолідації українського козацтва говорилося раніше, а в цьому розділі досліджуються саме законодавчий та правовий аспекти, у яких і старости, і воєводи відігравали помітну роль.

Наприкінці XVI ст. Річ Посполита нараховувала 70 сеймиків, з яких 24 припадало на Велике князівство Литовське (Bardach, Lesnodorski, Pietrczak, 1979, с. 208). Вибрані на сеймах депутати від шляхетства збирались разом із сенаторами кожної провінції (Малої Польщі, Великої Польщі, Мазовії, Литви) на Генеральні сеймики (Bardach, Lesnodorski, Pietrczak, 1979, с. 215), де вироблялася єдина політика щодо провінцій Речі Посполитої. У першій половині XVII ст. в умовах часткового занепаду центральної влади сеймики набирають значної ваги (ПАН Краків, № 645). І тому Річ Посполита, в очевидь, стає федерацією окремих воєводств (Гуслистый, 1941, с. 53), а згодом своєрідною конфедерацією, союзом магнатів (Крип'якевич, 1990, с.14). Саме така державно-адміністративна структура дала можливість інституалізуватись українському козацтву, яке в свою чергу активізує свою здобичницьку діяльність. Зазначені процеси приводили до поширення самостійності українського козацтва та його прагнень мати власні права. Королі та шляхта визнавали українське козацтво як «своїх підданих, хоча свавільних і непослушних» (Ефименко, 1906, с. 194). Під «непослухом», очевидно, розумілися самостійні походи козаків на території Османської імперії та її васалів, під час яких широко була представлена здобичницька діяльність (АГАД, №194, арк. 71–74).

Варто зазначити, що на початку XVII ст. магнатство стає вирішальною силою в суспільному устрої Польсько-Литовської держави, хоча друга половина

XVI ст. відзначалась політичною боротьбою між середньою шляхтою та великими панамі, у якій перемогли останні (Bardach, Lesnodorski, Pietrczak, 1979, с. 193). У таких обставинах роль українського козацтва зростає, і, починаючи з кінця XVI ст., воно становило одну з найактивніших соціальних сил (Брайчевський, 1991, с. 2).

Українське козацтво не могло мати місця в одному з основних станів Речі Посполитої. Воно було специфічним соціальним явищем, і тому польські королі спочатку намагалися утворити з нього, враховуючи військове походження, рід найманого війська. Адже найманці йшли до своїх держав, а козаки залишались. Саме тому реєстровці, що перебували на державній службі і були незначним відсотком усього козацтва, отримали певні пільги від короля: володіння землею, власну юрисдикцію, платню в мирний час. Саме такою була політика королівських урядів Польщі, що вела до оформлення всього козацтва в окремий стан (Щербак, 1997, с. 314). Юридичне визначення малої групи козаків дало змогу усім іншим козакам формально сприйняти та зарахувати себе до неї. У свою чергу соціально пригноблене селянство і міщанство, як України так і Польщі, намагалося влитися до козацького «напівстану» в умовах українських воєводств Речі Посполитої. Відбувався процес покозачення, який особливо поширився з початком Української революції середини XVII ст. Зростання кількості українського козацтва безпосередньо впливало на збільшення економічних потреб, які значною мірою задовольнялися здобичницьким промислом.

Зауважимо, що перебування деяких козаків на службі в польських королів, відоме ще з кінця XV ст. (Черкас, 2016, с. 97). Тому не дивно, що в другій половині XVI ст. розпочався процес створення реєстрового козацького війська. Відразу необхідно зазначити, що не завжди дії польських королів щодо створення найманого козацького війська були успішними. Реєстровому козацтву передували й інші підрозділи найманців, які охороняли кордони Речі Посполитої. Так, під тиском зовнішньополітичних обставин на шляхетському сеймі 1562–1563 рр. у Варшаві було ухвалене рішення про організацію так званого кварцяного війська, яке також утримувалося за рахунок королівського скарбу (Чухліб, 2003а, с. 19).

Загалом традиція найманих військових сил була доволі поширеною в Речі Посполитій як, наприклад, угорські підрозділи (Bardach, Lesnodorski, Pietrczak, 1979, с. 195; Крип'якевич, 1990, с. 144). Тому не дивно, що на військову службу запрошувалося і українське козацтво, здобичницьку діяльність якого намагалася регулювати польська влада.

Пізніше за наказом короля Сигізмунда II Августа великий коронний гетьман Юрій Язловецький протягом 1568–1572 рр. взяв 300 козаків на воєнну службу (Костомаров, 1865., с. 175). За короля Стефана Баторія у 1578 р. було офіційно сформоване реєстрове козацьке військо у кількості 600 чоловік. У 1583 р. за рішенням того ж короля реєстровців було найнято ще раз (Стороженко, 1904, с. 53–56). У 1590 р. вже було набрано 1000 козаків (Volumina Legum... 1859b, s. 233; Архивъ Юго-Западной России ... 1863, с. 28), а в 1601 – близько 3000. У 1617 р. король Сигізмунд III Вази знову зменшує реєстр до однієї тисячі, а у 1619 р. їх знову нараховувалося 3000 чоловік, у 1623 р. – 5 000, 1625–1626 рр. – 6 000, у 1630 р. – 8 000, і у 1638 р. 6 000 чоловік було записано до реєстрового війська Корони Польської (Панашенко, 1990, с. 347; ПАН Краків, № 363). У 1685 р. близько 3000 козаків взяли участь у поході на молдавські території під керівництвом відомого польського політично-військового діяча С.Яблоновського (ПАН Краків, № 1081; Jabłonowsky 1745). Як бачимо, кількість реєстровців не була постійною і змінювалася залежно від зовнішньо- та внутрішньополітичних обставин. Проте важливим у контексті цього дослідження є те, що в середовищі реєстровців теж була присутня традиція козацького здобичництва, яка підпадала під заборону і контролювалася польським урядом.

Разом з тим визначаємо, що у санкціонованих польською владою походах та кампаніях (Welykuj, 1959, s. 32), здобич виступала частковою платою за службу козаків. Підтвердженням цього є свідчення про військові дії козацтва на боці Польщі в другій половині XVI – першій половині XVII ст., а саме військові дії за короля Сигізмунда II Августа, коли декілька сотень козаків у 1568 р. брали участь у Лівонській війні (Бевзо 1971, с. 67). Король Стефан Баторій, відвоювавши в 1582 р. у Московського царства Смоленщину і Сіверщину, неодноразово в

бойових діях звертався до козаків за допомогою (Бевзо 1971, с. 129). У 1604 р. у військах Лжедмитрія I було близько 12 000 козаків, у другому поході на Москву (1610 р.), брало участь вже близько 40 000 чоловік з України (Welyukyj, 1959, s. 44). Згадаймо і похід до Москви гетьмана П.Сагайдачного з 20-тисячним військом на допомогу королеви Владиславу в 1618 р. (Антонович, Бец 1883, с. 17). 35 000 козаків воювали на боці Речі Посполитої у польсько-московській війні 1632–1634 рр. (Serczyk, 1984, s. 203). Аналізуючи джерела, розуміємо, що козацьке військо відіграло важливу воєнну роль (Welyukyj, 1959, s. 48, 50) не тільки під час польсько-московських конфліктів, але й у польсько-османських війнах (Niemcewicz, 1839, s. 303). Зазначимо, що в кожному із цих походів була присутня здобична складова, як часткова плата за участь у вище згаданих військових кампаніях. Варто зазначити, що кінець XVI – перша половина XVII ст., стали періодом активної козацько-польської взаємодії та залучення козацьких підрозділів до військових справ польських королів проти Османської імперії та її васалів, московського царства (Памятники дипломатических .... 1871, с. 9–23).

Знаходимо свідчення про бажання польського уряду залучати козаків до військової служби, зокрема, і з метою контролю їхньої здобичницької діяльності у листах до прикордонних старост, де зазначалося: «...оземшы Бога на помочь, замкам, местам, волостям и селам того неприятеля нашего московского... где досягнути можешь... плен, пустошенье и шкodu мечом и огнем и всяким способом и обычаем неприятельским чинити» (Леп'явко, 2000, с. 145). Ще одна згадка більш раннього періоду, а саме 1563 р., свідчить про те, що литовські пани-ради закликали козаків до війни проти Московії і прямо вказували на санкціонований здобичний промисел: «...а кому пан Бог пощастить у воиску неприятельском або в земли его што-колвек достати, то все ему на свой пожиток обернути волно будет, так вязня и всякую маетность» (Леп'явко, 1996, с. 145). Цілком очевидно, що сама урядова позиція сприяла формуванню поняття «хліба козацького», як плати за військову службу. Звертаємо увагу на те, що сприйняття здобичі, як плати за несення військової служби, збережеться в козацькому середовищі аж до ліквідації українського козацтва.

Зовнішньополітичні обставини змінилися, і Річ Посполита перебувала у перемир'ї з Османською імперією, а «свавільні» походи козаків заради здобичі ставали загрозою для польсько-турецьких відносин, бо з боку Османської імперії постійно лунали звинувачення щодо бездіяльності польської влади та сприяння здобичницьким походам козаків (ПАН Курнік, № 222, s. 128).

У таких обставинах роль козацького здобичництва, як фактора утворення реєстрового козацтва, була очевидною. Підтвердженням тези можуть слугувати універсали польських королів та постанови сеймів, які містять значну кількість інформації та є важливим джерелом до тематики козацького здобичництва (ПАН Краків, № 269). Показовими є чотири універсали польського короля Стефана Баторія від 4 квітня 1578 року (Стороженко, 1904, с. 53–58).

У першому універсалі (Стороженко, 1904, с. 53) король звертається до всіх королівських підданих, і зокрема до місцевої адміністрації, повідомляючи про складну внутрішньополітичну ситуацію, що склалася в країні. Він подає характеристику козацьких дій, зазначаючи, що козаки порушували мирні угоди між Річчю Посполитою та урядами Молдавії і Валахії. У згадках про напади козаків на зазначені території їх називають «розбійниками», які порушують мирні договори з Османською імперією (ПАН Краків, 1578, sygn. 32066/5-6, s. 33 - 34). Король називає козаків бунтівниками і свавільниками. Необхідно зауважити, що саме здобичну діяльність козаків найчастіше в офіційних документах називали «сваволею», а самих козаків «свавільними людьми» (Грушевський 1908, с. 66–68).

Очевидно, що король видає вказаний універсал, щоб приборкати здобичну діяльність козацтва. Для цього Стефан Баторій відправляв на українські території спеціального комісара люблінського воєводу Я. Тарло. Йому були надані надзвичайні функції, за якими він міг судити і карати смертю всіх непокірних козаків. У свою чергу усі королівські чиновники мали сприяти комісару в таких його діях (Стороженко, 1904, с. 53–58).

В універсалі «До Низовців», виданому у Варшаві від 4 квітня 1678 р., міститься наступна інформація: «Стефан далі [титулування]. Усім загалом і кожному зосібна з старост наших українських, а властиво Хмельницькому,

Барському, Брацлавському, Вінницькому, Білоцерківському, Київському, Черкаському, Канівському і всім іншим, вірним нам милим, ласка наша королівська. Вірні нам милі. Бачимо то добре, що ніхто інший не є причиною тих шкод, які у той час державі нашій чиняться від Татар, Низових Козаків і деякі з Вірностей Ваших, що є по той час у себе переховували, допомогу їм давали і ті виправлялися для ушкодження землі Царської (ханської)» (ПАН Краків, sygn. 32066/5-6, s. 33–34). З цього універсалу бачимо, що польський король чітко зазначає, що основною причиною невдоволення запорожцями є їхні походи на підконтрольні території Османської імперії. Розуміємо намагання короля взяти під контроль здобичницьку діяльність низових козаків, бо, звертаючись до Черкаського та Канівського старост, він фактично вимагає від них виконання положень «Конституції 1571 року», за якою саме прикордонні старости мали контролювати діяльність запорозького козацтва, щоб ті не ходили у самовільні походи та не брали здобич, яка фактично за цим документом слугувала своєрідною платнею за військові дії (Ковалець, 2015, с. 65).

З огляду на те, що прикордонні старости самі є фактичними учасниками здобичної діяльності козаків, про що вже раніше зазначалося, король звертається і до київського воєводи не давати їм «ані селітри, пороху, олова, живності», не переховувати їх, та у разі здійснення самовільного походу «...Наказуємо Його Милості Костянтину Костянтиновичу Острозькому, Воєводі Київському, аби робив таку постанову, яку з ним Цар Перекопський учинив, на Дніпро вийшов і звідти тих розбійників Низовців зігнав, а яких зловить, щоб на горло карав». Далі у цьому ж джерелі мова йде про здобичницькі походи: «Наказуємо тоді Вашим Високостям кожному з них, остаточно те по волостях Ваших має бути, щоб Великій Його Високості Воєводі Київському, коли ті розбійники з Дніпра виходити будуть, щоб стереглися були, щоб жоден з Ваших Високостей від того часу не мусив Низовців у себе переховувати, ані їх боронити, ані селітри, пороху, олова, живності їм не надавати, і загалом щоб Ваші Вірності тих розбійників, які з Дніпра утікати будуть, ловили і оних на смерть карали, а по іншому, щоб Ваші Вірності чинити не думали, під ласкою і неласкою нашою і під личиною

розпалювачів війни в статуті описані» (ПАН Краків, 1578, sygn. 32066/5-6, s. 33–34).

У наведеному уривку документа чітко простежується, що король найбільше невдоволений саме здобичницькою діяльністю козаків, і очевидні його наміри військовим шляхом цю діяльність припинити, що підтверджувалося і другим універсалом від 6 квітня 1578 р. (Стороженко, 1904, с. 54). Він був адресований київському воєводі князю К. Острозькому, щоб той зі своїм військом негайно вирушав у пониззя Дніпра і винищив там всіх козаків. З метою підсилення репресивних заходів другого універсалу, до українських прикордонних старост направлявся наказ (Кулиш, 1877, с. 1) сприяти заходам К. Острозького, бо козаки своїми нападами на Кримське ханство порушують мирні домовленості між Річчю Посполитою та Османською імперією. Цей документ ще раз підтверджує провідну роль старост у здобичному промислі козаків.

Бачимо, що Стефан Баторій чітко розумів неможливість тогочасного польського війська протистояти козакам та їхній здобичницькій діяльності. Король хотів не стільки заборонити козацтво та його здобичництво, скільки взяти його під контроль та використовувати у власних політичних цілях. Підтвердженням цієї тези є звернення С. Баторія до запорожців від 11 квітня 1578 року. Він наказував, щоб козаки підкорялися посланому Баторієм шляхтичу Лозовицькому: «...А у всьому Лозовицькому, що вам пильно розповість іменем нашим, достатню і повну віру склали, і щоб так діяли, перестерігаю, щоб через ті такі збурення прикордонні і увесь Речі Посполитої мир не був зруйнований» (ПАН Краків, 1578, sygn. 32066/5-6, s. 34). Особливо важливою є дипломатична інструкція посла М. Броневського до перекопського хана Мухамед-Гірея, яка свідчила про наміри польського уряду прийняти частину козаків на державну службу (Broniewski, 2001, s. 67.).

У травні 1578 р. султан Мурад III написав листа королю Стефану Баторію, у якому описував шкоди, завдані козаками, та вимагав від короля рішучих дій, зазначаючи, що така поведінка козаків порушує мирні домовленості між країнами (Abrahamowicz, 1959, s. 215–223).

Після такого звернення султана вирішення питання щодо козаків активізувалося. Уже 15 вересня 1578 р. представники від запорожців прибули до Львова. Ця делегація складалася із п'яти представників від Запорозької Січі – Андрій Лиханський, Іван Подоляшин, Федір Дід, Іван Клинок та Пилип Коза (Стороженко, 1904, с. 55). Вони зустрілися зі спеціальним королівським комісаром і одночасно козацьким старшиною Янчею Бергером. Наступного дня, 16 вересня, між королем Стефаном Баторієм і представниками запорозького козацтва був підписаний договір («Postanowienie z Nizowscy»), згідно з яким 600 козаків мали нести військові повинності на користь короля й отримувати за це платню. Козацький загін підпорядковувався коронному гетьману М. Вишневецькому, але перед тим «мав скласти присягу на вірність панам, старостам не робити ніяких бід і розрух, а навпаки, якщо побачать, то гамувать. Щоб не ходили на турків і татар. А ми за це будемо платити по 6 кіп литовських і доплату за війну Московську» (Стороженко, 1904, с. 55–56). З цього уривку зрозуміло, що ті козаки, які перебували на службі в польського короля, мали не тільки виконувати функцію охорони кордону від інших народів, але й контролювати свавільні походи козаків перш за все на території, підконтрольні Османській імперії.

Зрозуміло, що козакам попри домовленості з королем було важко відмовитися від здобичництва, яке починає відігравати помітну економічну роль у козацькому середовищі. Тому в листопаді 1578 р. козацький загін на чолі з отаманом Лук'яном ходив до Молдавії, а потім до Очакова, звідки привів до України 180 коней (Sprawy wojenne... 1887, s. 150).

16 вересня 1579 р. у Львові королем Стефаном Баторієм було укладено угоду з послами Війська Запорозького на чолі з Андрієм Лиханським. У цій постанові зазначалося, щоб козаки не вступали у сутички з татарами, не ходили в напрямку Білгорода, Очакова, Тягині, а саме: «...поселенням і полям, шкоди не робити, не чинити жодної шкоди ні людя, ні полям, ні челяді, ні царю Кримському...» (ПАН Краків, 1578, sygn. 32066/5-6, s. 34). Бачимо, що і через рік існування реєстру козаки все одно продовжували свою здобичну діяльність.

Очевидно, що традиція здобичництва відігравала важливу економічну роль, тому запорожцям було важко прожити без здобичі. Також зазначимо, що інформативними є згадки про запорожців, яких було більшість, і які не потрапили до реєстру. Тому до функцій реєстровців додавалася не тільки охорона кордонів, участь у військових кампаніях, а й протидія низовим козакам, які активно займалися здобичництвом.

Зауважимо, що за короля Стефана Баторія питання козацького здобичництва стояло доволі гостро. Сам король розглядав здобичницькі походи козаків як загрозу в тогочасній міжнародній ситуації, особливо з Османською імперією та її васалами (Reychman, 1973, s. 95).

Очевидно Стефан Баторій розумів, що така діяльність козаків може стати й інструментом впливу на перебіг політичних подій. Зваживши на попередній досвід польських королів, він вирішив взяти козаків на службу, щоб контролювати та використовувати їхню військову діяльність та здобичницький промисел. Однак намагання польського короля не увінчалися значними успіхами: козаки, які не потрапили до реєстру, навпаки активізували здобичницькі походи, а реєстровці не відмовлялися від такого виду діяльності. Як результат – у зазначений період видається значна кількість постанов, у кожній з яких забороняється несанкціоноване здобичництво.

З королівських постанов 1580-90-х рр. очевидно, що фактор здобичництва в козацькому середовищі не був подоланий, а у деяких випадках реєстровці об'єднувалися із запорожцями і робили спільні походи. Перебуваючи в Ризі 9 квітня 1582 р., польський король видав універсал про оборону «вольностей» запорозького козацтва («Uniwersal Stefana Batorego do ukrainnych urzednikow w sprawie poszanowania przez nich wolnosci Kozakow zaporoskich»). У ньому мова йшла про те, щоб українські старости «над тими Козаками Низовими, властиво, які плату нашу беруть, а в містах, містечках де інде мешкають, їх карати і до в'язниці саджати тільки за дозволом старшого їхнього, який з наказу нашого над ними є..., жодних тоді податків не брали, якщо вони не будуть якісь розрухи і неподобства чинити» (Бібліотека Музею імені князів Чарторийських у Кракові,

№ 124, s. 93–94). Очевидно, що під «неподобствами» розуміються саме свавільні здобичницькі походи козаків. Цікавою є згадка з вище наведеного уривку щодо покарання за самовільні походи. Разом з тим зазначалося, що козаки, які не чинять супротиву польській владі і фактично перебувають у неї на службі, не сплачують податків.

Відомо, що станом на 1583 р. під керівництвом ротмістра Івана (Яна) Оршельського на державній службі перебувало 600 козаків, які отримували 15 злотих у квартал. Водночас тих реєстровців, які порушували накази короля та ходили у здобичницькі походи самовільно, карали на смерть. За наказом короля у Львові було страчено 30 козаків, які брали участь у самовільному поході на Ягорлик і Тягиню (Чухліб, 2018, с. 68).

Цікавим є те, що з одного боку традиція здобичництва виступила одним із факторів створення козацького реєстру, бо польський король бажав і припинити такі дії козаків, і взяти їх під контроль. З іншого боку в середовищі реєстровців здобичництво зазнало своєї трансформації. Спираючись на історичні джерела та дослідження наших сучасників С.Леп'явки (Леп'явко, 2000, с. 143–158) та П. Саса (Сас, 2007, с. 167–196), зазначаємо про те, що в кінці XVI ст. здобичництво в середовищі реєстрового козацтва остаточно утвердилося як «хліб козацький». Це поняття включало в себе здобичницький промисел козаків та ідею рицарського служіння заради спільного блага, яка проектується на козацьке життя в усіх його аспектах (Бачинська, Чухліб та Щербак 2015, с. 167).

Польський король та шляхта не могли не зважати на фактор формування Запорозької Січі, тому з низовцями укладалися домовленості (Стороженко 1904, с.53–58), постійно з ними вели листування. Очевидно, що в кожному документі так чи інакше мова йде про козацьке здобичництво. Адже створення реєстрового козацтва не вирішило головної мети прийнятих реформ, про що зазначалося у попередньому підрозділі, а навпаки, воно ще більше сприяло консолідації запорожців та веденні ними самостійної зовнішньої і внутрішньої політики. Такий стан справ відображений у низці сеймових постанов (Volumina Legum...1859b,

s.157, 440), у яких повноцінно поставало козацьке питання в контексті тогочасної внутрішньополітичної ситуації.

Так, у постанові 1590 р., яка стосувалася саме запорозького козацтва, бачимо наступне: «низовцям» заборонялося виходити за межі польських володінь і нападати на сусідні держави; підкорити владі коронного гетьмана; організувати військо з реєстрових козаків з обмеженням у 6 тисяч чоловік; запровадити посади комісарів, які б наглядали за Січчю та не пропускали збіглих селян у пониззя Дніпра (Чухліб, 2003а, с. 40). Ця постанова не принесла очікуваного результату, а запорозьке козацтво продовжувало розвиватися.

Очевидним є те, що влада Речі Посполитої не могла не відреагувати на формування нової соціальної верстви – козацтва та його традиційної діяльності – здобичництва. Безперечно, фактор здобичницької діяльності козаків впливав на рішення польської влади щодо заборони чи дозволу військових походів козаків. Влада Речі Посполитої намагалася взяти під контроль здобичницький промисел, про що свідчать постанови королів та сеймів. Проте здобичницька діяльність сприймалася в козацькому середовищі не тільки своєрідною платою за службу і охорону кордонів, а й відігравала значну економічну роль.

Здобичницькі походи козаків одночасно виступали і вагомою протидією татарсько-турецькій діяльності в межах Степового Кордону, і негативним чинником у міжнародній ситуації, погіршуючи відносини між Річчю Посполитою та Османською імперією. Польській владі постійно доводилося реагувати на здобичницьку діяльність козаків, і в більшості випадків за офіційною позицією влади козацькі походи трактувалися як «свавільні та грабіжницькі». Водночас неофіційно влада використовувала ці походи для отримання економічних та політичних вигод.

*

*

*

Таким чином, важливу роль у формуванні українського козацтва та його традиційної здобичницької діяльності відіграв Великий Степовий Кордон, який проходив через територію України. Військова, культурна, етнічна, політична

взаємодії з іншими народами, переважно кримськими татарами, ногайцями та турками перш за все впливали на побутову культуру українського козацтва, яка в XVI–XVIII ст. характеризувалася поєднанням місцевих традицій із запозиченими. Фактично в середовищі українського козацтва утворився власний специфічний тип прикордонного господарювання, а традиція здобичництва стала однією із важливих складових існування козацької спільноти та набула ряду соціокультурних особливостей, що виокремили її з-поміж інших.

Українське козацтво було не єдиною порубіжною спільнотою Великого Степового Кордону Європи. Разом з ним на територіях сучасної Болгарії, Хорватії, Угорщини, Румунії, Росії, колишніх володіннях Османської імперії виникали схожі пограничні спільноти: граничарии, секеї, донські, сибірські, уральські та інші козацтва, ногайці, кримські татари. Цей перелік можна продовжувати, зазначаючи важливість того, що в усіх пограничних спільнотах Великого Степового Кордону були присутні типологічно схожі традиції військового здобичництва.

Українське козацтво формувалося в доволі складних зовнішньополітичних умовах. У процесі його консолідації помітну роль відігравали прикордонні старости, які також сприяли розвитку козацького здобичництва, і при цьому отримували власні економічні та політичні вигоди.

У XVI–XVII ст. козацький фактор став важливим у тогочасній міжнародній ситуації, тому влада Речі Посполитої не могла не реагувати на процес формування козацтва та його прикордонної діяльності, яка в основному виражалася здобичницькими походами козаків. Польська влада намагалася взяти під контроль як саме козацтво, так і його здобичницьку діяльність, проте ці спроби не увінчалися успіхом.

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЯ КОЗАЦЬКОГО ЗДОБИЧНИЦТВА: ЕКОНОМІЧНІ ТА ЗМІСТОВІ АСПЕКТИ

3.1. Економічний аспект козацького здобичництва

У XVI ст. козацькі походи на території підконтрольні Кримському ханству, а відповідно й Османській імперії, стали постійними і не викликали особливого резонансу в європейському суспільстві. Така активність козаків була зумовлена зовнішньо- та внутрішньополітичними факторами, про які вже частково зазначалося раніше.

Якщо більш детально розглянути тогочасну геополітичну карту Європи, видно, що з XVI ст. у Східній Європі все більше посилювалися позиції Московського князівства, яке проводило ряд військових конфліктів із Великим князівством Литовським, згодом Річчю Посполитою, Османською імперією. У такій зовнішньополітичній ситуації в XVI ст. поступово формувалися постійні зони військової взаємодії в межах Степового Кордону. Зокрема, ця територія була окреслена козацько-ногайським та козацько-татарським порубіжжям. З огляду на подану в попередньому розділі інформацію зазначимо, що в умовах постійних конфліктів у XVI ст. здобичництво стає одним із козацьких промислів. Фактично військова здобич ставала економічним засобом для існування козацьких ватаг. Тому козаки брали різну здобич – від худоби до полону (Грушевський, 1908, с.5).

Саме в джерелах XVI ст. зустрічаємо значну кількість згадок про регулярні походи українського козацтва заради здобичного промислу та економічних вигод на території, підконтрольні Османській імперії. Очевидно, що військова здобич була одним із основних доходів козаків (Яворницький, 1990b, с. 428). Підтвердження останньому знаходимо в численних скаргах кримських ханів і турецьких султанів до литовських та польських королів, згадки купців про постійні напади козаків. Так, у 1516 р. козаки здійснили похід в околиці Білгорода та Очакова, а у 1519 р. тільки до Очакова (Черкас, 2006, с. 57, 61). Загалом, такі згадки, які характеризували здобичницьку діяльність козаків як військовий промисел, були одними із перших.

У 1557 р. (Леп'явко, 2000, с. 146) та у 1568 р. (Черкас, 2006, с. 61) козацькі загони здійснили значні здобичницькі походи на територію, підконтрольну Османській імперії. Очевидно, що прибутковим напрямком здобичницького промислу в цей час стають козацькі напади на улуси (Брехуненко, Мицик та Щербак, 2016, с. 40). За повідомленнями польського стражника Станіслава Гульського до польського короля від грудня 1582 р. дізнаємося про ще один здобичницький похід козаків (Леп'явко, 2001, с. 30).

Про козацькі походи як економічну складову знаходимо свідчення в історичній поезії ранньомодерного польського письменника XVI ст. сучасника козаків Миколая Рея. Відомо, що він народився на території Червоної Русі, тобто на колишніх землях Руського і Бельзького воєводств, та був одним із урядовців великого коронного гетьмана Миколая Сенявського. Очевидно, що Миколай Рей мав достовірні уявлення про тогочасне козацтво, і згадки про нього відобразив у своїй історико-політичній поемі «Звіринці», що побачила світ у 1562 р. Він, зокрема, писав про козаків: «...Чабанів грабують, але лише доїдь туди, милий хлопче, глупий, побачиш, якщо той чабан хребта тобі не облупить» (Вирський, 2005, с. 23). Підтвердженням слів М. Рея є згадки шляхтича та священника Станіслава Оріховського-Роксолана, який у своїй праці «Розмова навколо екзакуції» писав про здобичництво козацтва (Orzechowski, 1919, s.73). Це свідчить про те, що випадки захоплення здобичі козаками мали розголос, бо були відображені в тогочасних роботах польських шляхтичів.

Збільшення кількості постійних походів можна обґрунтувати тим, що зростала чисельність козацьких ватаг. Якщо на початку XVI ст. загони налічували кілька сотень козаків, то наприкінці – понад вісімсот (Леп'явко, 2001а). За підрахунками С.Леп'явки, протягом 1584–1585 рр. козаки п'ять разів нападали на татарські улуси, забираючи в них коней, велику рогату худобу, овець та інше добро (Леп'явко, 2001б, с. 34). Тобто очевидним є те, що здобич для козаків відігравала важливу економічну роль, була ресурсом для існування.

Зростання кількості українського козацтва в другій половині XVI ст. можна пояснити з погляду на зовнішньо- та внутрішньополітичні чинники. Загально

відомо, що після створення у 1569 р. Речі Посполитої, коли більша частина українських земель у складі Київського, Волинського та Підляшського воєводств перейшла в безпосереднє адміністративне підпорядкування Корони Польської, чисельність козаків почала зростати. З одного боку ряди низових козаків поповнювалися селянами-втікачами з Правобережжя; відповідно козацтву для існування потрібні були більші ресурси, тому кількість нападів збільшувалася. З іншого боку влада Речі Посполитої почала розглядати козацьку силу, як фактор захисту південних кордонів та протидії Османській імперії та Кримському ханству. Разом з тим влада Речі Посполитої мала реагувати на скарги Кримського хана щодо нападів козаків, які поступово стають регулярними, на їхні володіння. Адже Кримське ханство перебувало в політичній залежності від Османської імперії, й турецький султан міг оголосити війну Речі Посполитій. По-друге, польські королі виплачували «упоминки» ханському Бахчисараю й боялися їхніх майже щорічних набігів на прикордонні воєводства.

Підтвердженням останньої тези є те, що за кримського хана Девлета I Гірея скарги на козацькі напади стають регулярними. Вперше такі скарги зафіксовані у 1570 та 1571 рр. польському королеві та великому литовському князеві Сигізмунду II Августу про те, що українські козаки спустошують його землі і при цьому забирають не тільки худобу й майно, а й виводять до України з Кримського ханства певну кількість кримськотатарських жінок та дітей (Леп'явко, 1999, с. 36–37). Щоб взяти під контроль таку «свавільну» діяльність козаків на Степовому Кордоні, польський уряд ініціює ухвалення спеціальної постанови під назвою «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571» (Ковалець, 2015, с. 63–71).

У цій постанові, ухваленій комісією, що відбувалася в липні 1571 р. у Черкасах між представниками польського уряду та старшиною низового козацтва Війська Запорозького було вирішено, що «гетьманом і старшим» над запорозькими козаками повинен стати шляхтич Валентин Ольшовицький. У свою чергу козацтво на чолі з цим гетьманом має підпорядковуватися великому коронному гетьману Польщі Юрію Язловецькому. А вирішувати усі справи між

місцевою старостинською владою та козаками повинен був спеціально поставлений «служебник» від коронного гетьмана. Зазначимо, що ця постанова на правовому рівні Корони Польської узаконила козацьке здобичництво, адже черкаському старості наказувалося «подарунків своїх ніяких не брати, тільки Рицарським правом той гарач, як служебне короля його милості» («A prissandow swych zadnich nie bracz, jedno Piczerskim prawem owy karacz, iako sluzebne Krolia Je[go] M[ilosci]»), (Ковалець, 2015, с. 65).

Акцентуємо увагу на тому, що здобута низовими козаками під час походів на Кримське ханство здобич називалася в цій постанові «гарачем» («karacz»), який було здобуто у ворога згідно з «рицарським правом» шляхти Корони Польської. Окрім того, цей «гарач» тепер виступав як королівське «служебне», тобто його частина мала йти до скарбниці короля Речі Посполитої. Відомо, що під час походів на володіння ханів, козаки приводили до України не тільки «людську здобич», а й різні матеріальні цінності, військові трофеї, худобу тощо. У постанові 1571 р. було записано, що «І данину («dacz») з кожної здобичі, яку завжди на п[ана] Старосту повинні давати, раніше, і тепер, і потім давати мають». Тобто передбачалося, що частина перерахованої вище воєнної здобичі буде йти як «служебне» королеві, а ще одна частина – як «данина» місцевому черкаському старості (Ковалець, 2015, с. 63–71).

Вище згадана постанова є важливою в контексті переоцінки того, що здобич сприймалася в козацькому середовищі, та навіть більше, закріплювалася на законодавчому рівні саме як плата за «службу» вже з 1571 р. Також вона надає інформацію про те, як самі козаки називали здобичництво. З вище зазначеного бачимо, що в постанові використовується слово «гарач» (karacz). За словником визначаємо, що під гарачем зазвичай розуміли плату або відкуп. З тексту постанови очевидно, що мова йде саме про плату за службу. Проте зазначаємо, що для того, щоб використати цей термін у постанові, він має бути загальнозрозумілим як для польського уряду, так і для козаків. Тому можемо говорити про те, що термін «гарач» був поширеним і позначав здобич, зокрема, і в козацькому середовищі (до постанови питання).

Очевидно, що здобич була важливим економічним фактором існування українського козацтва, та сприймалася як плата за несення специфічної прикордонної служби. Однак попри намагання Речі Посполитої упорядкувати та взяти під контроль здобичницькі походи українського козацтва, скарги кримського хана після прийняття цієї постанови не припинилися. У зазначений період козаки робили походи-відповіді до володінь Османської імперії, мотивуючи це тим, що вони чинять помсту за нанесені кривди зі сторони татар і турок. У кожному такому поході важливою складовою виступало здобичництво. Такий стан справ доволі репрезентативно відображено в козацькому літописі Григорія Граб'янки: «Та невдовзі козаки відплатили туркам і татарам за наругу, бо року 1575, будучи послані з Черкас київським воєводою, човнами спустилися по Дніпру і на орду напали, багато татар порубали, багатьох в полон забрали і з здобиччю великою домів вертали...» (Граб'янка, 1992).

Взагалі, кінець XVI ст. – перша половина XVII ст. позначилися активною діяльністю українського козацтва, зокрема і у здобичному промислі, за який татари не просто скаржились польському королю, але й просили відшкодування (Welykuj, 1959, с. 68–69). Окрім вже звичних напрямків здобичної та військової діяльності на території ногайських орд та Кримського ханства для козаків у цей період відкриваються нові напрямки. Зокрема особливо активними козаки стають у молдовському напрямку, який був їм відомий ще з другої половини XVI ст. Восени 1579 р. після підписання мирного договору між Річчю Посполитою та Османською імперією, близько 1 тис. запорожців на чолі з кошовим отаманом Яковом Шахом та старшиною Іваном Підковою вирушили в похід до Молдовії (Чухліб, 2010, с. 84). Очевидно, що збіг у часі з підписанням миру та походом козаків був не випадковий, бо на той час Молдовське князівство перебувало у васальній залежності від Османської імперії. Звісно, такі військові дії козаків не могли позитивно позначитися на міжнародних відносинах між Польщею та Османською імперією. Як зазначав сам султан, звертаючись до польського короля: «...на Вашій землі скупчилася шайка розбійників, яка не тільки робить походи в області татар і здійснює напади на них, але і вступає в межі воєводства

Молдавського, яке з давніх часів є однією з провінцій нашого Богохранимого Царства, зі звичним осердям поставляє нам коней» (Abrahamowicz, 1959, s. 215–216). Бачимо, що здобичницькі походи козаків були вагомим фактором впливу на міжнародну політичну ситуацію. Сам турецький султан про такі козацькі походи зазначав: «...мусульман, наших підданих винищили вогнем і мечем і багатьох їхніх дружин, синів і дочок вивели в полон, а... все майно обернули на здобич...» (Abrahamowicz, 1959, s. 218–223).

Про активізацію козаків у цьому напрямку саме в кінці XVI ст. свідчать походи кінця 1593 – початку 1594 рр. Григорій Лобода зробив похід на молдовське місто Юргіїв, де саме відбувався великий ярмарок, що принесло цьому походу значну здобич. Як зауважив С. Леп'явка, молдовські походи Г.Лободи чітко окреслили новий етап в історії козацтва (Леп'явко, 2001а). Зазначимо, що козаки в основному ходили на територію Молдавії, Подунав'я і Північного Причорномор'я, які на той час виступали в ролі основної продовольчої бази столиці Османської імперії (Леп'явко, 2000, с. 148). Зазначимо, що інколи і сам польський король давав дозвіл на походи козаків у цих напрямках (Theiner, 1859, s. 249). Тому можна погодитися з твердженням вище вказаного історика і зауважити, що відносно невеликі, але регулярні походи козаків на продовольчі регіони Османської імперії, завдавали відчутних економічних втрат, а з іншого боку – приносили значні матеріальні прибутки козацтву та їх очільникам. Здобичницькі походи козаків на Молдовське князівство інколи були на користь Польщі, яка значно посилювала свої політичні позиції в південно-східному напрямку (Milewsk, 2012, s. 261). Загалом активні походи козаків на територію Молдовського князівства тривали до кінця XVII ст. (Wimmer, 1963, s. 218).

У цей час запорозькі козаки робили здобичницькі напади на території Речі Посполитої (Эворницкий 1903b, с. 2106), що характеризує здобичництво цього періоду, як військовий промисел козаків. У зверненнях Османського султана 1578 р. зазначалося, що «...і в самій Польщі 50 000 сіл спустошено...» (Abrahamowicz 1959, s. 220–223.). У 1587 р. козаки напали та пограбували містечко Кодню на Житомирщині, забравши собі в здобич «маетности, гроши готовые, сребро, шаты,

плате белое, кони, бидло, овцы...» (Архив Юго-Западной России ... 1863, с. 19). Звісно такі дії козаків не могли залишитися без уваги польської влади (Volumina Volumina Legum, 1859a, s. 233).

Ще одним не менш важливим напрямком стала територія Московського царства. Особливо показним був похід запорожців під командуванням П.Сагайдачного на Москву 1618 р. (Антонович, 1991, с. 77–78). Саме військово-здобичницька діяльність українських козаків безпосередньо вплинула на поступливість Московії під час підписання польсько-московського перемир'я 1 грудня 1618 р. у селі Деуліно. Така активізація козацтва вплинула на тогочасну геополітичну ситуацію – відносини між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московським царством.

У зазначений період козаки активізували свою здобичну діяльність не тільки в сухопутних походах, а й у морських, що приносило значні матеріальні вигоди, бо саме морськими шляхами перевозилися різноманітні та цінні вантажі. Доволі цікавим є опис морських і сухопутних козацьких походів 1575 р. сучасником тих подій Святославом Оржельським: «...мешкають на берегах та численних островах Дніпрових, усі піші будують дивно легкі морські човни, що здатні з легкістю витримувати морські хвилі. На тих човнах спускаються до Очакова, де Дніпро впадає в Чорне море і навіть далі за море. Живуть лише зі здобичі. Нападають на суші і на морі на Татар особливо і Турків» (Чухліб, 2010, с. 84). У цьому уривку цікавим є зауваження автора, що козацтво «живе лише зі здобичі», що підтверджує думку про важливу економічну роль здобичництва.

Цікавим є порівняння козацьких морських походів з піратською справою шляхтича Станіслава Сарницького, який у своїй праці «Книги гетьманській», зазначав про здобичництво українського козацтва на морі, порівнюючи його з піратами (Sarnicki, 2015, s. 428 – 429). Аналізуючи роботу шляхтича, Д. Вирський відзначив, що Станіслава Сарницький так говорив про козаків: «Козаки низові в піратстві виправляються, котрих польські королі для тих причин, що й турки (своїх піратів тримають)» (Вирський, 2018, с. 31).

Австрійський посол Ерїх Лясота, який перебував на Базавлуцькій Січі у 1594 р., залишив у своєму щоденнику запис про морські та сухопутні сутички козаків із татарами під час здобичницьких походів, під час яких козаки «взяли в полон пораненого в коліно знатного татарина на ім'я Белека з царських придворних. Та оскільки турецькі сили, що захищали татар від небезпеки, були надто великі, а саме склалися із 8 галер, 15 каравел і 150 сандалів, то козаки змушені були відступити й не могли зашкодити переправі» (Яворницький, 1991, с. 69–79; Лясота, 1984). Тут згадується про захоплення у полон важливого полоненого – знатного кримського татарина.

Бачимо, що така діяльність козаків була зумовлена економічними чинниками. Наприклад, у 1590-х рр. у місті Фастові на Київщині став проживати католицький єпископ Йосиф Верещинський, який написав кілька політико-публіцистичних трактатів, у яких згадав і про українське козацтво. В одному з них під назвою «Гостинець певний...», надрукованому в 1595 р. в Кракові, він писав: «Що батько з матір'ю зібрано по грошу, накопичуючи з великим трудом за багато років майно, то безпечний син пропустить через горло в один день, а потім, коли вже нема звідки взяти, боючись вмерти від голоду чи опинився на Низу і грабувати чабанів турецьких, чи в Сльозинському бору спустошувати купеців» (Tarowsky, 1860, s.14).

Сучасні українські дослідники О. Галенко та В. Остапчук відзначили, що у першій половині XVII ст. козацькі морські походи значно змінили політику, економіку та щоденне життя в басейні Чорного моря, яке до того було внутрішнім «озером» Османів (Остапчук та Галенко, 1996, с. 341). Варто зауважити, що саме за часів П.Сагайдочного запорозьке козацтво найбільше прославилося своїми морськими походами. Цілком можливо, бо П. Сагайдачний у зазначений період був не тільки гетьманом реєстрового козацтва, а й кошовим отаманом Запорозької Січі, мав підтримку польської влади.

У розквіт морських походів українського козацтва з Венеції до Персії у 1614 р. вирушив італієць Піетро делла Валле, який перебував на службі у Папи Римського. Як стверджують дослідники, за одинадцять років свого довголітнього

подорожування італієць відвідав Константинополь (Стамбул), побував у Єрусалимі та Персії, вивчив тамтешні мови: «[У Персії] він наблизився до шаха Аббаса Великого. Тоді й виникла ідея Козацької республіки в Трапезунді. Цю думку підтримував і кримський принц-утікач Шагін-Гірей. Тут таки Піетро делла Валле зустрів і козацького посланця Степана» (Баран, 1985, с. 15–20). Після спілкування зі Степаном Валле так описував відносини козацтва з польською владою щодо здобичницьких походів: «...З цього приводу їх не переслідують князі їхніх країн, а навпаки, їх заохочують і навіть підтримують провізіями та грішми. Так само, як піратів Барберії підтримують турки проти християн» (Баран, 1985, с. 22). Як бачимо, цілком очевидним є те, що фактор не втручання польської влади в морські походи козаків першої чверті XVII ст., відігравав значну роль.

У першій половині XVII ст. османські літописці Печеві Ібрагім, Ефенді, Мустафа Катіб Челебі та Мустафа Найіма Ефенді, відзначали важливість козацького фактору в співвідношенні військово-політичних сил на Чорному морі (Туранли, 2017b, с. 10), зокрема і через активну здобичницьку діяльність козаків.

Про роль польської влади в здобичницьких походах свідчать згадки про те, що запорожців підтримували місцеві старости. Український історик П. Сас зауважив, що в 1614 р. під час допитів турецьким візиром козаків виявилось, що прикордонні старости та місцева шляхта заохочувала козацтво до морських походів, бо отримувала з них добру частину здобичі (Сас, 2007, с. 168). Офіційно ж польська влада зазначала, що буде боротися проти здобичницької діяльності козаків.

У договорі 1619 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою відзначалося, що султан і король мають спільно боротися проти «козацького розбійництва», яке одночасно шкодить як володінням султана, так і польського короля. Також в османсько-польському договорі за 1621 р. зазначалося, що «від козаків, які звідти виходять у море, щоб більше Панства Цезаря Його Милості не плюндрували» (ПАН Курнік, № 330, с. 770).

Така заява не є дивною, бо турки вели активну боротьбу проти козацьких походів не тільки переговорами, а й реальними військовими діями. У підрозділі

«Похід для оборони мосту через Дунай» праці К. Челебі за 1621 р. повідомлялося, що османський флот переміг козацьку флотилію і «привезли відібрані в козаків двадцять одну штуку чайок, більше двохсот душ ясиру та до трьохсот відрізаних голів» (Остапчук та Галенко, 1996, с. 358). К. Челебі зазначив про бій османського флоту з козаками поблизу Тамані в 1621 р.: «...При чому проклятники, кораблі яких порозбивало несприятливим вітром, зайшли на два кораблі, які вони (козаки) відібрали від мусульман, і безпечно стояли на якорі» (Остапчук та Галенко, 1996, с. 365). Підсумовуючи, К. Челебі написав, що «чайки, що виходять з Дніпра, більшістю вештаються для грабунку прибережних країв» (Остапчук та Галенко, 1996, с. 377). Схожі сюжети походів-відповідей з турецької сторони бачимо в козацьких літописах: «...однак татари, об'єднавшись з трьома султанами та сімома синами хана перекопського численною ордою увірвалися на Поділля і багатьох людей у полон забрали, а міста і села вогню віддали. Та незабаром козаки й за це відплатили, коли, очолювані своїм проводирем Богданком, пішли за Перекоп і пройшли його з мечем і вогнем (Грабянка, 1992). Бачимо, що походи-відповіді робили не тільки козаки на володіння османської імперії, а й турки на козаків за активну здобичницьку діяльність.

У той же час сам король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза в одному зі своїх листів за 1621 рік засвідчував про потрібність таких здобичницьких походів українського козацтва: «...Вчинили б велику собі славу у справі лицарській і з немалою як для нас, так і для Речі Посполитої послугою так багато в поганства відняли християнських душ, забраних у поганську неволю, за що не тільки здобудете від нас вдячність, але й пізнаєте нашу ласку» (ПАН Курнік, № 330, s.770).

Зазначимо, що польська влада на найвищому рівні переговорів з Османською імперією 1621 р. виправдовувала здобичницькі походи козаків і зазначала, що найчастіше козаки ходять у відповідь на татарські походи, а як Османська імперія бажає компенсації від козаків, то у свою чергу має теж компенсацію давати. Разом з тим обіцяла не пускати козаків на Дніпро, якщо татари не будуть мати переправи через Очаків (Чухліб, 2010, с. 63).

Окрім того, козаки обґрунтовували своє військове здобичництво розвідкою для короля: «Для повідомлення про нього відомостей до держав Коронних». Також козацький уряд звертався до Варшави: «...Але його королівська милість аби задумався звідки тим, які будуть на тій послuzі Речі Посполитій, забезпечуватимуться живністю, порохами, оловом та іншими потребами?» (Брехуненко, Мицик та Щербак, 2016, с. 291).

Очевидно, що така позиція польської влади сприяє тому, що морські походи козаків першої половини XVII ст. стають поширеним явищем. Значною подією став морський похід козаків на Варну в 1606 р. Це турецьке місто вважалося неприступним, а козакам не тільки вдалося захопити та пограбувати його, але й знищити турецькі галери, що стояли на пристані. Козаки захопили понад 10 турецьких кораблів із продовольством, а екіпаж забрали в полон. У жовтні 1608 р. козаки здобули Перекоп, де взяли здобич. Однак набагато вдалішими були їхні походи на Кілію, Ізмаїл та Білгород у 1609 р., коли вони спустилися на чайках в гирло Дунаю та грабували міста. Загалом такі походи козаків викликали інтерес у європейців, тому були загальновідомими (Welykuj, 1959, s. 32).

Переможні походи козаків продовжувалися. У 1613 р. козаки двічі ходили на турецьке узбережжя, а в наступному 1614 р. взяли в облогу Синоп, спаливши всі турецькі галери та флот, які стояли на рейді. У підрозділі «Початок появи козаків на Чорному морі», який датується 1614 р., Кятіба Челебі пише: «За [наших] предків донським та дніпровським козакам стало звичаєм робити грабівницькі наскоки на береги Дунаю та Чорного моря...стали приходити на побережжя Анатолії. Тисяча двадцять третього року (1 лютого 1614 – 30 січня 1615 рр.) вони прийшли до фортеці Синоп... Однак коли якесь татарське плем'я натрапило на них і дало великий бій, вони покидали захоплені у Синопі добро та сім'ї» (Остапчук та Галенко, 1996, с. 350). Османський літописець Печеві свідчив, що при захопленні Синопу козаки зруйнували місто, взяли в полон жителів та дітей і повернулися додому з великою здобиччю (Туранли, 2017b, с. 10). Загалом, походи козаків на Синоп були спустошливими та завдавали значної шкоди цьому регіону (Туранли, 2017b, с. 8).

Варто згадати про похід на Варну. В іншому фрагменті за 1616 р. у Кятіба Челебі знаходимо такі свідчення: «Тисяча двадцять п'ятого року (20 січня 1616 – 8 січня 1617 р.)... В околиці Варни він натрапив на козаків. Тому що чайки знаходилися при березі, він повів кораблі до берега. Через те шість кораблів застрягло на мілині, і не було спромоги звільнитися. Накінець його війська висипались у море, а кефіри взяли кораблі» (Остапчук та Галенко, 1996, с. 355).

Очевидно, що основною метою таких далеких та небезпечних походів козаків була саме здобич. Підтвердженням можуть бути згадки Григорія Граб'янки про походи козаків: «...вони, пройшли з мечем тисячу миль, взяли і знищили Трапезонд, Синоп зовсім зруйнували, а під Константинополем взяли багату здобич» (Граб'янка, 1992).

Ще одним важливим місцем здобичної діяльності козаків був Очаків. Загалом, це пояснювалося тим, що саме через Очаків, Хаджибей, Білгород проходили торговельні суда, бо в той час домінувало прибережне плавання (Черкас, 2016, с. 57). У 1615 р. козаки під час наступного здобичницького походу під Очаковим захопили в полон турецького адмірала Алі-пашу (Мамчак, 2007; Туранли, 2017b, с. 10) та забрали кілька галер, які потім підпалили. Окрім цього взяли значну тваринну здобич (Крип'якевич 1992, с. 194). У 1616 р. після блискучої перемоги в районі Очакова, козаки захопили півтора десятка галер та біля сотні човнів-сандалей, залучивши їх до свого флоту, пішли до Кафи і взяли її в облогу (Мицик, Плохій та Стороженко, 1991, с. 192–193). Фактично ці захоплені галери і човни можна вважати частиною військової здобичі. Реакція турецького султана Османа II на походи козаків обернулася черговим походом турецьких сил на території Речі Посполитої (Reuchman, 1973, s. 97).

Взагалі, регіон Очакова відігравав важливу роль у XVII–XVIII ст., бо окрім торгівлі, мав ще важливу стратегічну роль в обороні північних кордонів Османської імперії (Середа, 2019, с. 18). Тому не дивно, що на Очаків козаки постійно робили свої походи. У грамоті за 1624 р. текст стосовно українських козаків трактується так: «...Козаки ваші з Дніпра аби чайками на Чорне море не виходили і шкоди не чинили. І аби повз Очаків жодна чайка вже не проходила.

Кримській державі аби від Козаків шкода не чинилася» (АГАД 65, том 135, № 712). Ця формула майже без змін повторювалася і в грамоті 1632 р. (АГАД, коп.63, том 21, № 481) та 1635 р. (АГАД Варшава, коп. 63, том 9, № 467).

Відомий французький інженер Гійом Левасер де Боплан, який сам особисто побував на Січі, про морські походи козаків зазначав: «...Якщо випадково натраплять [на щось підходяще], то атакують його, а якщо ні – то повертаються зі здобиччю додому. А коли вони наткнуться на якісь турецькі галери чи інші судна, то переслідують їх, нападають на них і беруть штурмом... Ті, що на судні, дуже дивуються, побачивши, що на них напало 80 чи 100 човнів, з яких сипляться люди, одразу ж захоплюючи корабель. Зробивши це, козаки грабують усі знайдені гроші й товари малих розмірів, які не псуватимуться у воді, разом з тим гармати й усе те, що, на їх думку, може знадобитися; потім пускають судно разом з людьми на дно. Ось яку користь мають з цього козаки» (Guillaume Levasseur de Beauplan, 1660).

Ключовим морським походом козаків за час гетьманування П. Сагайдачного був похід на Кафу. Ця подія 1616 р. стала одним з яскравих прикладів козацького здобичництва того часу. Ось як про напад козаків згадували очевидці: «болшой город выжгли и выграбили, и турчань побили многих, а иных в полон поймали и полонеников разных земель, которые были в городе и на кораблях своих взял с собою, пошли в Запороги» (Сас, 2007, с. 176). П. Сас наводить значну кількість різних спогадів очевидців цього походу козаків (Сас, 2007, с. 176–180). Проаналізувавши їх, можемо сказати про те, що козаки перш за все грабували матеріальні цінності: гроші, прикраси, тканини тощо, а вже потім брали полон. Основним обґрунтуванням походу на Кафу стало звільнення тисячі українських бранців із турецького полону, що разом з тим супроводжувалося захопленням великої здобичі.

У контексті цього дослідження цікавою є думка І. Крип'якевича (1992, с. 185), який, аналізуючи здобичницьку діяльність козаків за П. Сагайдачного, зазначав, що: «Сагайдачний знав, що без війни козаки не зможуть жити; плата була невелика і тільки воєнна здобич давала змогу прожити». Зазначимо, що на

початку XVII ст. зміст козацької здобичі залишався незмінним. Козаки, так як і в попередній період, продовжували захоплювати військову, тваринну, людську та інші види здобичі. Однак, не дивлячись на економічні вигоди, відбулася зміна ставлення до полону, яка простежується дуже чітко.

Значну кількість інформації про морські походи та здобичництво українських козаків знаходимо в роботі шляхтича Мартина Пашковського «Історії турецькі і сутички козацькі з татарами», яка побачила світ у Польщі в 1615 р. Він подає цінну інформацію про звільнення полону під час здобичницьких походів козаків. Автор зазначає, що у місті Гезлеві козаки напали на дві татарські галери, якими перевозили бранців з України, серед яких були чоловіки, жінки та діти. Козаки звільнили бранців, окрім того взяли військову здобич (Paszkowski, 2018, s.18–22).

Говорячи про здобичницькі походи козаків по морю, окрім Петра Сагайдачного варто згадати таких козацьких очільників, як: Самійло Кішка, Фока Покотило, Григорій Лобода, Михайло Найманович, Федір Полоус та інші.

У відповідь на спустошливі походи турецько-татарських сил 1620– 621 рр. по території Поділля та Західної України козаки провели серію морських походів. Узимку 1620–1621 рр. вони напали на Білгород-Дністровський і Кілію і визволили 3 тис. невільників, що потрапили в полон під Цецорою. У травні 1621р. під Трапезундом розбили турків, і вже в липні пішли на Стамбул, розбивши турецький флот на Чорному морі. Спустошили узбережжя під Галатою (Мицик, 2013, с. 194).

Варто зазначити, що нова хвиля морських походів козаків припала на 1630-ті рр. Протягом 1634 р. запорозький гетьман Іван Сулима здійснив два напади на важливу військову фортецю Османської імперії – Азов. 10 серпня того ж року 30 козацьких чайок знову з'явилися поблизу Азова. Майже чотири дні тривала облога фортеці, козакам не вдалося її захопити. Взявши військову здобич з околиць, вони повернулися на Січ. Однак уже у вересні того ж року козаки здійснили ще один, повторний похід на Азовську фортецю. Другий похід був більш успішним ніж попередній, хоча козакам завадили ногайці. Тому в 1635 р.

козаки знову штурмували азовське укріплення, зробили морський похід на Кафу, де взяли значну здобич, у тому числі й полон (Чухліб, 2010, с. 96).

За «Ординацією Війська Запорозького...» 1638 р. уряд речі Посполитої забороняв козакам походи на володіння Османської імперії. За «Ординацією...» на «вічні» часи знищувалися права козаків на обрання старшин, своє судочинство. 6 тисяч реєстрового війська втратило майже всі свої привілеї і права, їх було переведено в ранг звичайних прикордонних частин. Козакам заборонялося поселятися в містах, крім прикордонних – Черкас, Чигирин і Корсуня, щоб проживаючи разом, вони не мали ніякого приводу «к сходкам, а потім бунтам». Заборонялися здобичницькі походи козаків (*Volumina Legum...* 1859b, s. 439). Сучасник тих подій писав, що «шляхтичі всіляку свободу у козаків відняли і людям благочестивим тяжкі, нечувані податки наклали» (Щербак, 1989, с. 82). Навіть на Січі з'явився підрозділ кварцяного війська (Jabłonowski, 1910, s. 9), що було нечуваною справою. Проте, незважаючи на заборони, в 1638р. близько 1700 козаків на 30 чайках воювали з турками на Чорному морі в районі коси Тузла (Остапчук та Галенко 1996, с. 383). У 1639 р. запорожці здійснили походи на Очаків та Кінбурн та на чорноморське узбережжя Румелії (Балканський півострів). Протягом 1637–1642 рр. запорозькі козаки допомагали донським обороняти Азовську фортецю та вели невеликі здобичницькі походи на ногайські улуси (Чухліб, 2010, с. 97).

У 1645 р. у Кракові побачила світ книга польського шляхтича Павла Пясецького. У ній П. Пясецький стверджував, що козаки «постійно пильнують пересування татар, і слідкують, коли татари зі здобиччю повертаються, тоді [козаки] на них нападають, а ще постійно на Крим набіги вчиняють...» (*Kronika Pawła Piaseckiego...* 1870, s.). У іншій частині цієї хроніки автор зазначав, що «[козаки] в Московії через Поля, або перейшовши через Дніпро, в межах Польщі чинять грабіжницькі напади. У наш час напали та захопили багате місто Трапезунд, що в Азії, а потім пішли на Синоп, який пограбували та спустошили» (*Kronika Pawła Piaseckiego...* 1870, s. 43–44). З риторики тексту розуміємо, що найбільшим зухвальством, на думку Павла Пясецького, є походи козаків на

столицю Османської імперії: «...навіть у передмістях Константинополя поповнили свої човни здобиччю і втікли... та найбільшої небезпеки [козаки] завдають Евксинському морю, коли вони постійно кружляють там і на галери турецькі нападають, переслідують їх та трощать...» (Kronika Pawła Piaseckiego... 1870, s. 45–46). Бачимо, що морські походи козаків мали широкий резонанс та розголос, а деякі військові кампанії своїм зухвальством та мужністю дивували козацьких сучасників.

Аналізуючи попередні згадки про здобичницькі походи козаків початку XVII ст., можемо зазначити, як відбувається певна трансформація здобичництва, зокрема, все частіше зустрічаємо опис того, що козаки звільняють християн-невільників, наздоганяють татар, щоб відбити та звільнити ясир. Попри трансформацію українського козацтва, його ідеологізацію, що очевидно впливало і на здобичництво, економічна складова не втрачала своєї актуальності. Якуб Собеський в одному з підрозділів своєї книги під назвою «Походження, життя та звичаї козаків запорозьких» 1646 р. писав: «...Козаків запорозьких ватаги проходять через турків на пасовиська, де табуни, які вони збирають та відганяють, а чабанів б'ють ... Грабунком займаються по Русі, Литві, Київському та Брацлавському воєводствам... Старі козаки по Борисфену осідають, решта живуть зі здобичі, а господарством старанно жінки та діти займаються» (Commentariorum Chotinensis ... 1646, s. 112–113).

Шляхтич Корони Польської Самуїл Твардовський у своїй «Війні Домовій» писав про передісторію періоду гетьманування Б. Хмельницького та генезу воєнного здобичництва українського козацтва, що «... на низу Дніпра та за порогами, тому і Запорожцями звать, близько до моря живуть, розбоєм займаються іншої справи не знають... » (Twardowski, 1681, s. 112).

Восени 1646 р. польський уряд дозволив козакам ходити сухопутними та морськими походами на Османську імперію. Таке рішення було прийняте в контексті міжнародної конфронтації між Річчю Посполитою та Османською імперією (Чухліб, 2010, с. 97), цей факт підтверджує те, що здобичницька

діяльність козаків завдавала економічного удару територіям, підконтрольним Османській імперії.

Новим етапом у здобичницькому промислі козаків став початок Української національної революції (1648–1676 рр.). У літописі Григорія Граб'янки зазначається, що: «Здобич була присутня під час битв Б.Хмельницького: А військо Хмельницького і татари, здобич збираючи, рубали тих, хто ще полишився» (Грабянка, 1992). Про те, що в цих військових діях, які охопили значну територію сучасної України, військова здобич була важливим економічним ресурсом, бачимо з іншого фрагменту літопису, що розповідає про воєнні дії під Білою Церквою в 1651 році: «Пограбував Радзивіл Київ і всю здобич під охороною семи корогов на чолі з Андзулом послав до себе. Прочули про здобич козаки, напали на охорону, розметали її і відібрали пограбоване. Дізналися про це польські гетьмани та Радзивил, з'єдналися під Хвастовом і з'єднаними силами рушили на Трилісся, там палили все і геть все повоювали» (Грабянка, 1992).

Особливо цінною була військова здобич, захоплена козаками у поляків. Так, під час військових подій 1648 р. Б.Хмельницький під Пилявцями розбив польське військо та забрав значну здобич, а саме: «...там було добра всякого – суконь, дорогого столового посуду, галантереї, коней та ридванів...»; «А обоз того війська, що нараховував близько ста тисяч окованих залізом возів, навантажених всяким добром, не рахуючи інших скарбів без ліку, ми розграбили. Це там ми добули силу добра, золота, срібла, міді, олова, пороху та всяких інших військових припасів» (Грабянка, 1992). Аналізуючи уривки, розуміємо, що воєнна здобич слугувала не тільки платою за військову службу, а в умовах війни активно використовувалася на потреби війська.

Зазначимо, що в XVII–XVIII ст. у середовищі українського козацтва як запорозького, так і гетьманського економічна складова в традиції здобичництва продовжує відігравати важливу роль. У зазначений період від воєнної конфронтації татари, ногайці та козаки переходять до більш мирної взаємодії, яка характеризувалася походами-відповідями, що було притаманне пограничним спільнотам. Погоджуємося з думкою В. Грибовського, що козацькі, татарські,

ногайські походи в зоні Кордону були традиційними і мали свою структуру (Брехуненко, Грибовський, Мицик та ін., 2018, с. 70).

Свідченнями вище зазначеного може слугувати листування кошових отаманів Нової Січі з турецькими та кримськими службовцями щодо питань походів татар і ногайців на українські території і навпаки. У цих листах зустрічаємо такого роду звертання від кошових отаманів до турецько-татарської влади: «Высокородный і высокопочтенный господинь [о]чаковский Магмутъ Паша, мой дружелюбный приятель...» (Сохань ред., 2003, с. 404). У свою чергу зі сторони кримських чиновників зустрічаємо такі звернення: «даби ніяких обидь от собоихъ сторон не происходило, і за многие починенние обиди в прошлом году в комисії за всі ті обиди примирилис, росписсалис, чтоб сторона стороні ніяких шкод не чинила» (Сохань ред., 2003, с. 393).

Важливою є і риторика цих листувань. Переважна їх більшість стосується пропозицій щодо мирного врегулювання прикордонних конфліктів, чого ми не зустрічали в попередні періоди. У листі 1750 р. від перекопського каймака до кошового отамана Василя Григоровича Сича зустрічаємо свідчення про те, що татари відшкодували козакам збитків за грабіжницький похід татар (Сохань ред., 2003, с. 393).

Прикладом слугує діяльність відомого кошового отамана, неодноразово згаданого раніше, Івана Сірка, який попри активні походи на території Кримського ханства, дозволив татарам кочувати в степах, які фактично були підконтрольні козакам, чим здивував гетьмана І. Самойловича (Брехуненко, Грибовський, Мицик та ін., 2018, с. 69–70). Цілком влучно тогочасну воєнну та економічну взаємодію запорожців з татарами та ногайцями описав гетьман І. Мазепа, зазначаючи: «...что от давних времен Запорожцы с Татарами, а взаимно Татары з Запорожцами, никогда смирно и мирно не живут, но всегда одни друг других окрадывают и разивают» (Письма и бумаги... 1912, с. 495).

Із донесення козаків-купців із Дінського та Поповичівського куренів від 22 травня 1749 р. (Сохань ред., 2003, с. 304) бачимо, що не тільки козаки робили напади на володіння Османської імперії, а й навпаки. Так, двоє купців із згаданих

куренів зазначали, що під час їхньої подорожі до Криму з торговельною метою на них напали озброєні кримські татари, які відібрали коней, гроші та майно (Сохань ред., 2003, с. 304). Очевидно, що такі напади не були поодинокими, бо в скарзі зазначалося, що це донесення козаки просять долучити до інших схожих скарг. Фактично в межах степових територій Великого Кордону в другій половині XVIII ст. відбувалася постійна військова прикордонна взаємодія між козаками, татарами і ногайцями з метою розподілу економічних ресурсів та захоплення здобичі.

Про важливість розподілу природних ресурсів (полювання на звіра, рибальство, території для випасу худоби) між козаками та тюркськими спільнотами свідчить цілий комплекс документів з Архіву Коша Нової Січі. Очевидним є те, що козаки, ногайці й татари військово взаємодіяли не тільки за здобич, а й за природні ресурси, які особливо важливими були в періоди природних катаклізмів (посух, пожеж, нападів саранчі, сильних морозів тощо) (Черкас, 2016, 59–60).

Розуміємо, що в умовах модернізації, козацтво поступово почало втрачати традиції здобичництва. Так, окрім прямої військової взаємодії козаків все більше цікавили торговельні та економічні аспекти співіснування на Кордоні з тюркськими народами. Козаки активно торгували худобою та зерном; за часів Нової Січі зустрічаємо чимало згадок про те, що Петро Калнишевський укладає торговельні договори, тому інколи кримським купцям особисто треба було їхати на Січ, щоб домовитися із запорожцями (Голобуцкий, 1956, с. 61–62).

Разом із тим в описах старшинського господарства того часу знаходимо згадки про те, що окрім свійських тварин були й екзотичні, які могли потрапити до господарств козаків тільки в результаті здобичного промислу: «В зимовниках Калнишевского описано: 639 лошадей разного возраста, 9 верблюдов, 3 осла, 1076 голов крупного рогатого скота разного возраста, 14 045 овец и коз, 106 свиней» (Голобуцкий, 1956, с. 56).

Після ліквідації Нової Запорозької Січі в 1775 р. за наказом імператриці Катерини II, здобичництво українського козацтва як давня військова традиція, як

плата за військову службу, як економічна складова втрачається. Однак слід зазначити, що у сподкоємців запорозького козацтва Війська вірних козаків (Чорноморського козацького війська) зустрічалися поодинокі випадки здобичницького промислу, однак вони мали тільки економічну основу без ідеологічного обґрунтування.

3.2. Запорозьке та реєстрове козацтво: моделі здобичництва

Традиція козацького здобичництва, як і саме козацтво, зазнала трансформацій та змін. Значним фактором, що вплинув на ці процеси, стала інституалізація українського козацтва в Запорозьку Січ та козацький реєстр, про який уже згадувалося раніше.

У другій половині XVI ст., відповідно до вище зазначеного, козаки все більше почали освоювати Пониззя Дніпра. Особи, що прибули на козацькі землі, вважалися вільними від кріпацтва, формально отримували рівні з усіма іншими права на користування землею і участь у самоврядуванні (Мицик, Плохій та Стороженко, 1990, с. 59). Не заглиблюючись у дискусію з приводу часу та місця виникнення першої Січі, зауважимо, що підтримуємо думку істориків (Голобуцький, 1957, с. 124; Гурбик, 1999, с. 36; Гурбик, 2006, 536–540), які вважають Томаківську Січ першою, а її виникнення обумовлюють хронологічними рамками в межах 70–80-х рр. XVI ст. Погоджуємося з думкою В. Щербака, що утворення Запорозької Січі стало потужним імпульсом завершення процесу консолідації українського козацтва (Щербак, 2000).

Козаки, що населяли Низ або ж Запорожжя, крім традиційного уходництва і землеробства займалися промислами, ремеслами, торгівлею та ін. Французький інженер на службі польського короля Гійом Левасер де Боплан відзначав, що серед них були «знавці усіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці та інші. Всі вони добре вміють обробляти землю сіяти, жати, випікати хліб, готувати всілякі м'ясні страви, варити мед, брагу, оковиту тощо» (Guillaume Levasseur de Beauplan, 1660). А інший француз Пьер Шевальє підкреслював, що

козаки є «бядьорі, міцні, спритні до всілякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження добра, дуже волелюбні і не здатні терпіти ярма, невтомні, сміливі й хоробрі» (Шевальє, 1993, с. 46). Освоєння козацтвом нових земель пониззя Дніпра сприяло зміцненню економічної та територіальної спільності українського народу.

У процесі проживання в умовах Великого Степового Кордону козаки виробили своєрідну форму організації на зразок селянської общини (Щербак, 1990, с. 313), враховуючи як господарські інтереси, так і необхідність захисту від набігів орд Кримського ханства.

Разом із тим у козацькому середовищі все більшої ваги набуває традиція здобичництва, яка під тиском зовнішньополітичних факторів починає характеризуватися, як «хліб козацький». Сприйняття здобичі та її ідеологічне обґрунтування на Запорозькій Січі сприяли подальшій трансформації здобичництва.

Поняття «хлібу козацького» починає формуватися в другій половині XVI ст. для обґрунтування військової здобичі (Леп'явко, 2000, с. 143). Зрозуміло, що військові традиції тогочасних європейських та східних спільнот XVI–XVII ст., включали в себе військове здобичництво, як один із невід'ємних елементів військових дій. Особливого значення здобич набувала в межах християнсько-мусульманського зіткнення, складовою частиною якого виступав і Український Кордон. Запорожці фактично вчилися на грабіжницьких татарських навалах, тому й не дивно, що «засвоєння цих звичаїв йшло у козаків природнім шляхом» (Леп'явко, 2000, с. 144).

З появою Січі захоплення здобичі стало не тільки доходом кожного з козаків, а й одним із напрямків наповнення січової скарбниці. Козаки, які відзначилися в бою, отримували більшу частку здобичі. Полонених обмінювали на українців, або продавали на невільничих ринках, гроші надходили до загальної казни. Крім того, певна частина здобичі виділялася на січову церкву (Плецький, 2002с, с. 508–509). Отож, вище вказане слугує доволі логічним поясненням тому,

що з 80-х рр. XVI ст. об'єми козацької здобичі почали зростати: козаки брали більше худоби, полону тощо.

Самі козаки визнавали свою здобичну діяльність «хлібом». Так, у березні 1600 р. запорозький отаман Прокіп Сарапович писав, що «мешкаємо на пустелі у землі царя кримського, не орючи, не сіючи, єдино шаблею своєю хліба добуваючи» (Брехуненко та Нагельський, 2004, с. 441). У цей же час гетьман Війська Запорозького Самійло Кішка, надсилаючи листи до канцлера Речі Посполитої Яна Замойського, зазначав: «Мусимо про себе старатися і на свої звиклі місця йти, як звиклість наша, промишляючи шаблею хліб і сукно в землі бусурманській» (Брехуненко, Мицик та Щербак, 2016, с. 123).

Зауважимо, що здобичницькі походи козаків у зазначений період стають регулярними. Про це свідчить офіційна переписка султанів, кримських ханів та польського короля. У 1601 р. кримський хан доводив до відома польського короля, що: «... Козаки ваші з Дніпра державі нашій шкоди чинити не мають... Щоб з Дніпра були зведені. Щоб обидвом державам мир наступив» (Kołodziejczyk, 2011, s. 809–810). У грамоті 1604 р. читаємо ханську скаргу: «Козаки, які на Дніпрі живуть знову шкоди і злості в Криму учинили» (ПАН Кракові, № 43, s. 187). Хан знову пропонував королеві скасувати козацтво «на Дніпрі», щоб не порушувати миру між країнами. У тому ж році кримський хан Карі-Гірей у справі відновлення мирних стосунків писав до Сигізмунда III Вази: «...Спокій є тоді, коли нема на Дніпрі козаков» (Грушевський, 1908, с. 107). У свою чергу польський король писав до османських султанів, що він не може покарати запорожців бо «вони не підлягають нашій владі» (Грушевський, 1908, с. 119). Одночасно польська влада визнавала, що «...Оборони України... можна досягти посиленням прикордонного війська і запорозьких козаків» (Кулиш, 1877, с. 37). Тому не дивно, що запорозьке козацтво почало позиціонувати себе як основного захисника українських територій від мусульманської загрози, що очевидно впливало на формування козацької ідеології.

Запорозькі козаки, завдяки своїй військовій справі, стали популярними та затребуваними як у місцевого українського населення (Грушевський, 1908,

с. 110), так і польської влади. Жодна військова кампанія Речі Посполитої не обходилася без участі козаків. Яскравим прикладом є військова кампанія Речі Посполитої на території Швеції. За свідченнями Баркулабівського літопису, написаного у хронологічному проміжку з кінця XVI ст. і до 1610 р., зазначалося: «Року 1601. Великая война была у Вифлянтех с королем шведским за Жикгимонта Третего. Того ж року запорозкие козаки у Швеции были, да ничего не помогли, толко великую шкоду господарю вчинили, бо место славное, место богатое Витебск зоевали, мещан побили, панны поплюгавили, скарбы побрали, многое множество людей порубали, незличоные скарбы побрали» (Кулиш, 1877, с. 63). Варто зазначити, що «козацький чинник» у першій половині XVII ст. відіграє важливу роль у взаємодії Речі Посполитої та Османської імперії, про що свідчать і османські джерела (Туранли, 2017а, с. 12–13).

Намагання польської шляхти обмежити запорозьке козацтво (*Volumina Legum ... 1859b*, s. 16) не досягло успіху. Не дивно, що запорожці усвідомлюють себе «людьми лицарськими», а здобич сприймають саме як законну плату. Згідно з дослідженнями П. Саса, в кінці XVI – першій половині XVII ст. українське козацтво усвідомлює себе лицарями, тобто особисто вільними людьми, спосіб життя яких визначало воєнне ремесло й належність до окремої, як правило, замкненої військової спільноти (Сас, 2007, с. 187). На думку вчених, до головних рицарських чеснот, які були притаманні козацькому середовищу, належали: мужність, відвага, вірність, гідність, честь, здатність до самопожертви, служіння високим ідеалам (Сас, 2007, с. 178). Саме останнє мало ідеологічні особливості, на які безпосередньо вплинуло позиціонування самими козаками себе, як захисників православної віри від мусульманської загрози.

Джерела дозволяють стверджувати, що козаки самі себе називали «людьми лицарськими» (Брехуненко, Мицик та Щербак, 2016, с. 58–60). Як зазначалося в листах козацьких гетьманів до польського короля: «нам, як людям лицарським...» (Брехуненко, Мицик та Щербак, 2016, с. 89–90), або «все лицарство», «все лицарство запорозьке...» (Брехуненко, Мицик та Щербак, 2016, с. 106–108). Тому запорожці намагаються постійно перебувати у військових походах, і навіть

застороги та погрози польських королів і чиновників не сприймаються козаками серйозно (Volumina Legum ... 1859b, s. 16; Архивъ Юго-Западной России ... 1863, с. 190). Навпаки, така активна здобична діяльність ще більше відокремлювала запорожців та робила їх окремим державним утворенням. Варшавський сейм 1616 р. реагує на дії запорозьких козаків і видає дві конституції-постанови «O strazach Ukrainnyehh» та «O rozbojach y zlodzievstwach Ukrainnych» (Volumina Legum ... 1859b, s. 137). У них знову ж таки зазначалося, що козаки самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків, і нібито набувають окремого статусу в Речі Посполитій (Volumina Legum ... 1859b, s. 137).

Сучасник запорожців Шимон Старовольський у 1632 р. у своїй книзі написав стосовно здобичницьких походів: «...І себе Козаками зве: вони дотримуються суворого порядку давнього і почасти на Татарію пішими нападають та здобич відганяють, почасти на Туреччину за море ходять... Воюють за Річ Посполиту без будь-якої платні, єдино здобиччю задовольняються» (Вирський, 2007, с. 56). Ще він зазначав : «Отже, з весни, численне військо, досвідчене в навігації, під тим іменем козаків, сповнене наскільки можливо силою, татар і турків часто в битвах побиває, численні гучні перемоги отримує, захоплюється на прикордонні варварські нації нападами і багато їх купців грабує, не мало навіть цілком руйнує поселень та уходить зі здобиччю. Останню ніби в замку найміцнішому ховають, улаштувавши задалегідь підвіз припасів». Ще в одному його записі читаємо: «...Часто вже в околицях Константинополя здобич брали, вогнем палили або лише грабували. Та не лише задля наживи якоїсь, а більше хіба лише заради мистецтва військового або військової хитрості кудись в інше місце здатні вирушити» (Вирський, 2007, с. 56–57).

Так, формування певної козацької ідеології та власного світогляду, відображаються в самому ставленні до здобичі. Ці моменти є репрезентативними в такому виді козацької здобичі, як полонені. Якщо на початку XVI ст. людський полон був не зовсім прийнятним для козацьких ватаг, і в джерелах зазначені поодинокі випадки захоплення людей із метою отримати за них викуп, то з середини XVI ст. зустрічаємо все більше скарг кримського хана та турецького

султана щодо захоплення козаками місцевого люду. Одним із факторів, що вплинув на такі зміни, був суто психологічно-моральний. Козацтво, яке вступило в стадію своєї інституалізації та почало оформлюватися в своєрідну військово-політичну організацію, зверталось до людської здобичі з метою подальшого обміну татарського полону на своїх козаків-побратимів та місцеве не мусульманське населення, яке татари брали під час сутичок або просто набігів на терени сучасної України. Однак провідне місце все ж таки займали економічні аспекти козацького здобичництва.

Уже на початку 1620-х рр. представники козацької старшини Війська Запорозького чітко проголосили причини своїх вторгнень на територію Кримського ханства та Османської імперії: «Не тільки для власної поживи, ті, що на Запорожжі, нападають на неприятеля Корони [татар, турків], в першу чергу для того, щоб той неприятель до кордонів не ходив та тут не панував, щоб шкоди державі та його Королівській Милості не чинив. Ще тому, що повертають в'язнів з тяжкої неволі з Божої милості [мова йде про звільнення ясиру та галерників]. (Drozdowski, 2008, с. 265). Бачимо, що запорожці чітко обґрунтовують свої військові походи і захистом кордонів, і звільненням полонених.

Королівський секретар Станіслав Любенський, який відповідав за наповнення і збереження архіву короля Сигізмунда III Вази, залишив декілька історико-політичних праць, у яких зазначалось про здобичництво українського козацтва (Lubienski, 1643, s. 225–227). Знаходимо такі свідчення: «...Не раз на землі, а втім і на багатолюдні морські узбережжя їх весла приводили: потайки нападаючи, головним чином вони є тими, хто з-за кордону повертає численні жертви люду християнського... Вірність королю та Речі Посполитій незмінно» (Вирський, 2005, с. 64).

Зауважимо, що активна взаємодія козаків з тюркськими спільнотами у межах Степового Кордону не завжди була воєнною, а й мирною та торговою. Цікавими в контексті цього дослідження є умови договору («капітуляції») 1649 р. між Турецьким султаном і Військом Запорозьким про торгівлю на Чорному та Середземному морях. Зазначимо, що капітуляцією називали документ, який

засвідчував торгові угоди Османської імперії з християнськими країнами Європи. У цій капітуляції зазначалося: «Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень у державі Цісаря Й[ого] М[илості] утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам» (Собрание государственных грамот ... 1822, с. 444–447).

Очевидно, що ще одним із факторів трансформації здобичництва був релігійний. Козацтво з часів свого виникнення постійно протиставляло себе турецько-татарським силам, які сповідували мусульманство та вважали своїм обов'язком вести «Священну війну» проти невірних християн (Чухліб, 2010, с. 43–44). У процесі формування власної ідентичності та світогляду козацтво позиціонує себе як основного захисника християнського світу від мусульманської агресії, що дозволяє українським лицарям вести свого роду «священну війну» проти мусульманської загрози. Так, 1602 р. козаки нападали на турецькі міста. Зокрема в місці, де Дністер впадає в Чорне море, козаки пограбували корабель, що плів із Кафи, перевозячи майно, покололи турків, а ось греків, які перебували на судні, відпустили (Алекберли, 1961, с. 145–146). Очевидно через те, що греки теж сповідували християнську віру.

Релігійна складова відображається в специфічному ставленні козацтва до тих православних, які прийняли мусульманство. Особливо це стосувалося жінок. Питання щодо жінок, які прийняли мусульманство, та ставлення козаків до такого рішення висвітлює у своїх роботах М. Драгоманов, використовуючи як художні образи, так і реальні персонажі з історії (Драгоманов, 1991, с. 20–31). Віра відіграватиме помітну роль для українського козацтва і в XVIII ст., як фактор «набуття українським козацтвом православної свідомості» (Каюк, 2015, с. 153).

На проблему прийняття жінками мусульманства в полоні звертає свою увагу О.Апанович. Вона відмічає той факт, що жінок, які перебували багато років

у неволі і не приймали мусульманство, козацькі старшини намагалися викупити, а тих дівчат, які прийняли мусульманство, сприймали як зрадниць, бажаючи їм смерті (Апанович, 1991, с. 38).

Досліджуючи здобичництво, одразу варто відійти від ідеалізації українського козацтва і сприймати його як військову силу, що цілком обґрунтовує жорстоку поведінку козаків у ставленні до татар: козаки могли вирізати цілі татарські села, не шкодуючи ні жінок, ні дітей. Це була своєрідна помста татарам за шкоди, принесені українському населенню (Український степовий кордон... 1997, с. 60; Welykuj, 1959, с. IX). Навіть сучасники козаків відзначали під час ведення військових дій їхню жорстокість до місцевого населення (Кулиш, 1877, с. 63). У праці «Описання Чорного моря і Татарії» (1634 р.), записаній Емідіо Дотеллі Д'Асколі було зазначено: «Иногда они идут днём и ночью, углубляясь внутрь страны, чтобы разграбить какое-нибудь богатое место; таким образом четыре года тому назад в Каразио (Carasio), т.е. в самом центре Татарии, казаки разграбили и сожгли множество лавок, убивая всех им попадавшихся» (Пименов, 1902, с. 98).

Особливо відчутними стали такі ідеологічні зміни в середовищі запорожців у обґрунтуванні здобичництва і не тільки за часів відомого кошового отамана Петра Конашевича-Сагайдачного, який зазнає слави після походу на Кафу та звільнення значної кількості українського полону: «... випустив на волю силу невольників, які ще більше рознесли його славу по всій Україні» (Антонович, 1991, с. 73).

За гетьманування П. Сагайдачного у своїх зверненнях до польської влади запорожці чітко обґрунтовують свою діяльність: «Не хочемо ні в чому чинити опір... його королівській милості – однак... для утримання цих місць і безпеки їх велике число людей потрібне...», а по тому гетьман Сагайдачний з урядом залишили «...за собою право клопотатися перед його королівською милістю» (Белоусов, 194, с. 48). Бачимо, що козаки чітко позиціонували себе як захисники територій і ще раз підкреслювали свої правомірні дії щодо тюрських спільнот.

Зазначимо, що роль П. Сагайдачного у консолідації запорожців, обґрунтуванні та ідеологізації здобичництва, формуванні образу українського козацтва далеко за межами України є вагомою. У 1620 р. загроза зі сторони Османської імперії для Речі Посполитої дозволила П.Сагайдачному збільшити роль і статус козаків та їхніх військових дій. Як бачимо з польських постанов, запорожців навіть називали «панамі козаками» (1619 р.), (Pisma Stanisława Żółkiewskiego... 1861, s. 330, 334), а їхню здобичну діяльність, яку раніше забороняли, визнавали офіційно за постановою сейму 1620 р.: «нам прийшло до війни з поганством, а зараз ми військо козацьке на стипендію ухвали сейму, плата їм призначена, з того аби під началом гетьмана нашого були» (Volumina Legum ... 1859b, s. 181).

Фактично козацтво під керівництвом П. Сагайдачного стало основним щитом і захистом Речі Посполитої, вигравши важку битву під м. Хотиним (серпень 1621 р.), (Смолій, 1990, с. 193). Після цієї події популярність козацтва зростала і на території українських земель, і за їх межами. Образ козацтва, як захисника християнської віри, утвердився ще більше. У 1631 р. посланець від шведського короля Якуба Русселя до козаків зазначав: «Шляхетні і вірні лицарі, мужі хоробрі, володарі Дніпра та Чорного моря, а найголовніше – палкі захисники релігії християнської грецької і старовинної» (Брехуненко, Мицик та Щербак 2016, с. 332). Зазначимо, що питання здобичницьких походів козаків було відобране в переговорах польського короля та султана після зазначеної битви (Бібліотека Музею імені князів Чарторийських у Кракові, № 1577, s. 417– 419).

Певних особливостей здобичництво набуло не тільки в середовищі запорозьких, а й реєстрових козаків. Водночас здобична діяльність службового козацтва підпадала під контроль із боку влади, про що говорилося раніше. Так, здобич, як плата за службу, була притаманна в козацькому середовищі ще з кінця XVI ст., у межах реєстрового козацтва таке сприйняття здобичі трансформується і сприймається як регулярна плата за службу. Перебуваючи під постійним наглядом польської влади, реєстровці не могли вільно робити походи на татарські улуси, проте це компенсувалося так званими стаціями – грошовим та натуральним

збором, яким козаки обкладали місцеве населення (Плецький, 2002с, с. 509). У якості плати козакам, як «хлібу козацького» формується практика збирання стацій. Польський уряд при невиплаті реєстровцям їхніх грошей, намагався компенсувати плату за рахунок місцевого населення. Нерідко об'єктами стацій ставали і шляхетські маєтки. Згодом систематичні невиплати грошей перетворили невдоволення військових у буденне для Речі Посполитої явище. Вони дістали назву військових конфедерацій. Перша з них мала місце в 1590-1591 рр., потім – у 1597 р., а далі, в XVII ст., їхня кількість і масштаби дедалі зростали (Леп'явко, 2000, с. 149).

Традиція стягнення стацій яскраво відобразилася в діяльності Северина Наливайка. У листопаді 1594 р. козаки Лободи і Наливайка стали на відпочинок у Барі. Ще напередодні цього Лобода нібито писав Наливайку, щоб той розглянув дану місцевість для майбутніх стацій – «...щоб Меджибіж і Бар не лупив, аби... живність звідти мав і відпочивав собі, і на коні ся здобув» (Леп'явко, 2000, с.152). Особлива увага до коней була не випадковою. У 1594 -1595 рр. козаки все частіше застосовували кінноту, це відповідало тогочасним вимогам воєнної справи. Наливайко влітку 1594 р. роздобув разом шість тисяч коней – чотири тисячі у татар і дві тисячі на волості й ділився ними із запорожцями. Але кількість коней сама по собі не вирішувала справи. Тим паче, звичайні селянські коні були мало придатними для війни. Більш вигідними для військових дій були верхові коні з маєтків шляхти і магнатів. Тому не є дивним, що чимало шляхтичів у зазначений період скаржилися на те, що козаки «...розказували давати собі стацію...вибираючи сотнями коней і чередами худобу» (Архив Юго-Западной России... 1863, с. 67–68). Варто зазначити, що С. Наливайко «Мав теж багато коней зі здобичі так, що його відділи все були кінні» (Крип'якевич І., 1992, с. 179).

На грудень 1595 – лютий 1596 рр. припадає час найбільших походів козацтва на волості наприкінці XVI ст. Зайнята ними територія охопила українське і білоруське Придніпров'я і басейн Прип'яті. У зазначений період листування козацьких ватажків демонструє формування традиції браття стацій, як «хліба козацького». Так, у листі до короля Сигізмунда III Наливайко пояснював

свою поведінку лише потребою «...якийсь час, поки би не з'явилася okazія до служби Речі Посполитій на звиклому козацькому гостинці Дніпром відпочивати...». Він висловив обурення поведінкою «панів-литовців», які стали переслідувати козаків «...без жодної від нас даної причини, без вини, тільки за трохи хліба, ще мало у них або у їхніх маєтках їденого, а знати ще і неїденого» (Леп'явко, 2000, с. 152–153). Отож, стації реєстровців стали своєрідною заміною здобичницькому промислу козацтва.

Разом з тим створення козацького реєстру, як однієї з інституцій, та її контролювання польською владою впливають на трансформацію традиції здобичництва у «хліб козацький» - здобич, як плата за службу. Проте постійна заборона традиційних походів на території, підконтрольні Османській імперії, призвели до того, що поняття «хлібу козацького» перетворюється у стації, які фактично замінили здобичницький промисел у середовищі реєстрового козацтва.

Особливості політичного устрою Речі Посполитої сприяли тому, що в останній чверті XVI ст. відбувся процес інституалізації українського козацтва не тільки в реєстрове козацтво, а й у Запорозьку Січ. Воєнна та міжнародна політика Речі Посполитої ще більше посилювала самостійні позиції Січі, а королівські універсали і постанови сеймів відображають неспроможність польської влади взяти під контроль запорожців, а особливо їхню здобичницьку діяльність, яка значною мірою впливала на тогочасну міжнародну ситуацію.

У свою чергу інституалізація низового козацтва у Січ стала потужним поштовхом до трансформації традиції козацького здобичництва у «хліб козацький». Козаки вважали себе лицарями, а здобич сприймалася як плата за службу. Тому аспект здобичництва був присутнім в усіх офіційних воєнних кампаніях запорожців другої половини XVI – першої половини XVII ст., та регулярних походах на території, підконтрольні Османській імперії. Саме аналіз останніх дає нам можливість стверджувати, що здобичництво у зазначений період починає обґрунтовуватися козацькою ідеологією, основу якої склали військові традиції та захист християнських територій від мусульманської загрози.

3.3. Козацьке здобичництво в міжнародних договорах

Аналізуючи комплекс джерел, які розкривають тематику козацького здобичництва, очевидно те, що це питання було важливим і обговорювалося на найвищому рівні, та відображалося в низці міжнародних угод між Великим князівством Литовським, згодом Річчю Посполитою, Османською імперією та її васалами, зокрема і Кримським ханством, Московським царством та іншими державами. Ці офіційні документи відображають вплив козацтва та його здобичної діяльності на загальний розвиток історичних подій в умовах Степового Кордону та за його межами (Reychman, 1973, s. 100). Так, ще 14 липня 1507 р. у присяжному листі кримського хана Менглі Гірея польському королю Сигізмунду I Старому говорилося про напади на Іслам-городок та захоплення «лихими слугами» короля багатьох полонених, яких хан вимагав видати: «...А ми ще будемо просити полонеників, княгинь і інших, якщо нам повернеш, а ми теж на твою, брата нашого, просьбу, що коли будуть у нас полоненики, обшук вчинивши, назад відішлемо... А ті, лихо чинивши люди, якщо до нас не прийдуть, і ми жони і діти і доньки їх поберемо, і Дніпра до перевозу вишлемо, і з Іслама-города нашого видамо, з човнами люди ваші їх поберуть і від'їдуть» (АГАД, № 194, s. 71–74).

У грамоті 1514 р. читаємо: «До того ми теж, цар Менглі Гірей, бажаючи, брата нашого, Сигізмунда короля, добротам і поминкам і тую приязнь чинити. Купцям Великого Князівства [Литовського] добровільно без всякого застереження і оплати сіль в Кочубеєві і окрузі там скрізь брати і до Києва і до Луцька і до інших всіх городів везти за наших людей сторожою, аби їм там в Кочубеєві і там скрізь на полі якого лиха від козаків наших і від усіх інших не сталося» (АГАД, № 193, s. 366). Очевидно, що під «лихом» мається саме питання здобичництва. Тому кримський хан зазначає та попереджає, щоб козаки не здійснювали здобичних нападів на торговців.

У грамоті «шарт-наме» кримського хана до короля за червень 1517 р., знаходимо ще одне підтвердження про напади козаків саме на купців, які займалися продажем солі, перевозячи її з Кочубієва до Києва та Луцька:

«...Купців призволив з Великого князівства добровільно прийти, нічого не вистерігаючи, і в Качибієві соль узяти, мито заплативши, до Києва і до Луцька і теж до інших городів привозити, за нашими людьми за сторожою, щоб їм в Качибееві сіль беручи від наших людей лихих, і від козаків деяка шкода не стала. А коли б купцям яка б шкода стала, ми брату нашому маємо те заплатити» (АГАД, № 196, s. 241–244). Варто зазначити, що це одна із перших згадок про таку здобичну діяльність козаків, направлену саме на торговців сіллю.

Уже у грамоті 1532 р.: «...А дозволили купцям з Литовського панства, нічого не боючись, в Качибееві соль брати, а мито заплативши, до Києва. До Великого Луцька, до інших городів везти. За наших людей сторожою, щоб їм в Качибееві і в полі нічого лихого не сталося б від наших козаків, і від інших» (Kołodziejczyk, 2011, s. 683–684). Бачимо, що наведені вище уривки свідчать про те, що такий напрямок здобичної діяльності козаків турбував хана, бо в грамоті кримського хана Сахіб Гурея за 1545 р. писалося: «...Щоб брат наш в своїй державі злих людей карав» (ПАН Курнік, 1542, № 222, s. 127). Як бачимо, значна частина інформації про здобичницькі походи відображається у міжнародних зверненнях, які стосувалися саме торгівлі між Кримським ханством, Річчю Посполитою та іншими країнами.

Уже з другої половини XVI ст. здобична діяльність козаків відображається оремими положеннями в міжнародних угодах. Так, у 1560 р. у договорі між Коронаю Польською та Кримським ханством зазначалося: «...З українських замків Водні і Польні Козаки, що прийшли до Держави нашої, які б шкоди вчинили, тоді ви, брат наш, таких злочинців карати не вказали і тих шкод не повертали, або заплатити не казали б, тоді ви, брат наш, таким звичаєм присягу свою нарушили» (ПАН Курнік, 1542, № 222, s. 128). Цей факт свідчить про те, що козацтво розширює свою здобичну діяльність, збільшуються об'єми здобичництва і це питання стає важливим у контексті тогочасної міжнародної ситуації.

Звертаємо увагу на лист султана Мурада III до короля Стефана Баторія від 8 травня 1578 р., який розкриває важливі аспекти впливу здобичницької

діяльності козаків на міжнародну ситуацію в причорноморському регіоні та польсько-турецькі відносини. У листі зазначалося, що: «...З Вашого боку не тільки не вноситься потрібна йому (кримському хану) дань, але поряд з цим заселені благовірними татарами села вздовж ріки Озю постійно зазнають нападів і розорень. Велика кількість татар забирається в полон, забирають їхню худобу та грабують їхнє майно і власність. Особливо не перестають бунтувати і розбійничати козаки, які проживають в розташованих на Вашому боці фортецях Брацлав, Джан-керман (Очаків), Черкес-кермен (Черкаси) і Канєві (Канів)» (Abrahamowicz, 1959, s. 215–223).

Цікавим є зауваження султана, що через походи козаків у степах поблизу Аккерману майже нічого не залишилося. Разом з тим, козаки своїми походами зруйнували: «...фортецю Іслам-керман (Ослам-городок), що побудована Девлет-Гірей-ханом, покійним батьком названого вище хана... І в самій Польщі 50 000 сіл спустошено...» (Abrahamowicz, 1959, s. 215 – 223). З наведених уривків очевидно, що здобичницькі походи козаків завдавали економічного удару Кримському ханству та впливали на польсько-османські відносини.

У своєму листі султан Мурад III називає козаків «купкою розбійників», які живуть на території Речі Посполитої та постійно роблять напади на татар, Молдовське князівство (Abrahamowicz, 1959, s. 215 – 223), яке на той час також було васалом Османської імперії.

У цьому ж листі вміщено попередження султана до короля, яке безпосередньо стосується наслідків здобичницької діяльності для Речі Посполитої: «... як тільки з Вашого боку буде зроблено вторгнення чи напад на татарські племена, чи на раятів, худобу і полонених, які знаходяться в межах Богохранимої держави, і таким чином порушиться договір ... » (Abrahamowicz, 1959, s. 215–223).

Разом з тим султан звертався до польського короля з проханням щодо припинення здобичницьких походів козацтва та забов'язань короля контролювати дії козаків: «... Потрібно прибрати до рук розбійників та інших Ваших козаків. Які знаходяться на Ваших кордонах, як і усіх Ваших знатних і шляхетних людей.

Нехай в наступні часи вони не приходять на землі татарських племен і не нападають на їхніх людей і худобу. Хай вони ніколи не вступають на землі, що знаходяться в межах Богохранимої держави нашої і володіння, які нами охороняються, нехай то області Молдавії...» (Abrahamowicz, 1959, s. 215–223).

У 1601 р. кримський хан зазначив польському королеві: «...А Козаки ваші з Дніпра державі нашій шкоди чинити не мають... Щоб з Дніпра були зведені. Щоб обидвом державам мир наступив» (Kołodziejczyk, 2011, s. 809). Бачимо, що фактор здобичництва стає вагомим, до нього апелює хан і фактично вказує на питання миру між країнами, що робить здобичницьку діяльність козаків проблемою тогочасної міжнародної ситуації. Вже в грамоті 1604 р. читаємо чергову скаргу хана до короля про те, що: «Козаки, які на Дніпрі живуть знову шкоди і злості в Криму учинили» (Бібліотека Ягелонського університету у Кракові, № 43, s. 187). Хан знову акцентує увагу короля на питанні мирного співіснування країн та факторі здобичної діяльності козаків, який деструктивно впливає на нього.

Цікавими в контексті дослідження цієї проблематики є положення так званого «Бузького договору» 1617 р., який був укладений між польською та османською сторонами. Відповідно до умов цього договору передбачалося скасування козацьких і татарських нападів на придунайські володіння Османської імперії та забезпечення невтручання Речі Посполитої у внутрішні справи Валахії, Молдови, Трансільванії (Туранли, 2017b, с. 11). Отже, і татарські, і козацькі активні дії в межах Великого Степового Кордону в зазначений період відігравали деструктивну роль з точки зору тогочасних польсько-османських міжнародних відносин.

У договорі 1619 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою проблема здобичництва широко відображалася і зазначалася: султан і король мають спільно боротися проти «козацького розбійництва», яке одночасно шкодило як володінням султана, так і польського короля. Разом з тим у тому ж році польський король у своєму зверненні до козаків зазначав, що їхня здобична діяльність становить загрозу для Речі Посполитої, бо провокує військові дії зі

сторони Османської імперії. Якщо козаки не можуть жити мирно і їм треба воювати, король пропонував їм переорієнтувати напрямок походів на Московське царство (ПАН Курніку, № 00974, № 330, s. 770).

Після Хотинської битви «козацьке питання» в переговорах між Річчю Посполитою та Османською імперією відображалося у міжнародних угодах (Reychman, 1973, s. 98), зокрема, важливим було питання про прикордонну діяльність козаків, тобто здобичництво. У османсько-польському договорі за 1621 р. зазначалося, щоб «від козаків, які звідти виходять у море, щоб більше Панства Цезаря Його Милості не пљондрували» (Сас, 2013, с. 64; ПАН Курнік, № 330, s. 56–59). Проте як зазначалося у попередніх розділах, польська влада не могла ні контролювати здобичницьку діяльність козаків, ні її придушити, а намагання обмежити її були не завжди вдалим. Підтвердженням цьому є листування між польським королем та султаном за 1624 р. (АГАД, № 712–713) та польсько-турецький договір 1623 р., у якому зазначалося: «Чтобы от короля польского, от его старост и капитанов, от разбойников казаков, от находящихся в его подданстве своевольных людей нашим державам, пограничным замкам, селам, местечкам и всем другим моим владениям никоим образом не причиняли никаких беспокойств и ущерба, чтобы на Черном море и слова «казак» слышно не было. К тому же, если от разбойников казаков будут какие-либо потери, чтобы не было отговорок, будто нанесли их московские казаки. Не следует позволять казакам московским с казаками польскими соединяться, помогать друг другу. Следует силой их сдерживать, а непослушных — тотчас карать» (Ибрагимбейли, Рашба 1984, с. 191). З тексту розуміємо, що позиція османської імперії щодо українського козацтва була доволі категоричною, цікавою є вказівка на те, що запорожці та донці роблять спільні походи, які приносять ще більшої шкоди султану (ПАН Краків, 1623, № 206, s. 61–70).

У пункті 20 вище згаданої угоди зазначалося: «Силистрийский и белгородский беи, пограничные и приморские начальники, а также начальники, охраняющие порядок в городах, кроме слуг и невольников нашей Порты и купцов обеих сторон, никого в польское государство через Днестр пропускать не должны.

Если среди проходящих с той или другой стороны окажутся пленники, они должны быть задержаны и назад возвращены» (Ибрагимбейли, Рашба 1984, с. 192–194; ПАН Краків, № 206, s. 61–70). Цей фрагмент дає нам розуміння того, якими методами намагалася і польська влада, і Османська імперія боротися з козацьким здобичництвом. Не менш важливим у контексті цього дослідження є пункт 21 вказаної угоди: «Владельцы отар, когда [их стада] переходят польскую [территорию], должны дать отчет местным начальникам о себе и о своих стадах. Не разрешается тайно переходить туда: за пользование пастбищами они должны платить. Если у тех, кто дал сведения о себе и о стадах, овцы пропадут, начальники тех мест должны овец разыскать и им возвратить 1623» (Ибрагимбейли, Рашба 1984, с.194). У цьому фрагменті розумієм важливість питання розподілу ресурсів та пасовищ між Кримським ханством та територіями, які контролювали козаки. Схожі вимоги та положення були відображені й у інших міжнародних угодах за 1632 р. (АГАД, № 481) та 1635 р. (АГАД, № 467).

Договір 1625 р. між султаном та Річчю Посполитою, в якому вміщувалися наступні положення: «Козаки ваші аби чайками на Чорне море виходячи шкод не чинили і щоб повз Очаків жодна чайка не проходила. Кримській державі аби шкода від козаків жодна не чинилася» (Posel w drodze...2014, s. 123). Ця інформація підтверджує думку про те, що морські походи козаків завдавали значних збитків Османській імперії та її васалам. Бачимо, що морські походи козаків складали важливу частину здобичного промислу.

У документі, який було видано турецьким султаном Ібрагімом королю Владиславу, як лист до миру в 1640 р. йшлося про заборону козакам здійснювати здобичницькі походи на: «...фортеці поблизу кордонів та інші поселення, що підконтрольні до турецького краю» (Posel w drodze... 2014, s. 128). Також у цьому листі зазначалося, що козаки не мають здійснювати походи по Чорному морі, а у випадку нападів, козаки мали відшкодувати султану збитки. Також польський уряд не буде дозволяти українським козакам об'єднуватися з московськими козаками (мова йде про донських козаків) та уряд бере на себе зобов'язання контролювати козацтво, щоб ті не нападали в районах «Добруджі, Акерману,

Бендер і на Татарів з над Дунаю на інших, переходячи через Дністер, Дніпро» (Posel w drodze... 2014, s. 128). У листі султана Ібрагіма до Варшави за 1646 р. знаходимо таку інформацію: «...Козацькі розбійники будуть вами стримані і довго не будуть впливати чайками з вод, які називають Азовським морем, з Дніпра і вод, які називають Доном Козацьким і слово чайка не буде чуто на Чорному морі» (Posel w drodze... 2014, s. 138). Фактично цей документи чітко окреслює основну географію козацьких походів і дає важливі свідчення про взаємодію козаків з іншими пограничними спільнотами.

Уже згаданий раніше договір – капітуляція 1649 р. між султаном та Військом Запорозьким про торгівлю на Чорному та Середземному морях, містить чималу кількість згадок та прямих положень щодо козацького здобичництва та його впливу на міжнародну торгівлю. Так, аналізуючи цей документ бачимо, що в першому пункті договору зазначається: «1. Дозволяє Султан турецький війську козацькому і народу їхньому мати вільне плавання на Чорному морі до усіх своїх портів, міст та островів, також на Білому морі до усіх своїх володінь... і інших держав та володінь, також по річкам і володінням християнських держав... купувати, продавати, обмінювати за власним бажанням... коли захочуть за їх бажанням без заборон» (Собрание государственных грамот ...1822, с. 444). Бачимо, що Османська імперія визнавала важливу роль запорожців у розвитку торгівлі в акваторії Чорного моря, і дозволяла безперешкодно торгувати різними товарами за умови, що козаки робитимуть це мирно та не здійснюватимуть нападів на інші кораблі. Також щодо організації торгівлі та перебування козацьких купців у Стамбулі відведені окремі пункти договору, а саме: другий, третій та четвертий (Собрание государственных грамот ...1822, с. 444–445).

У контексті цього дослідження цікавим є пункт п'ятий угоди, щодо дозволу султана створити окремі портові міста нижче порогів Дніпра, через які козаки будуть проводити торгівлю, а головне – слідкувати за безпекою, щоб не було нападів на купців. (Собрание государственных грамот ...1822, с. 445). Зрозуміло, що цим пунктом Османська імперія намагалася на міжнародному рівні обмежити здобичницькі походи, або, як їх називали «свавільні напади» козаків, на свої

володіння. Якщо козацтво не буде дотримуватися попереднього пункту і продовжить нападати на торгові човни та купців, то понесуть за це покарання. Також запорожці мали запобігати нападам донських козаків на Чорному морі. (Собрание государственных грамот ...1822, с. 445–446).

Пункт дев'ятий цього договору дає розуміння того, що запорожці і султан підписували угоду на рівноправних умовах. Так, зазначалося, що у разі загибелі торгового човна, товари, що вціліють, мають бути повернені козакам. А десятий пункт закріплює однакові юридичні зобов'язання як на козацьких, так і на турецьких купців (Собрание государственных грамот ...1822, с. 446).

Інформативним є пункт тринадцятий, у якому мова йде про викуп полону: «Невільників християнських у Турків, так як і турецьких у Християн купцям козацьким вільно можна викуповувати, якщо хтось із галерників втіче до козацьких човнів, то його не мають права переховувати» (Собрание государственных грамот ...1822, с. 447), таких втікачів мали повертати назад до галер. Також цей пункт мав і зворотню дію, якщо хтось тікав із козацьких човнів, їх також повертали козакам.

Текст цієї угоди не тільки підтверджує фактор здобичницької дії козаків, який впливав на міжнародну торгівлю на Чорному морі, і не тільки. Він також відображає питання того, що проблема полону та урегулювання здобичницьких походів здійснювалися в межах ряду міжнародних договорів, угод, положень, фактично в умовах тогочасного законодавства. Зокрема, такі думки підтверджує сам вид договору. Османіст Л. Семенова зазначала: «В капитуляціях, касавшихся торговли Османской империи с европейскими государствами, взаимно оговаривалось положение торговцев с обеих сторон. Этим ограничивался элемент двусторонней договоренности в содержании капитуляций. По существу же они являлись односторонними актами Османской империи...» (Семенова, 1994, с. 11–24).

Очевидним є те, що питання козацького здобичництва було важливим аспектом тогочасних міжнародних договорів, особливо між Річчю Посполитою та

Османською імперією, що свідчить про вагомість козацького фактору у тогочасній міжнародній ситуації.

3.4. Трансформація козацького здобичництва в умовах модернізації

Друга половина XVII - XVIII ст. стала надзвичайно складною, а у деяких питаннях вирішальною для українського козацтва. Зазначений період був наповнений складними внутрішньополітичними подіями, зокрема, Українською національною революцією (1648–1676 рр.), становленням окремої козацької держави – Гетьманщини, військовими діями інших держав на території України тощо. У таких обставинах і саме козацьке військо, і його військові традиції, у тому числі і здобичницька діяльність, зазнавали подальшої трансформації та змін у гетьманському та запорозькому козацькому війську. У цьому дослідженні зацентруємо увагу саме на запорозькому козацтві, у середовищі якого найбільше збереглися традиції здобичництва.

Загальновідомо, що на початковому етапі Української національної революції (1648–1676 рр.) за згодою османського султана головним союзником козаків виступили саме татари. Очевидно, що така зміна зовнішньополітичних орієнтирів не могла не вплинути на здобичництво. Знаходимо такі свідчення щодо спільних дій козаків і татар: «Після золотого миру, після вільних часів настають страшний час і страшні воєнні спустошення. Запорізькі козаки через кілька тижнів після присяги на вірність, розстрілявши й порубавши свою старшину, з'єдналися з ханом і всіма його ордами і йдуть проти держави й короля у сто тисяч орди» (Мицик, 2012, с. 20).

Не заглиблюючись у дискусію щодо трактування цих договорів, зазначимо, що у цих переговорах не останню роль зіграв фактор здобичництва. Справа в тому, що коли Б. Хмельницького було обрано гетьманом, він на Січі виявив сина паші Кримського ханства Туган-бея, якого захопили козаки під час одного зі своїх походів. Після повернення Туган-бею сина, Б. Хмельницький отримав підтримку від одного з найвпливовіших державних діячів Кримського ханства (Мицик, 2013, с. 172), що вплинуло на хід майбутньої війни.

Зауважимо, що фактор людської здобичі відіграв важливу роль у житті самого Б. Хмельницького. Відомо, що в 1620–1622 рр. гетьман перебував у турецькому полоні. За однією із версій (бо їх існує декілька, але точного джерельного підтвердження на сьогодні не знайдено), козаки виміняли Хмельницького на турецьких полонених (Чухліб, 2010, с. 99).

Переговори Б. Хмельницького та укладання договорів із Османською імперією значно вплинули на здобичництво. Основний осередок збереження військових традицій – Запорозька Січ широко використовувала здобичництво, як було зазначено попередньо. Проте з середини XVII ст. запорожці були змушені на прохання гетьмана частково відмовлятися від здобичницьких традицій у контексті взаємодії з мусульманським світом. Однак Січ починала відігравати все більш самостійну політичну роль, в основу якої були покладені її «власні вигоди» (Станіславський, 2004, с. 6). Про те, що здобичні походи запорожців продовжувалися, свідчать переговори гетьмана з османським дипломатом. Так, Кримський посол Осман-ага 6 липня 1650 р. передав листа від султана, в якому зазначалося, що той готовий надати військову допомогу гетьману в разі воєнних дій з Річчю Посполитою, якщо гетьман заборонить ходити козакам морем на Туреччину. На таку вимогу Б.Хмельницький відповів згодою (Смолій, Степанков 2009, с. 273).

Зауважимо, що гетьманське військо в зазначений період робило спільні військові дії з татарами (Смолій, Степанков 2009, с. 272). Можемо зазначити про подальшу трансформацію здобичництва як у середовищі гетьманського козацького війська, так і низових козаків.

У контексті формування нової міжнародної політичної системи, яка безпосередньо вплинула на події у Центрально-Східній, Південно-Східній та Північній Європі (Чухліб, 2010, с. 109–110), козацтво починає розглядатися низкою європейських держав як інструмент протидії Османській імперії, враховуючи військові традиції козаків, у тому числі і воєнне здобичництво. Проте плани європейських держав, зокрема Венеції та Австрії не увінчалися успіхом, і Б. Хмельницький уклав 1654 р. україно-московський договір. Свідчення про

переговори гетьмана з московським царем зберігаються в Російському державному архіві давніх актів (РДАДА, Ф. 229, арк. 87–95). Численні історичні дослідження свідчать про те, що Б.Хмельницький відтягував ратифікацію цього договору, і продовжував розглядати інші країни (Османську імперію, королівство Швецію), як протекторів для козацької держави (Чухліб, 2003b, с. 771 - 773). У свою чергу Річ Посполита та Османська імперія укладають договір про спільні військові дії проти козаків (АГАД, № 365).

Очевидно, що такі зовнішньополітичні вагання Б. Хмельницького не могли не вплинути на внутрішню політику. Так, на жаль, сам гетьман у 1649 р. повертаючи війська козаків та відпускаючи кримських татар, які брали участь у військових діях, зіткнувся з проблемою захоплення татарами значного ясиру з українських територій, а українські козаки не могли з цим нічого вдіяти (Смолій, Степанков 2009, с. 248). Такі дії татар, що виступали союзниками Хмельницького, укладення Зборівського миру призвели до суттєвих заворушень та антигетьманських виступів у 1649-1650 рр. (Смолій, Степанков 2009, с. 151–254, 263).

Ще однією важливою проблемою цього часу став період «примирення» між козаками, татарами і ногайцями. Як бачимо, Хмельницький особисто просить московських послів передати прохання цареві, щоб той контролював походи донських козаків (саме здобичницькі походи) на територію Кримського ханства, і щоб вони «шкоди там не чинили» (Смолій, Степанков 2009, с. 258 - 259).

Зауважимо, що важливе значення в тогочасних умовах відіграв договір 1651 р., яким фактично визнавалася васальна залежність козацької держави від Османської імперії (Середа 2019, с. 11). Так, під внутрішньополітичними та зовнішньополітичними обставинами взаємодія козацтва у межах Степового Кордону з татарами та ногайцями змінюється.

Новим викликом для українського козацтва стали польсько-московські переговори та укладання Вілинського перемир'я, які теж стали одним із наслідків тогочасної загальноєвропейської ситуації. Варто зазначити, що ті військово-політичні обставини були доволі складними, що безпосередньо впливали на

взаємодію козаків із мирним населенням (Бутич, Крип'якевич упр., 1998, с. 187. 189–190) У контексті цього дослідження не заглиблюємося в аналіз тогочасних міжнародних обставин, а лише зазначаємо їх вплив на внутрішньополітичні аспекти козацької держави, які, у свою чергу, впливали й на здобичництво. Так, підписання зазначеного договору повністю перекреслювало плани Б. Хмельницького (Федорук 2003, с. 796), проте, фактор українського козацтва не втрачав своєї актуальності, а ставав ще гострішим у тогочасній міжнародній ситуації.

Подальші події, пов'язані з обранням на гетьманство І.Виговського та прихід до влади Ю.Хмельницького, початок періоду «Руїни» остаточно сприяли утвердженню самостійних позицій Запорозької Січі. Цей факт підтверджується тим, що в другій половині XVII ст. відомий кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко вів переписку з польським королем Яном III Собеським, який активно залучав козаків до воєнних кампаній Речі Посполитої. Також таке листування було між іншими козацькими очільниками та представниками польської влади. (Бібліотека Музею імені князів Чарторийських у Кракові, № 179, арк. 153, 889). Окремо спілкувався польський король з гетьманом Лівобережжя Іваном Самойловичем (Брехуненко, Грибовський, Мицик, Піскун та ін. 2018, с. 68).

Період «Руїни» був складним для козацтва. Саме тоді Річ Посполита, Московське царство та Османська імперія активно боролися не тільки за території України (Новосівський, 1977, с. 348), але й за вплив на козаків. У свою чергу гетьмани постійно змінювали протекторів.

Поділ території Гетьманщини на Правобережжя та Лівобережжя тільки ускладнював внутрішньополітичну ситуацію. Наприклад, Ю.Хмельницький то підписував мирні угоди з Польщею, то з нею воював (АГАД, № 109). Д. Дорошенко, відомий як «Сонце Руїни», ще більше посилює вплив Османської імперії в тогочасній міжнародній ситуації щодо українських територій (Helsel, 1860, s. 198; Woliński, 1961, s. 236). Разом з тим гетьман також звертався за допомогою і до польського короля (Grabowski 1840, s. 300). У цих обставинах Річ Посполита і Османська імперія в 1670–80-х рр. ведуть активні міжнародні і

військові дії за українські території (Kluczyski, 1880, s. 623–624; Костомаров, 1878, с. 181–182). Цікавим є те, що під час укладання україно-османської угоди 1668 р. значну увагу було приділено питанням здобичництва (Бантыш-Каменский, 1858, с. 209–212). Варто зазначити, що в цей період загострюється боротьба Речі Посполитої та Московського царства за вплив на запорожців (Станіславський 2004, с. 29–33, 86–99). Звісно, такі обставини значно вплинули на те, що ідеологічні аспекти здобичництва знову відійшли на другий план, а економічні відігравали провідну роль.

Цікавою є думка В.Грибовського щодо реакції ногайців і татар на можливе підпорядкування Запорозької Січі Московському князівству. Історик зазначає: «Перша спроба московського царя домовитися з турецьким султаном про розмежування в Україні, вчинена в 1681 р., наштовхнулася на протидію кримських еліт – карачі-беїв, яким підпорядковувалися ногайці (мангитівському бею) і кримські чабани, що перебували на степовому просторі» (Брехуненко, Грибовський, Мицик, Піскун та ін. 2018, с. 70). Очевидно, що татари та ногайці, які мали найтісніші контакти із запорожцями, сприймали такі дії московського царя як зазіхання на території Кордону, що з давніх часів сприймалися власною зоною взаємодії, традицій і здобичництва.

Зазначимо, що Кримське ханство у цей період перебувало не в найкращому і зовнішньополітичному, і економічному становищі. Зокрема, про це свідчать згадки сучасників. Правобережний гетьман Андрій Могила в 1688 р. відвідав Білгород, Крим та інші міста, підконтрольні кримському хану. У своїх спогадах він згадував: «В Крыму сказывает великий есть голод и ныне на хлеб нет надежды...». І зазначав: «Там же в Крыму слышно что войска турецкие ни на море ни на поле не могут от христианских сил отстояти всегда будучи от них побеждаемы». Окрім цих згадок він зауважує, що на похід хана, спрямованого на територію України, напали та розбили, і здобич забрали (Станіславський, 2000, с. 305–310). Скоріш за все мова йде про дії козаків, які перехопили похід хана.

Загалом у кінці XVII ст. склалися нові передумови взаємодії між Січчю та Кримським ханством. Як і у попередні періоди, на цей факт вплинули

зовнішньополітичні обставини. У 1698–1699 рр. відбувся Карловіцький конгрес між країнами «Священної ліги» (Австрією, Венецією, Польщею та Московією) і Османською імперією (Станіславський, 2007, с. 114–115). Під час цього конгресу відбулося підписання ряду договорів, зокрема, між Османською імперією і Річчю Посполитою та між Османською імперією та Московським царством. Під час підписання цих договорів мова йшла і про українські території (A General Collection ... 1731, p. 303–304). Водночас у договорі між Московським царством та Османською імперією зазначалося, що на кордоні між державами мають бути припинені воєнні дії, розбій та грабунки, а порушників таких умов треба карати (Станіславський, 1995, с. 3). Очевидно, що таким положенням договору заборонялися саме здобичницькі походи козаків, а з іншого боку – походи татар за ясирем. Проте, як зауважив В. Станіславський: «У той час запорозькі козаки вели активні бойові дії проти татар, і не зважаючи на мирні угоди, не збиралися їх припиняти» (Станіславський, 1995, с. 3). Московський цар Петро I, як і колись польські королі, видав наказ про припинення здобичницької діяльності козаків (Еворницький, 1903а, с. 799 - 800).

Під час переговорів з Османською імперією московські дипломати називали запорожців «розбійниками» (Станіславський, 1995, с. 4) і акцентували свою увагу на їхньому здобичному промислі. Уже 1700 р. було підписано Константинопольський мир, положення якого безпосередньо стосувалися низових козаків. Кримське ханство та Московське царство розмежовували територію так, щоб уникати конфліктів між козаками і татарами (Юзефович, 1869, с. 1–11). Проте у тому ж році запорозькі козаки пішли здобичним походом на Крим. Такі дії козаків продовжувалися, і гетьман І. Мазепа в квітні надіслав наказ до Січі, щоб козаки припинили здобичницьку діяльність, а «злочинців» було покарано (Станіславський, 1995, с. 5). Однак такі розпорядження гетьмана не увінчалися успіхом: козаки продовжували свою здобичницьку діяльність, беручи під час таких походів здобич, у тому числі і полон.

Цікавим є питання турецьких міст на Дніпрі, які були захоплені запорожцями. За мирними угодами їх мали зруйнувати, проте козаки не розуміли

такої політики московського царя. Перш за все тому, що ці містечка були здобуті у боях і належали козакам по праву. Спираючись на таку інформацію, зазначаємо, що козаки сприймали ці містечка як частину здобичі. Серед них були: Казикермен, Мубереккермен, Асламкермен (Станіславський, 1995, с. 4–5).

Також російський цар, як і польський король у попередній період використовували здобичницьку діяльність козаків для економічного послаблення Кримського ханства. Це питання відображається у так званих «статтях», тобто договорах, які гетьмани підписували з московським царем. У пункті 6 «Коломацьких статей», які підписував І. Мазепа, зазначалося, що гетьман має контролювати здобичницьку діяльність козаків, і в разі погіршення відносин з Кримським ханством дозволяти запорожцям «...и в иные томташные места, и над городами Очаковым чинить всякой воинский промысл...» (Бантыш-Каменский, 1858, с. 17). Очевидно, що під військовим промислом мова йде саме про здобичницьку діяльність козаків.

Ще однією важливою зовнішньополітичною подією, яка вплинула на перебіг історії українського козацтва, стала Велика Північна війна (1700–1721 рр.), у якій українське козацтво відіграло важливу роль, а зовнішньополітичні чинники знову кардинально змінили внутрішньополітичні процеси. Взаємодія Московського царства та Речі Посполитої (Письма и бумаги ... 1893, с. 129–132) у контексті цієї війни, відображалася в низці договорів, деякі положення яких стосувалися українських територій (Отwinowski, 1849, s. 19). Разом з тим такі зовнішньополітичні обставини вплинули на об'єднання гетьманом Лівобережної України І. Мазепою Гетьманщини в результаті повстання С. Палія в 1704 р. (Письма и бумаги ... 1893. с. 132).

Про події Північної війни та Україну повідомлялося далеко за її межами. Періодичні видання Франції, Англії та інших держав друкували новини про перехід гетьмана І. Мазепи на сторону шведського короля Карла XII (De Varsovie le 10 Mars...1708). Виходячи з останнього, зрозуміло, що для І. Мазепи було важливим питання, чи підтримає його дії Запорозька Січ. Зауважимо, що на той час запорожці контролювали шлях до Криму та Османської імперії, Дону та

Правобережжя (De Varsovie le 10 Mars ... 1708). Тому протягом зими 1708 р. і весни 1709 р. між Мазепою та Петром I почалася конкуренція із залученням запорожців до свого табору (Таїрова-Яковлева 2013, с. 291–292). Як зазначає О. Субтельний: «умовляючи запорожців, обидві сторони використовували однакову тактику. Вони засипали Січ листами й відозвами ... Петро I, окрім того надсилав копії ранішніх листів Мазепи до нього, в яких той скаржився на «проклятих собак» (тобто запорожців), а Мазепа, в свою чергу, повідомляв, як часто цар говорив йому про свій намір знищити «впертих запорожців». Обидва посилали до них делегації, які мали промовляти перед радою й пропонували керівництву добрячі хабарі...» (Субтельний, 1994, с. 105). Бачимо, що така характеристика запорожців у листах гетьмана та царя, очевидно, була пов'язана з їхньою здобичницькою діяльністю, яку козаки не припиняли навіть у періоди миру Московського царства та Османської імперії. Результати переговорів з Січчю були успішними для гетьмана, тому кошовий отаман Кость Гордієнко із козаками виступив на стороні україно-шведської армії.

У результаті програшу україно-шведської армії, Запорозька Січ та її околиці були зруйновані, значна кількість козаків убиті (Таїрова-Яковлева, 2013, с. 193–194). Також російська армія з Січі взяла значну кількість продовольства та зброї: «...Que le General Mazeppa avoit été dangereusement blesse a l'attaque de Poltova; & que comme les Ennemis avoient donné des assauts fans avoir bien reconnu l'état de la Place, ils avoient été repoussez avec perte de plus'de 3000. hommes: Que la Rébellion de Zaporg a été asfoupie par la reduction de Kaydack & de Siecza, qui ont été pris d'affaut par un Corps de Moscovites: Ils se font faifis des principaux mutins, & ils ont trouvé dans la derniere Place 100. pieces de bronze & un grand nombre d'effets qu'on y avoit retirez» (Генерал Мазепа отримав серйозне поранення під час наступу на Полтаву. Вороги, які здійснювали наступ, не були ознайомлені з місцевістю як слід, тому вони втратили 3000 людей. Повстання запорозьких козаків було придушене, та взято під контроль Кодак і Січ, які були взяті штурмом московською армією, вони придушували основні повстання, під час чого захопили 100 бронзових знарядь та велику кількість речей, продовольства, яке

було вилучене звідти [з Січі]), (Extrait d'une letter de Leopold ... 1709). З цього уривку розуміємо, що захоплення продовольчої здобичі було притаманне і московському війську під час військових операцій, у тому числі й зруйнуванні Січі. Варто зазначити, що попри значні втрати козацтва та програш І. Мазепи, московський цар Петро I не наважився ліквідувати українське козацтво повністю, але значно обмежив його вольності та права, тим самим посилив позиції московської влади на території Гетьманщини.

Звісно, такі події внесли свої зміни у Степовий Кордон України. Зауважимо, що ще до програшу запорожці все більше налагоджували мирні міжнародні відносини з Османською імперією та Кримським ханством (Станіславський, 1995, с. 7). Так, у 1702 р. запорожці готувалися до спільного походу з татарами на українські та російські території (Еворницький, 1903b, с. 921–922). Очевидно, що такий похід мав принести велику здобич. Виходячи з останнього, можемо припустити, що традиція здобичництва на початку XVIII ст. у результаті ряду зовнішньополітичних та внутрішньополітичних факторів поступово втрачала свою ідеологічну складову. Наприклад, відомі випадки, коли запорожці не зважали на те, що здобиччю їм буде слугувати українське населення під час спільних походів з татарами (Еворницький, 1903b, с. 921–922).

Цікавим є і той факт, що після зруйнування Січі частина козаків переселилася на підконтрольні території Кримського ханства, а саме до Олешків, де їхнє перебування першочергово визначалося тимчасовим (Мільчев, 2009, с. 8).

У 1711 р. під Прутом козаки разом з татарами, турками та шведами завдали поразки московському війську (Брехуненко, 2014, с. 298), а Петро I офіційно визнав факт протекції кримського хана над запорожцями (Мільчев, 2009, с. 8).

Із вище зазначеного зрозуміло, що традиція здобичництва XVII ст. значно відрізнялася від XVIII ст. Відомо, що уже в 1709 р. запорожці захоплювали в полон представників шведського війська та продавали їх татарам, як ясир (Мільчев, 2009, с. 14–15). Очевидно, що козаки сприймали полон як частину здобичі, яка і в той період слугувала платою за участь у воєнних діях.

Відомо, що перехід запорожців на територію Кримського ханства, сприяв політичній та економічній самостійності Січі. Погоджуємося з думкою В. Брехуненка, що «У XVIII ст. Запорожжя остаточно перетворилося на самостійний військово-територіальний суб'єкт» (Мільчев, 2009, с. 8). Загалом запорожці перебували під протекцією кримського хана 19 років до 1728 р. (Мільчев, 2009, с. 12).

У першій половині XVIII ст. після зруйнування Чортомлицької Січі, до часу заснування Нової (Підпільницької) Січі, запорожці переносили Січ тричі. Такий стан справ впливав на економічну складову, хоча козацтво і контролювало частину переправ, займалося торгівлею, однак потреба у фінансах підштовхувала запорожців до здобичницьких походів (Мільчев 2009, с. 15), зокрема й на територію Речі Посполитої (Сохань ред., 2000, с. 41–44). Підтвердженням є згадки про походи, під час яких козаки брали худобу, полон, різні товари (Сохань ред., 2000, с. 48–49). Розуміємо, що структура здобичі у зазначений період не змінилася.

У 1720-30-х рр. у санкціонованих кримським ханом походах козаків їхня здобичницька діяльність переноситься до місць військових конфліктів, на Кавказ. Зазначимо, що саме у цих військових кампаніях запорожці стикнулися з традицією здобичництва донських козаків. Так, зазначалося: «.. в полон взяли 350 человек. Скота рогатого взято около 7000 да с 4000 овец .... и драгоценностей казакам досталось... «ясырю» насчитываем только «сто с пол-четверта человек...ограбили к месту оказавшихся на их пути турецких купцов из Кафы» (Курукін 2010). Очевидно, що здобичництво, як елемент традиційної військової діяльності, було представлене в усіх прикордонних спільнот і народів.

У 1734 р. під тиском зовнішньополітичної ситуації російський уряд спрямовує свою політику на повернення запорозьких козаків до пониззя Дніпра, на колишні їхні території (Сохань ред., 2000, с. 67). Зокрема, такий інтерес Російської імперії до козацтва був спричинений назріванням чергової російсько-турецької війни (Reuchman, 1973, s. 166). Проте письмової угоди чи договору між російською владою та козаками не було укладено (Брехуненко, 2014, с. 405).

Січ позиціонує себе як окреме адміністративно-територіальне утворення, про що свідчать не тільки дослідження істориків (Брехуненко 2014, с. 407), а й збільшення документообігу між козаками та російським урядом (Гісцова, Демченко упр., 1994). Цікаво, що козаки обґрунтовували своє повернення релігійними факторами та діями татар, які продовжували забирати українців у неволю (Сохань ред., 2000, с. 67). Так, у 1749 р. знаходимо згадку про те, що татари напали на козаків у районі р. Буг та взяли їх у полон. Окрім цього у козаків було забрано: « І побрато: полотна локоть 100, денегъ готовихъ рубле 30, кожухъ добри – даль чирвонихъ три, свита – рублі три, друго[й] кожухъ - кіп ь три, убраня - копь 5, пояс - рубль» (Сохань ред., 2003, с. 251–252). Загалом, скарги козаків щодо татарських та ногайських походів на їх території та захоплення побратимів у полон для зазначеного періоду носили регулярний характер (Сохань ред., 2003, с. 515–516, 518–544).

Зазначимо, що модель взаємодії з російським урядом козаків влаштувала більше, бо офіційно вони мали повне право на користування землею, плату за службу. Як правило, під службою розуміли охорону кордонів та участь у військових кампаніях. Перебуваючи ж під протекторатом кримського хана, відповідно до правових традицій Османської імперії та ханства, козацтво перебувало у васальній залежності, на зразок ногайців (Мільчев, 2009, с. 20). Проте перехід на бік Російської імперії створив іншу проблему на Січі – її самостійність, яка постійно турбувала російську імперську владу. Тим паче, якщо врахувати, що Нова Січ контролювала значні території від гирла р. Синюхи до гирла р. Кам'янки; від гирла р. Конки до витоків р. Берди, по узбережжю Азовського моря до Азова; межеріччя між р. Оріллю та р. Самарою; по р. Тясмин, Ірклій, Вись до р. Синюхи. Згодом козаки в напрямку Сходу вийшли аж до території Дону.

Потужна економічна самостійність та традиційна військова організація робили Січ небезпечною для Російської імперії. Окрім цього Січ контролювала значні торговельні шляхи, що збільшувало самостійну економічну роль козаків (Сохань ред., 2000, с. 81 - 82). У 1775 р. за наказом імператриці Катерини II Нову

(Підпільницьку) Січ було ліквідовано (Голобуцький 1961, с. 34). Такі дії російської влади спричинили серйозні геополітичні зміни та фактично «перекроїли Степовий Кордон» (Брехуненко 2014, с. 411).

У таких умовах козаки знову відійшли на території, підконтрольні Османській імперії. Подальший розвиток козацтва в контексті як зовнішньополітичних, так і внутрішньополітичних питань, його культурні і військові надбання виходять за межі цього дослідження. Фактично, козацтво поступово втрачає традиції попередніх періодів (Бачинська 2007, с. 305), у тому числі і здобичництва, яке поступово занепадає і стає лише одним із аспектів військової діяльності козацтва. Зустрічаємо окремі епізоди козацького здобичництва в середовищі Чорноморського козацтва, яке брало активну участь у військових кампаніях на стороні Російської імперії (ДАОО, Ф. 93, оп. 1, спр. 166, арк. 50–88). Однак після перетворення козацьких військ на регулярні частини російської армії традиція здобичництва остаточно зникла.

* * *

Таким чином, козацьке здобичництво пройшло три етапи своєї трансформації під впливом зовнішньо- та внутрішньополітичних факторів. Перший етап займає кінець XV–XVI ст., коли здобич сприймалася козаками як ресурс для існування, а здобичництво відіграло важливу економічну роль у середовищі українського козацтва. Ще з 1571 р. за постановою польського уряду здобич, яка була захоплена козаками під час походів, визначалася як часткова плата за несення специфічної прикордонної служби, що і сформувало ставлення до здобичництва і трактування його українським козацтвом як плату за службу.

Кінець XVI – початок XVII ст. – другий етап, у якому процес інституалізації українського козацтва безпосередньо впливав на трансформацію козацького здобичництва, яке отримує не тільки економічне, а й ідеологічне обґрунтування. У межах кожної козацької інституції традиція козацького здобичництва набувала своїх специфічних ознак: у реєстровців – стації, у запорожців – «хліб козацький».

Третій етап охоплює середину XVII–XVIII ст., коли ряд зовнішньополітичних обставин, які безпосередньо впливали на внутрішньополітичний розвиток козацької держави та Запорозької Січі, сприяв поступовій трансформації традиції здобичництва. З ідеологічно обґрунтованого явища, яке слугувало важливим аспектом захисту українських територій від мусульманської загрози, воно стає частиною військової справи. Першочерговою стає економічна складова – плата за несення військової служби.

Важливу роль у внутрішньополітичних процесах Січі відігравали кошові отамани І. Сірко, К. Гордієнко та інші. Саме від них залежав вектор розвитку низових козаків та зміна зовнішньополітичних орієнтирів. Політичні обставини зазначеного періоду сприяли зміцненню самостійності Запорозької Січі, яка, на нашу думку, є репрезентативною для простеження процесу трансформування традиції здобичництва в козацькому середовищі XVII–XVIII ст.

Фактор українського козацтва поступово зростав і ставав важливим питанням у тогочасній міжнародній ситуації в межах Великого Степового Кордону. Здобичницькі походи козаків були предметом переговорів між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московським царством.

РОЗДІЛ 4

СКЛАДОВІ КОЗАЦЬКОЇ ЗДОБИЧІ

4.1. Географія здобичництва українського козацтва

Козацькі вольності розташовувалися між Кримським ханством та Великим князівством Литовським з одного боку і Московською державою з іншого. Через козацькі терени пролягала значна кількість торгових шляхів та основна водна артерія України – Дніпро, що дозволяло козакам робити свої здобичницькі походи не тільки по суходолу, а й морем. Безперечно, водні шляхи були найбільш енергетично економічними, та все ж для українського степу головними були суходільні, найдавніші з яких проходили вододілами найбільших річок (Лащенко, 1998, с. 96).

Зазначимо, що в XVI ст. козаки в походах на татар частіше використовували ті самі шляхи, якими турецько-татарські сили робили набіги на українські території. Відомо, що шляхи в фізико-географічному відношенні є сталими. Вони можуть зазнавати певних коректив з плином часу, але основні їхні маршрути залишаються незмінними. Фактично козацькі шляхи та старі татарські шляхи створювали єдину мережу запорозьких шляхів (Лащенко, 1998, с. 97). Отож першим типом шляхів були ті, якими користувалися татари для нападів на Україну.

Одним із найвідоміших був Чорний, прокладений вододілом між Бугом і Дніпром з їхніми бічними другорядними відгалуженнями (Яворницький, 2005, с. 163). Чорний український шлях починався на правому березі Дніпра, вище річки Псла, якраз навпроти гирла річки Кагамлик, і пролягав через річку Цибульник, Чорний ліс, верхів'я Інгульця, Інгулу, річку Торговицю, вздовж лівого берега Синюхи, через річку Чорний Ташлик, до самого гирла Синюхи і через Буг на турецьку сторону (Яворницький, 1890а, с. 230–231).

Зазначений шлях татари і турки використовували для нападів на Правобережну та Західну Україну й Польщу в XVI–XVIII ст. Також Чорний шлях був і давнім торговельним шляхом, що пролягав від Білгороду (сучасне м. Білгород-Дністровський), через Маяк (Каравул) до переправи на р. Буг і до

Чорного лісу, від якого і брав назву. Найчастіше цей шлях використовували татари для того, щоб переправляти ясир до невідомих ринків Кафи (сучасне м. Феодосія), (Яворницький, 1890а, с. 222). Зауважимо, що козаки теж використовували Чорний шлях для своїх здобичницьких походів.

Козаки ходили і Кучманським шляхом, що був одним із відгалужень Чорного шляху, окреслювався від нього в верхів'ї Інгульця, північно-західніше сучасного Кропивницького, та йшов спочатку на південь, а потім між верхів'ям Чорного Ташлика та Мертвих Вод повертав на захід, перетинав Північний Буг біля сучасного Первомайська Миколаївської області (тут була Кучманська переправа) й далі йшов на Бар і Львів (Мицик, Плохій, Стороженко 1991, с. 165).

Д. Яворницький подає інформацію про ще один дуже цікавий шлях – Сагайдачний, названий на честь відомого козацького гетьмана. Саме цим шляхом П. Сагайдачний у 1618–1620 рр. водив козаків по здобич. Пролягав він від Білгорода до Харкова через землі запорозьких козаків і закінчувався на лівому березі Дніпра, навпроти острова Хортиці (Яворницький 1890а, с. 227). Цей маршрут був відгалуженням Муравського шляху.

У свою чергу Муравський шлях, яким козаки неодноразово робили набіги на Крим, теж пролягав через козацькі території. Починався він від річок Берестовеньки й Берестової і доходив до річки Орелі, далі Стешиним бродом пролягав через річку Оріль, через села Стешине чи Черноглазівка (Павлоградського повіту). Далі шлях ішов від Орелі до Попасного, Мураївку, Павлоград і слободу Слов'янку; звідти переходив в Олександрівський повіт і тягнувся вздовж Васюківських могил та річки Кам'янки, притоки річки Берестової, що впадала у Вовчі Води; окрім цього від річки Кам'янки балкою Злодійською у 12 верстах від слободи Гаврилівки; нижче Гаврилівки переходив у річку Вовчі Води (тепер річка Вовча). Також шлях проходив поблизу села Великої Михайлівки, або інакше Дібрівки. У цих місцях шлях розгалужувався двома напрямками: «на півтори версти вище слободи і двома верстами нижче її біля Коломийських хуторів, де кам'янистий берег річки; від річки Вовчих Вод він тягнувся до річки Кінських Вод, по-нинішньому Конки, переходив річку біля села

Кінських Роздорів і звідси вже вступав за межі запорозьких вольностей, у так звану Малу Татарію, та йшов до Перекопу» (Яворницький, 2005, с. 167).

Одним із відгалужень Муравського шляху був Кримський. Цей шлях тягнувся вздовж лівого берега Дніпра, поблизу території Великого Лугу. Він ставав відгалуженням від Муравського шляху поблизу річки Вовчі Води. Цей шлях охоплював території: «Петропавлівки, Зайцевого, Славгороду, Софіївки, гирло річки Малої Московки, колонію Шенвіз, село Миколаївку, Балабине-Петрівське, Кушугумівку, слободу Кінсьководівку (вона ж і Григорівка), через річку Кінські Води, повз Царицин Кут, через річки Янчокрак, Карачокрак, мимо Василівки на Михайлівку». (Яворницький, 1890а, с. 225), і знову ж таки вів до Перекопу.

Другий тип шляхів співпадав із торговельними. Річ у тому, що міжнародна торгівля по лінії Північ-Південь (частина давнього шляху «із варяг у греки») завжди була активною і майже не припиняла свого функціонування, хіба що під час великих військових кампаній. Не дивно, що козаки використовували ці торговельні шляхи для військових походів (Дашкевич, 2016, с. 113-114).

На початку XVII–XVIII ст. політичні орієнтири козацького здобичництва не зазнали особливих змін, тому основним об'єктом для нападів було Кримське ханство та інші країни-васали Османської імперії, як зазначає П. Сас, «в окремі періоди – Московська держава» (Сас, 2007, с. 168). Не дивно, що основними об'єктами нападів козаків залишалися міста-фортеці Кримського ханства. Найчастіше козаки ходили на Акерман та Очаків, бо саме через них проходили основні турецькі й татарські торгові судна та каравани (Алекберли, 1961, с. 142). Зауважимо, що частими були походи на Хаджибей, Ізмаїл, Перекоп та інші міста (Маркевич, 1894, с. 27; Бруна, 1879, с. 3). У 1683 р. козаки здійснили похід до берегів Чорного моря, під час якого значної шкоди завдали місту Ізмаїл (Kara Mustafa ... 1973, s. 319).

Зазначимо, що походи козаків на Очаків широко відображені в значній кількості міжнародних актів та канцелярій (АГАД, № 712). Ця фортеця була як місце здобичних походів, також використовувалася козаками для торгівлі.

Відомий французький дипломат Ш. де Пейссонель, який залишив чимало описів та згадок про українське козацтво XVIII ст. (Амеліна, 2016а, с. 84), зазначав, що козаки приходять до Очакова з метою торгівлі, вони збирають мито з купців, які подорожують по їхніх територіях, щоб потрапити до Очокова. При цьому козаки ведуть себе відповідно до місцевих звичаїв, приходячи туди (Peyssonnel, 1787, р. 295). З контексту розуміємо, що одним із елементів «звичаїв» була і здобичницька діяльність козаків. Ш. де Пейссонель зазначав і про Хаджибей, як про важливий торговельний порт, який не замерзає навіть взимку (Peyssonnel, 1787, р. 296). Поблизу Хаджибея (Кочубеїва) козаки доволі часто перехоплювали торговців із сіллю, яку забирали як здобич для подальшого продажу та використання. Такі випадки відображені в листуванні між польським королем та кримським ханом (АГАД, № 193, s. 366; АГАД, № 196, s. 241–244). Варто зазначити, що Хаджибей також був зручним для козацьких переправ та засідок, про що свідчать спогади Евлія Челебі та згадки про походи на Крим І. Сірка (Гончарук, Гуцалюк, Сапожников, І., Сапожникова, Г. 1999, с. 27, 29).

Варто зазначити, що територія Криму була надзвичайно привабливою для козацьких походів, бо «В этом месте достославный хан совершил прекрасное дело: добычу и пленных, которых он забрал из восставших против польского короля крепостей, товары и припасы, награбленные в крепостях московских, а также товары, поступившие от разных крепостей в качестве подарков,—все это он отправил в Крым...» (Эвлия Челеби 1961).

Під час молдовських походів кінця XVI ст. козаки використовували Молдовський або Покутський шлях, що брав свій початок із кочів'я Буджацької орди, яка розташовувалася між гирлом Дунаю і Дністра, і йшов по водорозділу вверх між притоками річок Дністра і Пруту, проходив по землях Молдавії, Покуття та Прикарпаття і доходив до Вісли, мав відгалуження на Львів (Мицик, Плохій, Стороженко 1991, с. 165).

Зауважимо, що шляхи в XVI–XVIII ст. були рухомими та мали значну кількість відгалуження, і це видно з поданого вище матеріалу. Очевидно, що шляхи завжди виходили до певних усталених переправ, як на великих річках, так

і на малих. Іноді до однієї переправи як сходилися, так і відходили кілька шляхів (Лашенко, 2002, с. 13). Безперечно, переправи ставали невід'ємною складовою давніх шляхів.

Акцентуючи увагу на сухопутних напрямках, зазначимо, що козаки мали й морські шляхи. Одним із таких був потайний водний шлях Запорозьких козаків, що пролягав від Дніпра до Чорного моря, і включав у себе такі вододіли, як: Самара, Вовча, Кальміус, Азовське море (Яворницький 1990b, с. 28–30). Активне використання цього шляху припадає на першу половину XVII ст. Саме в цей період турецький флот блокував Дніпровський лиман, намагаючись цим запобігти морським походам козаків на територію Османської імперії. З літопису «Підсумок історії» Мустафи Катіба Челебі та з «Історії Найєми» Мустафи Найєми Ефенді видно, що в серпні 1614 р. похід козаків на Синоп був визнаний як дуже небезпечний, бо загрожував морському торговельному шляху, який пролягав через Синоп і сполучав Стамбул, тодішню столицю Османської імперії, зі східним узбережжям Чорного моря (Туранли, 2017b, с. 10). Результатом цього походу стало захоплення значної здобичі, в тому числі і полону. Султан наказав на переправах перехопити козацькі війська, що й було зроблено. Цікаво, що татари, так як і козаки, активно застосовували тактику перехоплення, щоб повернути свою здобич.

У контексті дослідження цього питання слід зазначити думку Ф.Туранли, який активно опрацьовував османські літописи XVII–XVIII ст. і стверджував, що: «районом найбільшої військової активності збройних сил Запорозької Січі на морі в першій половині XVII століття був Дніпро-Бузький лиман, який мав стратегічне значення у системі чорноморського торговельного мореплавства, яке являло собою водну артерію, використовувану для здійснення морських походів запорозьких козаків до володінь Високої Порти, розташованих на Кримському півострові та на південному узбережжі Чорного моря» (Туранли, 2017b, с. 10).

У цей період морські походи козаків були направлені і на саму столицю Османської імперії м. Стамбул, до якого козаки здійснювали свої походи не один раз та брали значну здобич (Мамчак, 2007; Туранли, 2017b, с. 10). Розуміємо, що

переправи відігравали важливу роль у житті запорожців, особливо у XVIII ст. Так, за дозволом кримського хана козаки мали прово збирати мито з переправ на ріках Дніпро та Південний Буг. Першочергову роль відігравав Кам'янецький перевоз, який на той час був найзручнішим для переправ (Мільчев, 2009, с. 13). Такий вид економічної діяльності козаків приносив дохід і скасовував їхню потребу у здобичницькому промислі на території Кримського ханства. Проте воєнне здобичництво під час військових кампаній продовжувало існувати.

Цікавим є питання про торговельні локації козаків, тобто місця обміну та продажу здобичі. Очевидно, що козацька торгівля мала місце в регіоні Причорномор'я та Приазов'я. Зазначимо, що торгівля відігравала особливо важливу роль у житті українського козацтва. У XVIII ст. сама Запорозька Січ стала одним із «транзитних пунктів у зовнішній торгівлі Російської імперії» (Полторак, 2009, с. 171).

Одним із пунктів, що входив до системи торговельних шляхів та продажу козацького полону, була фортеця Азов. Особливо зросла її роль у період перебування під контролем козаків (1637–1642). Фортеця перетворилася на важливий пункт, де обмінювали та продавали невільників. Сюди приїжджали купувати й обмінювати у козаків полон не тільки турки, татари, ногайці, але й купці з Персії (Яворницький, 1990b, с. 111).

Свідчення про Азов, як про невільничий ринок, зустрічаємо в історичних джерелах. Один із бранців зазначає, що: «...с товаришами своими, шесть человек, в то время...на степи побрали всех » в полон и привели их в Азов. А в Азове ево, продали турчанину крымскому жителю...» (Грибовський, 2016, с. 75). Ще однією торговельною локацією, якою користувалися козаки, був Хаджибей. Знаходимо свідчення про те, що через цей порт також здійснювалася торгівля людьми зі сторони татар. У 1750 році татари продали на галери двох козаків (Гончарук, Гуцалюк, Сапожников, І., Сапожникова, Г. 1999, с. 34). Цілком вірогідним є те, що й козаки використовували турецькі ринки, такі як Кафа, Судак, Хаджибей та інші для продажу невільників.

Козаки у своїх здобичницьких походах активно використовували сухопутні та морські торговельні шляхи, ходили татарськими шляхами, що проходили через територію України. Козацькі походи активно спрямовувалися на великі торговельні міста-фортеці, які слугували козакам і для здобичного промислу, і для торгівлі.

4.2. Структурні компоненти здобичі

Досліджуючи здобичництво українського козацтва XVI–XVIII ст. зазначимо, що здобич мала свою певну структуру. Однією із пріоритетних складових здобичництва була худоба. Очевидно, що між татарським ясиром та козацькою здобиччю можна провести певні паралелі. Якщо в татар за основу військового промислу були коні та полонені, то козаки в XVI ст. зосереджували свою діяльність на вівцях, волах та великій рогатій худобі (Грибовський, 2007). Це зумовлено тим, що тварин можна було використати у власному господарстві, або продати на ринках місцевим жителям. У Причорномор'ї кримчаки займалися випасанням худоби та вівчарством, тому вівці та інша худоба стають однією з найчисленніших груп захопленої здобичі.

Із середини XVI ст. збільшується кількість захопленої худоби, про що повідомлялося у скаргах кримських ханів і турецьких чиновників. У 1568 р. козацькі загони зробили похід на татарські території, під час якого взяли 15 тисяч овець та 3 тисячі волів (Черкас, 2006, с. 61). У скаргах кримського хана за 1570–1571 рр. зазначається, що козаки беруть у здобич худобу (Леп'явко, 1999, с. 36–37).

У скарзі до польського короля Стефана Баторія в 1576 р., татари інформують, що козаки «постійно нападають на них і забирають коней, бидло, маєтності, женців і орачів, робітників...» (Sprawy wojenne króla ...1887, s. 358). У іншій скарзі, яку турецький гонець передав польському королю 1582 р., зазначалося, що «загін кількістю в п'ятсот чоловік...напав на передмістя Очакова, забрав багато коней, худоби і великий полон» (Леп'явко, 2001b, с. 30–36). Під час

своїх молдавських походів у лютому – травні 1595 р. козаки: «...захопили двісті тисяч биків і чотириста тисяч корів» (Леп'явко, 2000, с. 148).

Весною 1585 р. королівський посланець Георг Глембоцький за дорученням короля мав розшукувати захоплені українськими козаками в кримських татар стада тварин на Поділлі та Волині і відправляти їх назад до «царя перекопського» (Pawiński, 1881, s. 243). У тому ж році, як повідомлялося невідомим сучасником, «козаки з гетьманом своїм Яном Оришовським, два рази приходили на Кримські улуси, відігнали коней і великої худоби більше 40 000, і людей багатьох у полон забрали» (Соловьев, 1857).

Польські пани залишили свідчення про те, що козаки брали коней табунами, а іншу худобу – чередами (Архив Юго-Западной России ... 1863, с. 67–68). Цікавим є і спосіб переправи худоби, про що є такі свідчення: «...Якщо хто знайде вівців та, то зв'язують за хвости і роги і цих тварин, щоб при відступі ці тварини замість укріплень були та за ними оборонялися» (Starowolski, 1976, s. 183–189).

Зрозуміло, що худоба відігравала важливу роль у козацькому здобичництві. Особливо цінувалися коні і як засіб пересування, і як товар. Загалом, можемо говорити про те, що коні були важливою складовою тваринної здобичі. Так, у згадках знаходимо чимало такої інформації, що коні складали значну кількість здобичі (Грабянка 1992). У одній із скарг османського султана зазначалося, що під час походів на Молдавське князівство в кінці XVI ст. козаки активно захоплювали тваринну здобич, а особливо коней. Сам султан зазначав, що регіон Молдовського князівства був основним постачальником коней до Османської імперії, а козаки постійно здійснюють туди походи, чим завдають значної економічної шкоди (Abrahamowicz, 1959, s. 215–223).

Зазначимо, що практика захоплення коней, як військового трофею, була загальноприйнятою. Під час подій Північної війни знаходимо свідчення про те, як у військових діях 1709 р. російськими військами було захоплено 300 коней, а також вози (Pologne. De General ... 1709). У свою чергу козаки також проводили активні військові дії (Pologne. Du Roi Stanislas... 1709). Цікавим є той факт, що західноєвропейські періодичні видання XVIII ст. у повідомленнях про військові

походи чи кампанії, окрім кількості війська, зазначали і кількість коней (Allemagne. De Vienne ... 1709). Це підтверджує той факт, що коні були важливим елементом військової взаємодії. Тому їх можна виділити як окрему складову військової здобичі.

Цікавим є той факт, що козаки активно торгували кіньми, в тому числі і з кримськими татарами. У «Коломацьких статтях» 1687 р. знаходимо пункт про те, що козакам заборонялося торгувати з Кримським ханством, особливо запорожцям продавати коней (Бантыш-Каменский, 1858, с. 17).

Зазначимо, що коні були важливою частиною здобичі не тільки під час походів на Османську імперію та Кримське ханство, а й на більш віддалені території (Welykuj, 1959, s. 64). У згадках про похід Івана Сірка на Крим 1673 р. знаходимо свідчення про те, що козаки захоплювали цілі табуни коней, окрім цього, розорюючи кримські поселення, козаки повернулись на Січ з «безчисленними корыстями» (Гончарук, Гуцалюк, Сапожников, І., Сапожникова, Г. 1999, с. 29). Цікавим є реєстр скарг кримських татар і турків на запорожців про заподіяні ними шкоди, захоплення майна, коней, худоби тощо в 1739–1744 рр., знаходимо значну кількість згадок про здобичницьку діяльність козаків. Аналізуючи зазначений реєстр, можемо стверджувати про те, що майже у кожній скарзі є згадки про захоплення козаками саме коней. У 1741 р. козаками було викрадено вісімнадцять коней, які були відведені до куренів. Хоча господар коней звертався зі скаргами і вимагав їх повернення, козаки на це не відреагували (Сохань ред., 2003, с. 222–223).

У контексті цього питання цікавими є згадки про те, що частину коней козаки віддавали кошовому отаману, очевидно, як певну частину здобичі, своєрідну плату за те, щоб той не розслідував таких здобичницьких походів козаків: «...запорожские казаки украли две лошади; и что те лошади імеются у кошевого сечевого...» (1741 р.), «...запорожские казаки одну лошадь украли и отвели к кошевом...» (1742 р.), «...запорожские казаки украли у Ак-Магмета двенадцать лошадей і отвели к кошевому, и тех лошадей видели у кошевого перекопские жители...» (1742 р.), (Сохань ред., 2003, с. 221).

Загалом, знаходимо чимало згадок про захоплення козаками значної кількості коней. У листі гетьмана Кирила Розумовського до кошового отамана Нової Січі від 4 листопада 1756 р. зазначалося, що на Січ від одного із старшин донського козацтва втекли працівники, при цьому забравши із собою коней, одяг тощо. Втікачі передали усе майно до полковників Кальміуської паланки, а самі подались на Січ. Гетьман звертався з проханням повернути і втікачів, і майно донському старшині. У листі найчастіше згадуються коні, на них акцентується увага найбільше (Сохань ред., 2003, с. 577–578). Ця ситуація описується і в інших документах, зокрема, у листах отамана Війська Донського Данила Єфремова до кошового отамана Січі від 19 серпня 1757 р.; листі кошового отамана Війська Донського Данила Єфремова про привласнення запорозькими старшинами коней і майна донського старшини Василя Перфілова від 9 вересня 1757 р. (Сохань ред., 2003, с. 579–580). Бачимо, що навіть у назвах цих листів-скарг окремо виділяються коні, що свідчить про їхнє важливе значення.

У скаргах кримських урядників 1760-80-х рр. неодноразово зустрічаємо згадки про те, що козаки захоплюють коней: «в кражъ і в отьбої лошадей, рогатого товару, денег і других вещей долають обиди, всячески оттого злодейства воздерживат і других къ тому не допускатъ» (Сохань ред., 2003, с. 449). У 1769 р. зазначалося, що козаки пішли саме на ті території, де ногайці і татари випасали худобу. Вони вчиняли декілька нападів, під час яких захоплювали коней, у тому числі понад 20 тисяч коней (Гончарук, Гуцалюк, Сапожников, І., Сапожникова, Г. 1999, с. 38).

Зауважимо, що татари у своїх скаргах для визначення захоплених овець, волів та інших тварин використовували слова «худоба», «бидло», «в'ючна худоба». Окрім звичних видів тварин, козаки забирали і екзотичних. Серед останніх були верблюди (Гончарук 2000, с. 88–93, 97).

У XVIII ст. знаходимо згадки про те, що серед тваринної здобичі козаків були верблюди (Гончарук 2000, с. 91). Очевидно, що такий вид худоби, захоплювався козаками під час здобичницьких походів. У 1769 р. поблизу Хаджибея захопили тисячу рогатого скота, чотири тисячі овець та 180 верблюдів

(Гончарук, Гуцалюк, Сапожников, І., Сапожникова, Г. 1999, с. 38). Зустрічаємо згадки цього періоду про те, що деякі предствники козацької старшини навіть тримали їх в господарстві. У зимівнику кошового П. Калнишевського під час опису майна 1775 р. для конфіскації на користь російського уряду знаходимо такі згадки: «...639 лошадей разного возраста, 9 верблюдов, 3 осла, 1076 голов крупного рогатого скота разного возраста, 14045 овец и коз, 106 свиней...» (Голобуцкий, 1956, с. 56).

Ще одним не менш важливим видом здобичі були різноманітні предмети розкоші (Guillaume Levasseur de Beauplan 1660). У XVI–XVIII ст. речі, що привозили із собою послы до монаршого двору в якості дарунка від свого правителя, називали упоминками (Довнар-Запольский, 2011, с. 3–5). Спочатку ним (дарунком) був своєрідний податок польсько-литовських та московських монархів Кримському ханству, щоб татари не робили набігів на їхні території. У ролі упоминок могло виступати хутро, гроші, коштовності. Козацькі ватаги, знаючи про те, що посольство везе з собою дорогоцінні речі, часто нападали та грабували послів.

У 1582 р. козаки десь на Поділлі, на молдавському кордоні, напали на господаря Янко Саса, який тікав від турків до Угорщини. Вони захопили його та видали королю Стефану Баторію, який стратив господаря, а його скарбницю привласнив. Коли турки почали вимагати повернення скарбниці, король відмовився це зробити. С. Леп'явко висловлював думку, що цей випадок послужив однією з причин початку погіршення стосунків короля Стефана Баторія із султаном (Леп'явко, 2001b, с. 30). У цьому ж році сталася ще одна подія – напад на Муравському шляху на посольство кримського хана, яке їхало з Москви з великими упоминками від царя до хана. Воно було оточене на Самарській переправі (Стороженко, 1904, с. 97). Звісно, така діяльність козаків не могла сприяти добросусідським взаємовідносинам між Річчю Посполитою та Османською імперією.

Свідчення про те, наскільки різноманітні і коштовні речі потрапляли до козаків, знаходимо в козацькому літописі Григорія Граб'янки, який зазначив, що

козаки в поляків захоплювали: «силу добра, золота, срібла, міді»; «суконь, дорогого столового посуду, галантереї, коней та ридванів» (Грабянка, 1992). Ридванами у XVIII – на початку XIX ст. називали велику карету для далеких подорожей, запряжену 6-12 кіньми (Винник, 1977, с. 532).

Під час таких набігів козаки забирали гроші, дорогоцінні прикраси, каміння, тканини, хутро тощо (Грушевський 1908, с. 9–10). У 1496 р. московський купець приїхав із Кафи до Черкас, а звідти направив своїх людей із товаром по Дніпру до Києва. За його словами Семен Полозович і Михайло Цибулина (очевидно, один з козацьких ватажків) перехопили човен, пограбували його, після чого затопили. У списку речей, які С.Полозович вилучив у козаків після нападу на купців, фігурують такі, як: хутрянні шуби, сукно, 70 дорогоцінних каменів, перли, золота фурнітура (Архив Юго-Западной России ... 1863, с. 1–2).

У 1522 р. козаки під проводом Остафія Дашковича вийшли в море і «два кораблі взяли і людей в них побили, і на чотири тисячі золотих скарбу побрали» (Черкас, 2006, с. 60). У 1570 р. козаки забрали в турецьких та татарських купців товарів на суму від ста шести десяти до двохсот сорока тисяч асперів (Леп'явко 2000, с. 146). У 1580-х рр. козаки зробили похід на Козлов (тепер м. Євпаторія), де пограбували триста купців та спустошили сімнадцять поселень по узбережжю, і в тому ж районі взяли здобич із корабля (Кулиш, 1877, с. 147).

У 1583 р. після нападу на татарське посольство, що поверталось з Московського царства, було вбито посла Ісаака-Мурзу й кількох його людей, забрані упоминки і дарунки від московського царя (про цю подію на початку січня того ж року повідомив татарський гонець, який прибув до Кракова). Хан, оцінивши збитки в п'ятсот тисяч асперів, висував вимогу повернути все забране козаками і розправитися з ними. Погрожував, що збирається особисто шукати сатисфакції на українських землях, готується до походу і чекатиме відповіді короля на Кінських Водах біля Дніпра. Під час цього нападу були пограбовані татарські купці, які подорожували разом з посольством. Важливо те, що козаки мали великий загін піхоти та кінноти, вистежили посольство і напали на нього вночі на стійбищі. Татари аж ніяк не могли сподіватися нападу, оскільки це

сталось в межах Московії за вісім днів дороги від кордонів Речі Посполитої (Леп'явко, 2001b, с. 31). Не менш цікавими є факти того, що в 1576 р. кримський хан відмінив похід татар до України через побоювання, що козаки знову нападуть на Крим (Чухліб, 2010, с. 84).

Зазначимо, що через такі здобичницькі походи козаків, польському уряду доводилося не раз відшкодовувати збитки Османській імперії, щоб не порушувати мирних угод. Один із таких випадків припадає на 1580-ті рр., коли полякам довелося сплатити турецькому султану «сто сорок соболів» (Леп'явко 2000, с. 147–158). Ці події вплинули на те, що за короля Стефана Баторія заборонялися «свавільні» походи козаків (Архив Юго-Западной России ... 1863, с. 12–14). Цікавий факт, що предметами здобичі були не тільки коштовні речі, а й звичайне сукно та одяг, який козаки, очевидно, використовували в побуті.

Під час сутичок із татарськими ватагами, ногайськими ордами та під час військових кампаній козаки брали зброю, зброю, військові знаряддя, які потім самі використовували в подальших воєнних походах (Грушевський, 1908, с. 11–13). Про таку поведінку козаків під час боїв з турками, писав відомий польський хроніст Мартин Бельський, який зазначав, що на Томаківській Січі вже були розташовані гармати та різна зброя, яку козаки захопили в турків (Kronika Mirszana Bielskiego 1856, s. 477 (1691)).

Захоплення зброї пояснюється декількома причинами. Перша цілком зрозуміла – це побутова, для того, щоб були знаряддя бою. Друга – більш цікава, характеризує козаків середньовічними лицарями українських земель і пов'язана з козацькою культурою. Річ у тім, що козаки вважали за велику честь мати шаблю свого противника, здобуту в бою (Стороженко, 1996, с. 58–59). Про особливе ставлення козаків до військового трофею можна говорити з кінця XVI ст., коли зброя була не просто знаряддям війни, а своєрідним трофеєм українського лицаря.

Під час набігів на турецькі фортеці козаки захоплювали вогнепальну зброю, брали порох та гармати (Грушевський, 1908, с. 1–2). У літописі Григорія Граб'янки знаходимо цікаві згадки про здобичницькі походи козаків: «1694 р. Якова Лизогуба з двадцятитисячним загоном на Бучаки. Полковник пустошив

татарські села, набрав коней і ясиру, взяв здобич і цілий-цілісінький повернувся додому. Тоді ж таки і Запорожці ходили на Перекоп» (Грабянка, 1992).

Польський шляхтич Мартин Бельський у 1597 р. дописав та перевидав «Хроніку Польську...» свого батька Йоахима Бельського (*Kronika polska Marcina...1597*). У цій книзі були висвітлені події польської історії від найдавніших часів і закінчувалися описом за 1586 р. У «Хроніці...» М. Бельського був окремий розділ, який називався «Про козаків», де говорилося, що вони «мають і свої гарматки, які на турецьких замках набрали і в татар повіднімали... Як ось вже кілька разів Очаків, Тягиню, Білгород та інші замки руйнували, і в полях немало брали худоби, так що вже не насмілюються ані турки, ані татари так далеко вівці та рогату худобу випасати» (Стороженко, 1904, с. 267–272).

У 1523 р. під час походу Остафія Дашкевича на турецьке місто Іслам-Кермен козаки взяли велику здобич, в тому числі і захоплені гармати (Черкас. 2002, с. 60). В одному з повідомлень за 1590 р. під назвою «Розгром Татар і Турків, правдива Реляція походу та погрому татар і турків Поляками» йшлося про напад українських козаків на Очаківську фортецю, яку, за свідченням джерела «зруйнували і розорили та серед інших трофеїв привезли тридцять гармат» (Вирський, 2016, с. 122).

Взагалі, перші гармати з'явилися в козаків у результаті здобичницької діяльності: «перші пушки в козацькому війську стрічаємо в 1580 роках; вони походили зі здобичі, понавожуваної з турецьких замків» (Крип'якевич, 1992, с. 272). Варто відзначити, що нерідко козаки перепродавали захоплену зброю, що було ще одним джерелом особистих доходів козацтва. У 1583 р. під час походу на Тягин козаки забрали двадцять одну гармату і не тільки. Після цього на одному з ярмарків продали добра на двадцять тисяч золотих (Леп'явко, 2000, с. 147). Не менш важливим аспектом є поповнення козацької артилерії захопленою вогнепальною зброєю, порохом та гарматами. За Б. Хмельницького козаки у якості здобичі захоплювали гармати та іншу артилерію. Як зазначив І. Крип'якевич (1992, с. 272): «Вже після перших перемог під Жовтими Водами і

Корсунем козаки мали 74 пушки. Як повстання поширилося далі, козаки добули великі артилерійські запаси з різних замків ... у самому Полонному 60 пушок. У берестецькому поході 1651 р. у козацькій армії було понад 100 пушок».

У XVIII ст. зустрічаємо значну кількість згадок про те, що під час здобичницьких походів козаки забирали й холодну зброю: «...18 числа полученным, веленно о всіх приключенних якоби от запорожских коваков служителю кримского хана, называемому Али, обидях, також о заборе скота равного, денег червонцов і кримских левков, оружа, шабель і других пожитковъ» (Сохань ред., 2003, с. 451–452). У 1744 р. козаки в одного із кримських вельмож захопили зброю, в тому числі й холодну, та повернулися до Січі. Ось як зазначалося про ту подію у скарзі: «...украл у него ж две сабли, пару пистолетовъ і платье, которое ему было сделано, и бежал// прямо въ Сечь» (Сохань ред., 2003, с. 222). Зазначимо, що окрім зброї козаки захоплювали і зброю та інші речі для вершників: «...взяль две лошади, турецкую рушницу одну, саблю булатную одну, суконныя новия шировары одне, седло со всемъ уборомъ одно...» (Сохань ред., 2003, с. 227).

Цікавим та зрозумілим є такий вид здобичі, як продовольство. Хоча згадки про захоплення козаками продуктів харчування зустрічаються нечасто і переважно в період Нової Січі, вони підтверджують той факт, що в зазначений час здобич відігравала важливий економічний ресурс і була засобом для існування. У 1743 р. козаки захопили коней та віз із сіллю (Сохань ред., 2003, с. 223). Цей випадок захоплення солі був не єдиним. Такий інтерес козаків саме до солі є економічно обґрунтованим, бо сіль була важливим природнім консервантом, який активно використовували, тому торгівля нею була вигідною справою. У донесеннях кошового отамана Василя Григор'єва (Сича) російській імператриці Єлизаветі Петрівні за 1747 р. знаходимо свідчення про те, що козаки часто ходять на Кинбург, де у якості здобичі беруть сіль (Гончарук, Гуцалюк, Сапожников, І., Сапожникова, Г. 1999, с. 34).

Козаки сіль могли продати, а могли і залишити для власного використання. Про те, що сіль була вартісною та важливим товаром, свідчать суперечки між

запорозькими та донськими козаками за видобуток та торгівлю сіллю (Полторак 2009, с. 176).

З вище зазначеного можемо сказати, що козацьке здобичництво мало свої складові та структуру. Козацька здобич була різноманітною і до неї належало все, захоплене в боях та походах. Як правило, закономірними і притаманними кожному походу були худоба, різноманітна зброя та предмети розкоші.

4.3. Полон у структурі здобичництва

Станом на сьогодні полон, як складова козацької здобичі, є малодослідженим питанням. Із вище зазначених згадок та документів бачимо, що у контексті козацьких походів захоплення полону мало різні обґрунтування: отримання засобів для існування, здобуття трофеїв, визволення захоплених бранців, поповнення козацького середовища.

Як уже відомо з попередніх розділів, одним із обґрунтувань здобичництва було те, що запорожці вважали його платою за несення служби на користь Речі Посполитої, а саме за охорону південних кордонів від мусульманської загрози та участь у воєнних кампаніях на стороні польського короля. Ймовірніше, так само розглядалось здобичництво й у Речі Посполитій. Підтвердженням є вже згадана раніше постанова 1571 р. (Ковалець, 2015, с. 66).

Для європейської військової традиції здобич, у тому числі і полон, у період середньовіччя та раннього нового часу, була загальноприйнятою (Гейденштейн, 1889, с.111; Бантыш-Каменский, 1858, с. 21), а обмін, використання робочої сили полонених чи їх продаж відповідав тогочасним уявленням про військові традиції (Брехуненко, Грибовський, Мицик, Піскун та ін., 2018, с. 59–60). Зокрема, питання полону, захопленого під час військових дій, регламентувалося в статтях гетьманів, які вони підписували з московським царем (Бантыш-Каменский, 1858, с. 17).

Практику захоплення полону козаки переймали не тільки з тогочасних військових європейських традицій, а й від тюркських народів, з якими активно

взаємодіяли в межах Великого Степового Кордону. Це сприяло тому, що полон у козацькому середовищі мав не тільки військове, а й ідеологічне обґрунтування.

Першочергово козаки брали в полон саме татар та ногайців, з якими вступали в прикордонні сутички. Такі згадки зустрічаємо в джерелах із першої половини XVI ст. (Черкас, 2006, с. 61). У свою чергу тюркські спільноти такий вид діяльності козаків сприймали вороже, бо основна частина походів припадала на територію Османської імперії та Кримського ханства (Kuntze, 1917, s. 306). Однак вони цілком розуміли мету здобичницької діяльності козаків: «Перекопу рятувати своїх жінок та дітей та спасатися в горах. А козаки більше тижня по Криму гуляли, села палили, Крим пустошили. А взявши чималу здобич, повернулися на Запоріжжя» (Грабянка, 1992). Це пояснюється тим, що козацтво запозичувало економічні та військові практики щодо полону саме в тюркських спільнот, навіть структура здобичі цих порубіжних спільнот мала схожі параметри – зброя, цінності, коні, худоба, бранці.

Практика захоплення людей під час турецько-татарських походів загально відома під назвою «ясир» (тур. *esir*, «бранець»). Про захоплення ясиру козаками відомо значно менше. Однак у документах знаходимо чимало свідчень про це. Наведемо деякі з них. Кримський хан Девлет I Гірей у 1570 та 1571 рр. скаржився польському королю на те, що українські козаки спустошують його землі і при цьому забирають не тільки худобу й майно, виводять до України з Кримського ханства кримсько-татарських жінок та дітей (Леп'явко, 1999, с. 36–37). У скарзі 1576 р. до польського короля Стефана Баторія татари зазначають, що козаки «постійно нападають на них і забирають коней, бидло, маєтності, женців і орачів, робітників...» (Sprawy wojenne króla ...1887, s. 358). Про козацькі здобутки 1587 - 1589 рр. султан зазначав так: «...мусульман, наших підданих винищили вогнем і мечем і багатьох їхніх дружин, синів і дочок вивели в полон, а... все майно обернули на здобич...» (Костакэл, В.А., Пушкарев, Л.Н., та ін., 1965, с. 191). Кульмінацією морських походів козаків початку XVII ст. був похід на Кафу – найбільший невольничий ринок Криму, під час якого козаки не тільки звільнили невольників, але й взяли значний полон, який повели до Січі (Сас, 2007, с. 176).

Аналізуючи джерела українського, російського, турецького та польського походження, знаходимо таку термінологію як: «здобич», козаки «дружин, синів і дочок вивели в полон», «полон», «ясир» (Lietuvos Metrika 2002, p. 228). Бачимо, що термін «ясир» по відношенню до захоплення козаками полону, майже не використовується. Тільки в козацьких літописах XVII ст. здобич та ясир, у розумінні полону, виокремлювалися: «На Гнилому морі вони брали вежі, взяли вісім гармат, здобич та ясиру набрали, а потім...повернулися до коша» (Грабянка, 1992). Також у 16 розділі літопису Самійла Величка є згадка про похід кошового отамана І.Сірка 1675 р., де зазначається, що: «Сірко звелів одним козакам варити за достатком каші, щоб вистачило її для них і для ясиру, а другим - розділити ясир надвоє, християн осібно, а бусурман осібно» (Шевчук, 1991, с. 191).

Варто зазначити, що «ясир» або «esir» був не єдиним терміном для позначення бранців у турецькому та татарському середовищах. До військовополонених застосовували термін «тутсак» (тур. «tutsak» - полонений або військовополонений), (Баскаков, 1977, с. 873) та ще один, який має спільну кореневу основу з попереднім – «тутмак» (від тур. «tutmak» - тримати, утримувати), (Богочанская, Торгашова 2009, с.101) використовувався для позначення захоплених у полон. В українському мовному просторі цей термін отримав іншу інтерпретацію, яка безпосередньо була пов'язана з полоном. «Тумаками» або «тумами» називали дітей, що були народжені від полонених козаками турчанок і навпаки. Варто зазначити, що ця термінологія широко відобразилася в козацьких прізвищах, наприклад, Тума (РДАДА, 1776 г., Ф. 16, оп. 1, спр. № 797, част. 6, арк. 486 зв). У літописі Самійла Величка в описі розподілу військової здобичі та ставленні козаків до полону знаходимо свідчення про тукмаків: «...до християн, яких було чоловічої й жіночої статі сім тисяч... сам Сірко сказав таке слово: «Хто хоче, ідіть з нами на Русь, а хто не хоче, вертайтеся до Криму». Коли християни й туми з християн, що народились у Криму, почули це, то дехто з них, а саме три тисячі, зволили краще повернутися до Криму» (Шевчук, 1991, с. 191). Однак тих, хто зволіли повернутися до Криму, козаки покарали на смерть. Цілком очевидним є те, що у самому козацькому середовищі

ставлення до тум було негативним, тоді як у тюркських народів народжені від полонянок діти ставали членами родини, а турецькі і татарські вельможі охоче брали за дружин українок (Антонович, 1890, с. 20).

Зазначимо, що в 2010 р. сучасний український історик В. Брехуненко у науковій статті застосував термін «козацький ясир» (Брехуненко, 2010, с. 96–112), маючи на увазі саме тих полонених, які були захоплені козаками навмисно, заради економічної вигоди, тобто подальшого продажу. Однак використання цього терміну має дещо дискусійний характер, адже поняття «козацький ясир» можна трактувати і як полон, що захоплювали козаки, і як самих козаків, які потрапили до тюркських спільнот.

У тюркському мовному просторі окрім вище згаданих термінів «esir» та «tutsak»/ «tutmak» широко застосовували й інші, менш відомі в українській традиції, а саме: «кул» (тур. «kul») - раб, невільник (Новичев та Пенчик 1976, с. 305–312)²; «караваш» (тур. «karavaş») – рабиня, полонянка; «джарийе» (тур. «cariye») – наложниця, невільниця. Окремі терміни вживались і для захоплених дітей різного віку (Амеліна, 2018, с. 12). Терміни, якими б визначали окремі категорії полону в козацькому середовищі, на жаль, на сьогодні, знайти в документах не вдалося.

Захоплений ясир, як відомо, мав різні шляхи застосування: отримання інформації, викуп, продаж, «трудова влаштування», служба в яничарах, галери, господарські роботи для хлопчиків і чоловіків, хатні роботи, гареми – для дівчат і жінок. Використання козаками захопленого під час походів полону мало схожий характер. Козаки брали полон не тільки для військових цілей, наприклад, допиту, розвідки тощо (Павленко упр., 2009, с. 72), а й для продажу, роботи, обміну, дарування. До полону, який захоплювали козаки, входили і жінки, і діти, і чоловіки.

Зазначимо, що козаки, як і татари, продавали невільників на рабовласницьких ринках (Брехуненко, 2010, с. 96, 98). У спогадах Евлія Челебі

---

² На думку відомого тюрколога Новичева А.Д., саме цим терміном позначали рабів, яких безпосередньо захопили під час військових дій, з метою подальшого продажу або дарування.

«Книга подорожей» зазначалося, що козаки захоплювали у полон заради економічної вигоди і такі випадки були доволі відомими: «На протилежному північному [лівому] боці річки Дністер на пустинних землях фортеці Очаків розташовані місця, де полюють [на людей] злополучні руси із країни місцевих козаків. Бо через ці місця пролягає головний шлях кораблів, що із Аккермана до Очакова і далі в Крим. Козаки ж, зібравшись ватагою, очікують біля місць, зручних для стоянок суден, і ніхто із приїжджаючих не захищений, від того, щоб не бути пійманим і полоненим...» (Гончарук, Гуцалюк, Сапожников, І., Сапожніков, Г., 1999, с. 21).

Цікаво, що захоплені під час здобичницьких походів браці, походили з різних етнічних груп і народів. Нерідко серед тюркських бранців, частка яких переважала, зустрічався і християнський полон. Усі вони, фактично, мали статус військового трофею. Найбільш поширеним це явище було серед московитів, які перебували в полоні українських козаків. Показовим є випадок, що трапився з Іваном Федоровим, який потрапив у полон в 1608 р., а повернувся до Московії лише в 1623 р. Спершу він служив у козака Кизима, потім у Якова Барабаша, а «від отамана від Барабаша пішов на Запороги і служив в Запорогах з волі козаком 11 років. А із Запорог вийшов три роки тому і був у черкаських містечках в Переяславі, Черкасах, в Миргородку». Курський козак Федір Тетерин, потрапивши в полон у 1613 р., перебував «в козацькому містечку в Черкасах, а з Черкас був з козаками в Запорогах чотири роки» (Брехуненко, 2010, с. 110).

У контексті цієї проблематики слід відзначити думку В. Брехуненка щодо захоплення у козацький полон християнських бранців та їхню подальшу долю. Історик стверджує, що козаки, не дивлячись на релігійні та ідеологічні аспекти, активно захоплювали полон і на території християнських держав, наприклад, Московського царства. Походи козаків на цю державу були доволі відомими й на той час, як і їхня здобичницька діяльність під час цих походів. Частина полону відпускали, частину використовували як робочу силу, що дозволялося тодішніми законами (Брехуненко, Грибовський, Мицик, Пісун та ін. 2018, с. 58 - 60). Зокрема, історик наводить яскравий приклад походу П. Сагайдачного на Москву,

під час якого було взято значну людську здобич. Продовжуючи зазначену тематику, В. Брехуненко наводить приклади із Смоленської війни (Брехуненко, Грибовський, Мицик, Піскун та ін. 2018, с. 59 - 60). Зі свого боку зазначаємо, що полон разом з іншими видами здобичі, складав важливу економічну складову козацького побутування. Адже саме людина була чи не найціннішим товаром. У більш пізніх згадках знаходимо інформацію щодо християнського полону, який був одним із найцінніших на тогочасних ринках Криму, в тому числі і Кафи (Антонович, 1890, с. 20). Зазначимо, що одним із шляхів використання полону козаками був продаж. Тому полон – одна із важливих економічних складових здобичництва.

У цьому контексті В. Брехуненко зазначає, що козаки стояли біля витоків формування окремих сегментів ринку невільників, зокрема, перепродажу бранців у межах козацького світу. Без козаків не існувало б і повноцінної московської складової торгівлі полонениками-мусульманами (Брехуненко 2010, с. 96).

Прикладом є «Записная книга польским и литовским пленным, отправленным из Москвы на родину» (РДАДА, 1718-1719 гг. Ф. 79, № 47, арк. 700–710), яка свідчить, що воєнний полон був поширеною практикою і регламентувався певними традиціями. Однією з таких загальноприйнятих норм було використання полону в якості робочої сили. Військовополоненні могли відпрацьовувати роками у господарствах, після чого отримували право повернутися додому. У «Грамоті царя Михайла Федоровича до белозерського воєводи» від 2 жовтня 1618 р. знаходимо повідомлення про те, що: «По ссылке литовского королевича пришли в наше государство запорожские черкасы, и сентября в 26 день шли те черкасы в сход королевичю в Тушино мимо Москвы. И бояре наши и воиводы с ратными людми, прося у Бога милости ... нашим царским счастьем черкас многих побили и языки многи поимали». Далі у цій же грамоті зазначалося, що: «... И те языки и выходцы в роспросе сказывали что с черкасы болшая половина русских людей полонеников, мужиков и робят, и жонак, и девок. И шли де с ними, меж их черкасских полков руские люди, мужики и робята, и жонки, и девки верхи на шесть полков, а их де черкас, всех тысяч с пять»

(Войтович, Заборовський, Ісаєвич та ін. 1998, с. 185). Частина із цієї здобичі козаки відпустили, а інша частина ще довгий час працювала у козацьких господарствах (Брехуненко, Грибовський, Мицик, Піскун та ін. 2018, с. 59–60).

Варто зазначити, що військові, які потрапляли до полону, також мали певне правове обґрунтування, їх могли відпустити або обміняти. Під час військових дій на території України шведська армія взяла значну частину російського військового полону, яку король карл XII відпустив відповідно до тогочасних звичаїв і традицій (*Pologne. Du Roi Stanislas... 1709*). Важливо розуміти, що під час ведення військових дій полон, який не має практичного застосування, економічно не вигідний як з точки зору обозу, так і з точки зору пересування. Разом з тим козацькі та шведські військовополонені «піддавалися мечу», тобто у більшості випадків страчувалися, як повідомляє тогочасна газета «Amsterdam» (*Du general de l'Armie...1709*). Ці факти свідчать про те, що правове обґрунтування полону та його сприйняття було різним і залежало від військово-політичних обставин, законодавчої традиції та специфіки кожної території чи держави.

Зазначимо, що козаки ходили в здобичні походи не тільки заради захоплення полону, а й заради звільнення українських бранців. У королівській інструкції на Варшавському сеймі 1589 р. повідомлялося, що українські козаки розбили татарський підрозділ неподалік від фортеці Сороки на Дністрі. При цьому в ординців було відбито 2 тисячі 700 осіб, яких вони захопили на Поділлі (Грушевський, 1908, с. 61). Очевидним є те, що в козацькому середовищі ідеологія щодо захисту території, лицарської служби, ведення свого роду «священної війни» проти мусульманської загрози відображалася в ідеологічному обґрунтуванні.

Із середини XVII ст. все частіше зустрічаємо згадки про те, що козаки обмінюють тюркських невільників на українських бранців. Документи польських, українських або російських архівів залишили чимало свідчень про шляхи використання або долі козацького полону. Козаки брали заможних татар і турок у полон з метою отримати за них викуп чи обміняти (Плецький, 2002с, с. 508–509).

Так, Австрійський посол Еріх Лясота, який безпосередньо перебував сам на Січі, у своєму щоденнику залишив запис, який розповідає про один із випадків, коли козаки під час чергового військового конфлікту з татарами взяли в полон знатного татарина на ім'я Белека з царських придворних (Яворницький, 1991, с. 97–110).

Шляхтич Корони Польської Самуїл Твардовський у своїй «Війні Домовій» писав про генезу воєнного здобичництва українського козацтва, що «...які на низу Дніпра за порогами (від чого їх Запорожцями назвали) ближче до моря проживали, нічим іншим тільки на полях розбоєм займалися... а з трав і тернів нападаючи знахабна на кого напали – турків чи татар – хапали і крали» (Twardowski, 1681, s. 112). Очевидно, що крали не просто так, а щоб у подальшому використати, чи для обміну, чи для продажу, чи поповнення січового середовища.

Здебільшого козаки брали заможних купців, послів та в невеликій кількості місцевих татарських жителів. За купців та послів вони могли попросити викуп, а місцевих жителів продати на тих же ринках. У скарзі султана Сулеймана Пишного від 1545 р. повідомляється, що козаки зруйнували та пограбували Очаків, забрали в полон тридцять два чоловіки із вільного населення та тридцять два підданих. Із них двадцятьох вільних було продано назад за 48 тисяч асперів, а тридцять підданих за 39 тисяч асперів. Ще козаки забрали 97 коней (Леп'явко, 2000, с. 146).

Відомі факти заручництва турецьких вельмож козаками заради викупу. Так, у 1538 р. після нападу на околиці Очакова, козаки отримали 50 тисяч асперів викупу за захопленого турка Мустафу, сина Алі (Сас, 2007, с.170). Очевидно, що цей Мустафа був не бідною людиною, саме тому його взяли в полон, а не вбили під час нападу.

Влітку 1581 р., як свідчили сучасники, козаки захопили в полон двох царевичів Гіреїв, яких доправили в Черкаси гетьману Михайлу Вишневецькому (Смирнов, 1887, с. 144).

Практика заручництва заради викупу чи обміну яскраво простежується під час військових дій Б. Хмельницького: «...тим часом козаки і москва пустошили польські землі за Віслою і військо польське, очолене обома гетьманами під Гродном таким же робом як і під Ботогою розбили і, вертаючи звідти, велику

здобич везли на Україну. А коли дійшли до Озерної, то стріли хана з його силою, що поспішав ляхам на допомогу, стріли і дали битву. Та нічого не досяг хан з татарами у цій битві. Тому татари до переговорів вдалися. Взяв Хмельницький кількох султанів до себе зложниками...» (Грабянка, 1992). Варто зазначити, що практика заручництва була загальноприйнятою. Яскравим прикладом може слугувати фактично заручництво татарами після Полтавської битви шведського короля Карла XII, якого утримували в Очакові до рішення султана Османської імперії щодо його подальшої долі (Etats de Hollande... 1709).

У джерелах кінця XVII ст. знаходимо протокол допиту кримського татарина, який привіз до Азову «російського полоненого» для обміну на його сестру, яку запорожці взяли в полон біля фортеці Казикермен (сучасне м. Берислав у Херсонській обл.). Сам татарин Кара-Алі розповідав, що: «...для розмени сестры своєї, которая взята под Казыкерменем в полон, и ныне на Москве...» (Грибовський, 2016, док. № 16). Слід зазначити, що активна діяльність татар у межах Степового Кордону України та напади на козацькі території, були одним із факторів постійної військової взаємодії (Мурзакевич, 1868, с. 182).

Зауважимо, що на таку категорію здобичі як полон впливали не тільки загальноприйняті правові норми, військові традиції, а й ідеологія. Доволі показним є звернення І. Кривоноса до Б.Хмельницького та козацького війська щодо захопленого українського полону татарами під час спільних військових дій: «собаки бусурманці не мають, слухності не знають, б'ють, палять, беруть чернь християнську. Да коли до Тягині, до Очакова, до Перекопу, до Галати, до Криму прийдуть, то всьо пропало. Тодже милості князю, пане гетьмане, ваш мості прогаймо зо всім Військом Запорізьким та щоб ординці з нашим військом не єдналися...» (Мицик, 2012, с. 31). Очевидно, що не дивлячись на військові традиції та сприйняття полону як своєрідного трофею, ідеологічна складова відіграла важливу роль. Підтвердження цьому знаходимо в наступному уривку з раніше цитованого джерела: «...і розлучились тоді ж з татарами. Шкода було йому тієї здобичі, котру в них і ко заків запорізьких татари у великій кількості забрали у свій край» (Мицик, 2012, с. 31).

Використання полонених під час військових походів у якості інформаторів для отримання важливих свідчень – доволі поширена практика. Тому не є дивним, що козаки також її застосовували, враховуючи те, що вони несли своєю службою не тільки охоронні функції (Сохань ред., 1998, с. 396), але й розвідувальні (Сохань ред., 1998, с. 79, 81, 84 - 85). Так, у 1668 р. знаходимо свідчення про те, що козаки захопили турка Агмета, від якого отримали важливу інформацію про воєнні наміри татар – обороняти Крим від «войска християнського» (Гончарук, Гуцалюк, Сапожников, І., Сапожникова, Г. 1999, с. 29). У 1768–1769 рр. знаходимо такі свідчення: «З взятими на Днѣпрѣ в розбитих турецкихъ суднахъ тройма турчонками къ доставленіе оних для першого языка къ высочайшу двору въ Петербургѣ и Петергофе...» (РДАДА, Ф. 16, оп. 1, № 797, чатина 6, арк. 412).

Варто зазначити, що в міжнародних договорах та угодах між польським королем та султаном, кримським ханом, питання захоплення полону козаками ставали важливим фактором і виступали окремими пунктами (АГАД № 481; № 467; № 712).

Ще одним напрямком використання козацького ясиру були так звані «лицарські подарунки». На думку В. Брехуненка: «Козаки дивилися на проблему [полону] значно ширше, ніж як на просто здобичництво, й намагалися використати полонеників для реалізації своїх завдань у стосунках з християнськими державами» (Брехуненко, 2010, с. 111). Фактично козаки дарували бранців державним правителям, що відображало певну рицарську складову світогляду козацтва. Перші подібні випадки фіксувалися в джерелах від 1580-х рр. Проте це були поодинокі приклади. Тим паче, світоглядні ідеї козацтва, які вплинули на формування зазначеного шляху використання полону, зародилися десь в останній чверті XVI ст. Тому й практика дарування полонених стає цілком прийнятною для козацької спільноти.

У джерелах різного роду є свідчення, що в кінці XVI – першій половині XVII ст. козаки постійно надсилали такі подарунки, у тому числі під час конфліктів із владою Речі Посполитої. Бачимо, що козаки сприймали дарування полону, як

одну із складових дипломатії та налагодження взаємозв'язку з польською владою та іншими.

Козаки постійно надсилали такі подарунки королям та коронним гетьманам. Очевидно, що такий вид подарунку був вартісним. Уже з 1580-х рр. надсилають «рицарські подарунки» й до іноземних володарів, зокрема, до московського царя. Очевидним є те, що практика використання полону у якості подарунків була загальноприйнятою і входила у світоглядну систему козацтва того часу. (Брехуненко, 2010, с. 109–110).

У жовтні 1769 р. запорожці відправили до Санкт-Петербурга російському керівництву «живі» подарунки, взяті під Хаджибеєм: графу П. І. Паніну був подарований аула Буркут, Іслес, син Джалте Гаджея, Туте, син Кутлу-Алай-Гаджа; князю В. Ф. Долгорукому – татарин Єдисанської орди Шакла-Хаджи-Ієлди син Арозь-Алі; імператриці – хлопчик Кутай, син черкесов, аула Буркут; Боєтай, син Мустафи; Його Високості – татарського хлопчика Джерера (Гончарук, 2000, с. 91). Разом з ними дарувалися і верблюди, жеребці та інша здобич. Як зазначає історик Т. Г. Гончарук у примітках до документу, «хлопчик Кутай» став пізніше одним із фаворитів російського царя Павла І. Отримав ім'я Івана Павловича Кутайсова (по-батькові було дано при його хрещенні), (Гончарук, 2000, с. 91).

У XVIII ст. гостро постає проблема поповнення січового середовища. Зокрема, про це відзначає В. Мільчев: «Запоріжжя потребувало постійного оновлення крові шляхом прийняття до своїх лав все нових та нових вихідців... чисельність січової громади знаходилась на однаковому рівні у 1709, так і у 1734 р. – приблизно 7000 – 8000 козаків» (Мільчев, 2009, с. 19). Спираючись на історичні дослідження, можемо говорити про те, що хлопчиків запорожці могли забирати у козачата на Січ (Голобуцький, 1956, с. 33 - 34). Якщо українське козацтво запозичувало татарські і турецькі традиції, то відповідно і шляхи використання полону могли бути схожими. Зауважимо, що такі прізвища, як Татаринів, Турченко, Татарин, Потурнак, Потурчак (Бойко, 2009, с. 241, 274; ОДАОО, спр. 599, арк. 1–2), що розповсюджені серед українських омонімів, свідчать про турецьке або татарське походження, в тому числі, запропонуємо як

варіант, появу їх, коли тюркські полонені ставали до козацьких лав після хрещення (Щербак, 2000).

У XVIII ст. залишилася значна кількість свідчень про взяття запорожцями бранців під час військових операцій навколо Хаджибею у російсько-турецькій війні 1769-1774 рр. (Гончарук 2000, с. 88–93, 97). Варто зазначити, що доля полону нерідко була трагічною. Так, в одній із згадок про захоплених під час бою татар козаками зазначалося: «...козаки многих выкололи и взяли раненых в полон 9 человек, кои по причине ран от стужи с дождем бывшей, померли на тупи...» (Гончарук, Гуцалюк, Сапожников, І., Сапожникова, Г. 1999, с. 38).

Загалом, полон відігравав важливу роль у структурі козацького здобичництва, його сприйняття та обґрунтування залежало від багатьох внутрішньо- та зовнішньополітичних факторів.

4.4. Здобич і грабунки: правовий аспект

Дискусійним та цікавим є питання правомірності здобичницьких козацьких походів у межах Степового Кордону і не тільки. Очевидним є той факт, що не усі походи козаків були санкціонованими та здійснювалися з дозволу кошового отамана. Відомими є випадки і самовільних грабіжницьких походів. Тому постає питання про правову регламентацію традиції здобичництва в межах січового середовища.

У XVI ст. сучасники українського козацтва зазначали, що деякі з походів козаків носять саме грабіжницький характер. Так, Р. Гейденштейн, про якого вже згадувалося раніше, у своїй книзі (XI розділ), яка була передрукована у 1590 р., зазначав про козаків: «...їх називають розбійниками, які на офіційних шляхах роблять напари, козаками у народі називають... Вони напарають на татар, турків, особливо купців...бо звикли з грабунківжити ...» (Гейденштейн, 1889, с. 7–9). Схожі коментарі знаходимо й у іншого сучасника козаків Свентослава Оржельського. Близько 1577–1578 рр. він залишив свої свідчення, у яких зазначив, що низові козаки живуть зі здобичі, нападають на турків і татар, тому султан часто подає до польського короля скарги на таку прикордонну діяльність

козаків (Kuntze, 1917, s. 306). Варто зазначити, що саме в цій праці чи не вперше у напівофіційній риторичі Речі Посполитої такі походи українського козацтва називають «грабунком».

Зауважимо, що більшість козацьких походів, які здійснювалися поза межами офіційних військових кампаній, сприймалися польською владою як грабівницькі, що негативно впливають на польсько-османські відносини (ПАН Курнік, №00974). Проте в середовищі запорожців такі походи сприймалися законними, обґрунтовувалися правом на військові трофеї, тобто здобич, за «лицарську службу» (Ковалець, 2015, с. 63–71). Також козаки організовували здобичницькі походи-відповіді, які мали ідеологічне обґрунтування (Кулиш, 1874, с.118). Однак окрім загальноприйнятих і зрозумілих у козацькому середовищі здобичницьких походів були й ті, які не сприймалися козаками – це грабівницькі напади. Зазначимо, що останні в козацькому середовищі сприймалися як злочин і підлягали розслідуванню, а учасники таких походів отримували покарання.

У контексті цього дослідження важливим є те, що вже з середини XVII ст. у середовищі запорозьких козаків бачимо розмежування здобичницьких походів та грабунків. Підтвердженням цієї тези можуть бути пункти міжнародної угоди 1649 р. між козаками та османським султаном. У тексті договору зазначалося, що козаки можуть вільно торгувати по морю за умови, якщо запорожці не тільки припинять здобичницькі походи, а й будуть контролювати та карати ту частину козацтва, яка не виконує ці пункти: «Якщо хтось свавільно вийде в море, Військо Запорозьке повинно виконати щодо нього справедливую кару... Якщо з Дону вийдуть на море для розбою, козаки разом з турками мають свавільців ловити та карати і один одному допомагати...» (Собрание государственных грамот ...1822, с. 445–446). Цікавою є згадка про покарання за порушення умов договору. Зазначалося: якщо козацькі човни порушать договір, то саме капітан має бути покараний відповідно до закону, а товар та працівники залишаються вільними (Собрание государственных грамот ...1822, с. 445–446). Бачимо, що найбільшу відповідальність несли на собі очільники козацтва, які мали представляти

загальну позицію всього війська. Тобто, якщо підписувалася угода, то її положення є рішенням державного значення і за їх порушення буде покарання. Переважно це була смертна кара.

Аналізуючи вище зазначену угоду, розуміємо, що відповідно до норм звичаєвого права, які діяли на Січі, здобичницькі і грабіжницькі походи розрізнялися, хоча мета їх була однаковою – захоплення здобичі. До речі, в першому випадку здобич слугувала військовим трофеєм, платою за службу, а у другому – крадіжкою. Відображене у джерелах ставлення козаків до здобичі та її обґрунтування дає можливість дослідити питання правового статусу здобичництва на Січі.

Певну частину козаків, які займалися розбійними нападами без відома січового товариства, називали харцизами, тобто з тюркської «розбійники», «грабіжники». За такі грабіжницькі напади та захоплення здобичі харцизів карали (Плецький, 2002b, с. 508). У джерелах XVIII ст. зустрічаємо згадки про те, що запорожців, які брали участь у грабіжницьких походах називали гайдамаками. Так, у листі 1746 р. Михайла Клецьковського до кошового отамана розміщено прохання повернути захоплених запорожцями-гайдамаками коней та відшкодувати заподіяні збитки. Зазначалося: «некоторил січовил козаковъ безперестанне...терпить рабунки и разарения, яко и одинацятаго числа октофя прошлаго года стадо панское забрали коней трицятеро и трое, а мужицкие - двацятеро и шестеро, тие ж гайдамаки в людей кожухи, свити, сарочки по поляхъ побрали, у таковой нужді...» (Сохань ред., 1998, с. 280).

Варто зазначити, що гайдамаки та гайдамацтво сприймалося негативно. Ще з першої чверті XVIII ст. гайдамацтвом окреслювали грабіжницькі походи з метою захоплення здобичі, в тому числі і вихідців із запорозького козацтва (Мільчев, 2008, с. 41–42). Проте у самому січовому середовищі ставлення до гайдамаків було негативним, запорожці боролися з грабіжницькими походами, а тих, хто приймав у них участь, карали. У 1754 р., в рапорті полковника сторожової команди Дмитра Стягайла до Коша Січі було зазначено, що запорожці активно борються проти гайдамацьких набігів: «проіску техъ воровъ і разбойниковъ, кої

причинили въ недавнемъ времени, послѣ-де окончанної комисіи, татарамъ каравулнимъ убійством і сотнятиємъ коней, денег і одежи і протчего імущества. И пры урочищи Усті-Космахи въ ковака курінного ірклівского невідничого Шандри ... против 22 числа, ночу, наехали воровъ і разбойников числомъ человекъ тридцять, которіи вори, острогшеся, до какжовъ кинулис у тікать, а другие, подпилие, зъ ружамъ противъ нас. И, буди б коней не подвели, где спішилис, то бы нас тамо вирізали, и палба била чрез цілую ночь» (Соханъ ред., 2003, с. 575–576). У наказі Коша щодо попередження набігів гайдамаків знаходимо інформацію про те, що за злочинні дії злодіїв, бо саме так їх називають у цьому наказі, треба карати на смерть (Соханъ ред., 2003, с. 573).

Загальновідомим є той факт, що на Січі існувала правова система покарань, відповідно до тяжкості злочину, його виду (майновий чи кримінальний) та інших обставин. Зрозуміло, що грабіжницькі самовільні походи козаків заради грабунку та здобичі розглядалися січовим товариством, як злочин.

Зазначимо, що грабіжницькі походи можна віднести і до майнового, і до кримінального правопорушення «...когда козак отнимал у товарища лошадей, скот и имущество; дезертирство, т. е. самовольная отлучка козака под разными предлогами в степь во время похода против неприятеля; гайдамачество, т. е. воровство лошадей, скота и имущества у мирных поселенцев украинских, польских и татарских областей и проезжавших по запорожским степям купцов и путешественников...» (Яворницький 1990b, с. 188). Очевидно, що міра покарання та залучення злочину до майнової чи кримінальної категорії залежала від кожного конкретного випадку та розміру пограбування.

У дослідженні цього питання особливо репрезентативними є джерела XVIII ст. В одному із листів кошового отамана Василя Григоровича Сича до очаківського Магмута Паші від 3 травня 1750 р. знаходимо свідчення про похід козаків на територію Кримського ханства та захоплення здобичі на судні турка Османа Паші й татарина Халіма Баші бачимо, що кошовий отаман запорожців розцінює такі напади як грабіжницькі, при цьому запевняє, що розбереться та покарає злочинців: «[І на п[исмо] сим в ответь вашему высокородию собявляю.

Винних к розграбленію показанной судини і угнатию лошадей нині в скорости сискать не можно, а когда будутъ сисканни, то собидимой стороні с них удовольствие произведено будетъ» (Сохань ред., 2003, с. 404).

Варто зазначити, що саме в XVIII ст. активна політика Січі щодо розслідування не здобичницьких походів, а грабіжницьких нападів козаків на володіння Османської імперії, пояснюється вимогою російського уряду та гетьмана розслідувати такі злочини. У «Ордер кийвського генерал-губернатора Михайла Леонтьева Кошеві про своєчасне розслідування претензій, висунутих татарами до запорожців» від 31 березня 1751 р. зустрічаємо свідчення про те, що російський уряд брав до уваги скарги кримських і турецьких вельмож та чиновників щодо грабіжницьких походів козаків: «присланьным ко мне от крымского хана дву писемъ и реестров копиямъ предложено о показанных в тех писмах и реэстрах приключенныхъ от запорожскихъ казаковъ крымскимъ обывателемъ, за Перекопию живущим нагайскимъ, також буджацкимъ и едисанскимъ народами служителю ево ханскому обидах и непристойныхъ поступках...». Далі в ордері зазначалося: «...особливо же об отправленном от него, хана, в Запорожскую Сечь для некоторых дель с писмами перекопском жителе Акъ-Мухамеде, котораго в вершинах Белого озера состоящая при мосту на карауле казаки немного до смерти не убили, по содержанию свято утвержденных между обоими высочайшими імпериями вечномирныхъ трактатовъ и коньдицей, наикрепчаишимъ образомъ в самую сущую правду изследовать» (Сохань ред., 2003, с. 447). З іншого фрагменту цього ордеру розуміємо, що такі несанкціоновані походи козаків на територію татар та ногайців регулювалися законодавством та мали покарання: «...по следствии, ежели заподлияно таковыя обиды от запорожскихъ казаковъ учинены, то взятое и пограбленное конечно обидимымъ возвратитъ с роспискою немедленно, и во всемъ тех обидимыхъ в самой крайней скорости удовлетвоуат, а виннымъ за такое их дерзновение достойное // по войсковому обыкновению наказание учинить, и что воспоследуетъ, о томъ ко мне репортовать со обгтоятелствомъ без зв. упущения» (Сохань ред., 2003, с. 447). В іншому схожому документі зустрічаємо наступне:

«...а с винними за такое ихъ дерзновение достойное наказание учинит, і о том со (обстоятельством к вьшему високопревосходителству репорговат» (Сохань ред., 2003, с. 449). Фактично за розслідування таких справ кошовий отаман мав звітувати перед російськими урядниками.

Така зацікавленість російського уряду в розслідуванні козацьких нападів обумовлювалася не тільки міжнародною ситуацією з Османською імперією, але й намаганням Російської імперії уніфікувати правову систему козаків до загальноросійської, щоб запорожці втратили самостійність у політичних та правових аспектах. Цікавими з точки здобичницької діяльності в межах правової системи є взаємодія Запорозької Січі та Донського козацтва. Так, російський уряд регламентував їхні взаємовідносини (Полтораєв, 2007, с. 9–10), у тому числі й забороняв здобичні походи один проти одного.

Аналізуючи документи, бачимо, що перш ніж козака обвинувачували у грабіжницькому поході, проводилося слідство, під час якого визначалося, чи справді той, чи інший козак брав участь у грабунках, куди поділи награване, і чи відповідає інформація зі скарг татарських урядників дійсності (Сохань ред., 2003, с. 447–448), чи є свідки та інші докази. Інколи на час слідства козаків, чий походи розцінювали як грабіжницькі, приковували до гармати.

Очевидно, що процес розслідування та покарання за грабіжницькі походи ґрунтувався на засадах звичаєвого права: «О прежних і нових татарских (обидах по куренях съледствие не єдиножди чинимо било - били коваки вь техъ куренях или нет, по их іменам і прозваниям. І по справки явилос, чьто не толко не бивало, но і со про юних в Кош і Войска Запорожского Нивового и не слыханно ... І атамани тех куреней под совістю обявили, чьто таких по имени і прозванию козаков вь их куренях не бивало и нет не иміється....» (Сохань ред., 2003, с. 450).

Фактично найменшим покаранням за несанкціоновану здобичну діяльність козаків було відшкодування збитків: «Но толко за угнание в прошлом 1749 году, в мсці ноябре з урочища зв. Молочной Щербиновского куреня козака Николай і его товарища чабаном Джумайле, жителем бакъцисарайским, 14 лошадей заплаченно, да і только, якъ онъ, Никола, обявил, почти за шкури – по 5 рублей,

а не надлежачею ціною по 25 рублей...» (Сохань ред., 2003, с. 450). Очевидно, що відшкодування збитків було не добровільною ініціативою козаків. Найчастіше таких дій від козаків вимагав гетьман та воєнна канцелярія: «И буди по следствию кьто явится виновен въ том, то с ними поступать по нашему юбикновению, а обидимой сътороні учинит в удоволствие награждение, даби уже от кримского хана жалоб боліе не происходило. А чтоб таковых же обидь і вперед от Січи Запорожской оним чужестранним обивателям приключася не било, въ том к кому надълежит подтвердит і что // послідуєть въ Генералную зв. войсковую канцелярию репортовать» (Сохань ред., 2003, с. 452).

Про випадки відшкодування козаки мали повідомляти, тому в матеріалах Нової Січі є значна кількість таких згадок. У 1742 р. козаки в Криму в татарина захопили коней і відвели їх на Січ. Татарин вимагав повернення коней у кошового отамана, тому тільки в 1744 р. йому повернули одного коня, інших – ні (Сохань ред., 2003, с. 222). У березні 1749 р. знаходимо повідомлення про те, що житель Перекопу Асан підтверджує для Коша інформацію про те, що йому козаком Полтавського куреня Гордієм Полозом було повернуто викраденого раніше коня (Сохань ред., 2003, с. 253).

Учасники значних грабіжницьких походів, насильства проти місцевого населення та грабунків в козацькому середовищі каралися на смерть (Яворницький, 1990б, с. 188). Існувала практика забивання киями біля стовпа, підвішення на гаку. Цікавим є те, що схожі види покарань за подібні злочини існували і в тюркських народів (Яворницький, 1990б, с. 191, 194). Очевидними є соціокультурні запозичення не тільки в традиції здобичництва, але й у видах покарання за здобичницькі походи з метою пограбування.

Відомі випадки, коли за грабіжницькі походи козаків страчували на шибениці показово, щоб іншим не хотілося ходити у самовільні походи: «...На урочище Чюплі у перекопського жителя Джумака Мулы собственные его лошади были на корму; то запорожские козаки, ночью укравь четыре лошади, привели в Сечь, коих злодеевъ кошевой атамань переловиль і повешал...» (Сохань ред., 2003, с. 228). Зрозуміло, що такі види покарань застосовували до найтяжчих

злочинів, тому можемо говорити про те, що грабіжницькі походи заради здобичі сприймалися запорожцями як важкий злочин. Така політика кошових отаманів та старшини сприяла правовому упорядкуванню здобичницьких походів. Зауважимо, що частими були випадки, коли кошові ігнорували скарги щодо походів козаків.

Зазначимо, що в більшості випадків було важко знайти винуватців та відшкодувати збитки, тому що козаки перепродавали награване та відходили до своїх куренів (Сохань ред., 2003, с. 592). У контексті цього дослідження цікавим є трактування козаками таких злочинних дій. Із свідчень одного учасника козацького грабіжницького походу 1750 р. ми дізнаємося, що: «...согласившис онь, ворь Губа, з козакомь куреня Пластуновского Пилипомь Стябломь, пошли прямо в Ингуль с наміреніемь тїм ь, чтоб поититс протчими подобними себї для добичи – ляховь драть. И собравшися з канївскимь Павломь, а прозванїя не упомнит, да пластуновскимь Яцкомь Чабаномь, і пришли в балку Демурину, где знайшли пешого куреня Коренївского вора Вербу, которому Вербї // показаний Чабань коня даль» (Сохань ред., 2003, с. 592). З цього фрагменту джерела бачимо, що грабіжницькі походи здійснювалися ватагами козаків разом з іншими соціальними групами населення.

З іншого фрагменту цього документу бачимо, що структура здобичі залишалася незмінною: «...И онїє вори, взявши харчи, поехали довідоватис, хто оную ватагу подрал, и приехали в балку Жолтую, где знайшли Таранця з четирма члвками...також с протчих своїхь товарищей, которих оны куреней и какь их по имени и прозванїями называют, знат не может, поишли прямо над Цибульникь, чтоб где сворват коней ... І в ономь стадї взяли восмеро коней ... возвратилис обратно в Демурину, і тамо стоялы три дны...» (Сохань ред., 2003, с. 593).

Грабунки не мали чіткої географії чи спрямованості, тому в одному і тому ж документі зустрічаємо свідчення про те, що спочатку планували похід на польські землі, потім зупинилися на кордоні, а далі не гребували напасти і на побратимів козаків: «...поехалы под Княжие Байраки на шлях за харчу, где на шляху напали козаковь куреня Дядковского, а какь их зовут и прозивают не знает,

и взяли в ихъ сукна синего на опанчу, а блакитного на штаны, китайкы два коньці московской блакитной, каптановъ два, едень китаєво да другой бугасовий, да третьей кафанъ крашановий, свит три, д в і блакитних, а третя жолтая, дві цівки злота, штукку шнурка білого, пару пістолетові), пояс шовковий чорний. И егда ті вещи забрали и стали дуванитис, то в тоє время з вишписанних забратих вещей оной Таранъ пістолетовъ пары да пояса в дуванъ не попустиль, сказуючи, что-де онъ давал имъ, дяковцямъ, коня в Рус продаваг. И по дувані тіх вещей поишли оны, вори, прямо в село Свиарну с наміреніємъ тимъ, чтоб тоє село зодрат» (Соханъ ред., 2003, с. 592 – 593).

Цікавою є і офіційна риторика російського уряду та гетьманської канцелярії щодо грабіжницьких походів і нападів козаків. Цілком обґрунтовано використовується така термінологія, як: «кража», «обида» (Соханъ ред., 2003, с. 449, 451), «обокраль» (Соханъ ред., 2000, с. 227) тощо. Разом з тим, зустрічаємо свідчення про те, що російський уряд добре розумів важливість традиції здобичництва для українського козацтва. Тому не забороняв такий вид діяльності в межах воєнних дій. У 1734 р. в контексті загострення російсько-турецьких відносин запорожці, фактично, отримують погодження київського генерал-губернатора та гетьмана на здобичницьку діяльність: «Но токмо прошу приказать тому тысячно числу быть к военному случаю какъ в руже, такъ в коням и в протчем всімъ в готовности, I когда придет время, то б во определенное місто могли по получінному от меня к вашему благородию писму прибыть ко мні. А до того времени могут оные казаки в своим добычам ісправлятца» (Соханъ ред., 1998, с. 75).

Варто зазначити, що військові трофеї в період перебування запорожців під зверхністю російського уряду визначалися як плата за несення військової служби. Жалування козаків для повноцінного забезпечення та функціонування війська було недостатнім, тому саме військова здобич ставала своєрідним видом постачання на Січ. Проте здобич, як ресурс, у зазначений період носила ситуаційний характер, була нерегулярною, а її розміри визначалися російським командуванням. Зазначимо, що в більшості випадків військові трофеї залишали

козакам. Як зауважила О. Апанович (1969, с. 121), у XVIII ст.: «Часто воєнна здобич запорожців досягала величезних розмірів і складалася з сотень коней, тисяч голів рогатої худоби, десятків тисяч овець, великої кількості зброї, одягу, грошей, продовольчих запасів і т. ін. Захопленням трофеїв запорожці завдавали ворогові значних матеріальних збитків». Тому, очевидним є те, що здобичництво було важливим економічним аспектом існування Січі.

У контексті правового обґрунтування здобичництва важливим є питання розподілу здобичі між козаками, яке також відображає правові аспекти здобичницької діяльності козаків. Захоплена під час бою зброя, коні, худоба ділилася залежно від виявленої хоробрості та внеску в перемогу. Загалом, після кожного походу здобич зносилася в одне місце, де вона перераховувалася й розподілялася. Військова здобич ділилася між усіма козаками: «...запорожские козаки «дуванились» всею добычею, конями, рогатым скотом, овцами и всем, что приводили и приносили с собой. Как велика была эта добыча, разумеется, сказать нельзя, так как количество ее зависело как от размеров похода, так и от удачи на войне» (Яворницький, 1990b, с. 242, 428, 445).

В одному з листів 1757 р. зазначалося: «И что за ними тогда никакова поиску ніоткол не било, по обичаю тамошнему между собою, полковникъ, з старшиною своею, тогда бившею, писарем да асаулом, раздуванилс. И между ними в дуване...» (Сохань ред., 2003, с. 580 - 581). Бачимо, що в XVIII ст. для позначення поділу здобичі чи майна використовували термін «дуван» (Сохань ред., 2003, с. 590, 593, 637).

Аналізуючи вище наведені фрагменти джерел, розуміємо, що поділ здобичі був важливою складовою функціонування козацького війська. Адже тільки за умови рівноправного розподілу можна було уникнути конфліктів та розбіжностей між козаками. Очевидним є те, що розподіл здобичі ткож регламентувався звичаєвими правовими нормами, а у випадку спільних походів з іншими військовими силами то й міжнародним правом. Під час спільних походів козаків і татар за Б. Хмельницького козаки і татари ділили між собою військову здобич (ПАН Краків, № 1052, арк. 314). Зазначимо, що певна частина прибутку від

здобичі йшла на церкву: «...По обычаю лучшую часть добычи козаки на церковь отдавали» (Яворницький, 1990b, с. 428). Ще одна частина – в січову скарбницю (Плецький, 2002с, с. 508).

Зазначимо, що значну частину від військової здобичі отримувала козацька старшина (Яворницький, 1990b, с. 511 - 512). Очевидно, що такий стан справ пояснювався тим, що саме старшина займалася розподілом здобичі. О.Апанович, посилаючись на документи, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України, зазначала: «За старим звичаєм Запорізького війська кожен козак здавав захоплену ним здобич командуючому загоном старшині, який проводив розподіл трофеїв. Звісно, що більша їх частина діставалася кошовій старшині» (Апанович, 1969, с. 121).

Фактично унормований розподіл здобичі в козацькому війську слугував запорукою злагодженості, військової організації, незалежно від того, чи козаки здійснювали самостійні походи, чи спільні військові дії з іншими арміями. Варто зазначити, що загалом питання розподілу здобичі між різними арміями під час спільних військових дій було дискусійним, а інколи призводило до конфліктів (De Cracovie...1709).

Із вище зазначеного бачимо, що здобичницька діяльність козаків регламентувалася звичаєвим правом на Січі. За грабіжницькі та несанкціоновані походи козаків карали, інколи на смерть. Здобич, здобута в грабіжницькому поході, сприймалася як грабунок, а здобич під час офіційних військових дій, як трофей та плата за несення служби. Розподіл здобичі регламентувався та відігравав важливу роль щодо запобігання непорозумінь між козаками.

*

*

*

Козаки у своїх здобичницьких походах використовували як сухопутні, так і морські шляхи. Переважно це були торговельні мережі та татарські шляхи, якими ті ходили на територію європейських держав, у тому числі в Україну за ясиром. Важливу роль у здобичницьких козацьких шляхах відігравали переправи, які були стратегічно важливими для транспортування здобичі.

Здобич, яку козаки захоплювали під час походів, була різноманітною - від худоби до полону. Кожен вид здобичі носив своє економічне та ідеологічне обґрунтування та використання. Відомими є факти торгівлі козаків здобутою здобиччю. Протягом XVI–XVIII ст. складові козацької здобичі були незмінними, проте частка окремих її видів збільшувалася або зменшувалася, залежно від етапів трансформації козацького здобичництва.

Полон виступав окремою категорією здобичі в структурі козацького здобичництва XVI–XVIII ст. Сприйняття та обґрунтування полону козаками було різним відповідно до традицій, законодавства, ідеологічного обґрунтування та економічних потреб.

ВИСНОВКИ

Основні результати дисертаційного дослідження зводяться до наступних положень.

1. Незважаючи на відображення в історичній літературі деяких важливих аспектів теми дисертації, в цілому сутність питання, що розглядається, досліджено недостатньо. Впродовж XIX–XX ст. тема не була предметом спеціального самостійного вивчення.

2. Джерельна база теми дослідження є репрезентативною, але мало розробленою. Наявні джерела характеризуються значним різноманіттям і розрізненістю як змісту, так і форми. Це явище не випадкове, воно скоріш закономірне. Саме тому питання формування та трансформації здобичництва в козацькому середовищі викликало у свій час певну реакцію як у керівництва сусідніх держав, так і місцевої влади. Більшість документів з теми не зберігаються як єдиний комплекс, а зосереджені в різних архівних установах та бібліотеках України, Польщі, Туреччини, Росії.

3. Зародження та формування українського козацтва відбувалося в межах Великого Степового Кордону України, що безпосередньо позначилось на одному з перших аспектів козацької життєдіяльності – побутовій культурі, яка в XVI – XVIII ст. характеризувалася поєднанням місцевих традицій із запозиченими економічними та військовими традиціями інших народів, переважно татар та ногайців, бо саме останні кочували в межах Кордону. Фактично традицію захоплення здобичі козацькі ватаги запозичили в татар, але під впливом власних традицій вона набула низки соціокультурних особливостей і стала невід’ємною частиною існування українського козацтва.

4. У межах Великого Степового Кордону Центральної та Східної Європи, як значної зони взаємодії, сформувалася низка порубіжних спільнот, які мали у своїй традиційній культурі аналоги козацького здобичництва, а військова здобич відіграла роль трофею. Проте саме в українського козацтва традиція здобичництва трансформувалася разом із ним та мала не тільки економічне, військове, а й ідеологічне обґрунтування.

5. Прикордонна адміністрація Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої, брала активну участь у становленні козацького здобичництва, отримуючи від цього як особисту економічну, так і державну політичну користь. Прикордонні старости і воєводи виступали в ролі очільників козацтва, що сприяло його консолідації й подальшій трансформації здобичництва. Під час організації й безпосередній реалізації здобичницьких походів старости передавали козакам свій військовий досвід. Походи, що організовувалися прикордонною адміністрацією, можна поділити на декілька категорій: походи-відповіді, які були відповіддю на татарську агресію, та походи військово-політичного характеру, що здійснювалися в контексті тогочасної міжнародної ситуації. В усіх цих походах мало місце здобичництво, яке в першу чергу обґрунтовувалося економічною необхідністю.

6. Досліджено, що влада Речі Посполитої не могла ігнорувати існування українського козацтва, тому намагалася взяти під контроль як саме козацтво, так і його здобичницьку діяльність, як фактор стримання та протидії Османській імперії в межах Великого Степового Кордону України. Така політика польської влади не дала очікуваних успіхів, а навпаки – сприяла утвердженню традиції здобичництва та виокремленню українського козацтва в тогочасному суспільстві.

7. Важливу роль у трансформації козацького здобичництва відіграв процес інституалізації українського козацтва в Запорозьку Січ та реєстрове козацтво. Саме в цей час звичайне козацьке здобичництво, що носило суто економічний характер, трансформувалося в «хліб козацький», набуваючи ідеологічного обґрунтування: захист рідної землі від татарської агресії, збереження православної віри від мусульманського ворога та визволення українських бранців із турецького полону. Також відбуваються зміни в ставленні самих козаків до здобичі та її обґрунтуванні, що призвело до утворення власних моделей здобичництва в середовищі кожної з козацьких інституцій.

8. У результаті дослідження запропоновано три етапи трансформації козацького здобичництва:

1) кінець XV–XVI ст. – період, коли з’являються перші згадки про здобичницьку діяльність козаків, у якій здобич сприймалася козаками як ресурс для існування;

2) кінець XVI – перша половина XVII ст. – період характеризується консолідацією українського козацтва, на яку впливав процес інституалізації, що призвело до появи ідеологічного обґрунтування здобичі, позиціонування себе, як «лицарів степового порубіжжя». Здобич у козацькому середовищі сприймалася як специфічна «плата» за суспільно важливу справу захисту державної території, яку не могла оплачувати Річ Посполита;

3) середина XVII–XVIII ст. – період, під час якого відбувалася подальша трансформація здобичництва, де головну роль знову почав відігравати економічний фактор. На це вплинули складні внутрішньополітичні обставини, відбувався процес поступового перетворення запорожців на регулярні частини російської армії, що призводить до поступового зникнення традиції здобичництва.

9. Козацьке здобичництво стає вагомим фактором тогочасної міжнародної ситуації, бо в значній кількості угод, дипломатичних листувань між Річчю Посполитою та Османською імперією відображено питання здобичництва. Здобичницька діяльність козаків впливала на тогочасне військово-політичне становище і процес торгівлі в Причорноморському та Приазовському регіонах. Кожна із сторін намагалася взяти під контроль здобичництво, вдаючись до військової конфронтації та мирних переговорів.

10. Морські та сухопутні шляхи, якими послуговувалися козаки для своїх здобичницьких походів, складали цілу мережу, що була сталою протягом тривалого часу. Разом із тим ці шляхи також мали свої особливості: перша – співвідношення козацьких шляхів із татарськими та торговими шляхами. Друга – кожен шлях мав свої власні переправи та торговельні локації, в межах яких можна було здійснити обмін, або перепродаж здобичі.

11. Структура козацької здобичі XVI–XVIII ст. складалася з господарських та військових трофеїв: від худоби, зброї, коштовностей і до продовольства. Кожна

зі складових мала своє економічне та ідеологічне обґрунтування. Особливими структурними компонентами здобичі були коні та полон. Сприйняття та обґрунтування полону козаками було різним відповідно до традицій, законодавства, ідеологічного обґрунтування та економічних потреб. З другої половини XVI ст. здобич, частину якої складав і полон, сприймалася козаками як плата за несення військової служби – «гарач». Використаний у роботі комплекс документів та історичних досліджень дав можливість визначити основні напрямки використання полону: обмін на побратимів, продаж на невільничих ринках, «лицарські подарунки», робоча сила в козацьких господарствах.

12. У межах Запорозької Січі здобичницька діяльність козаків відіграла важливу економічну роль та була одним із ресурсів для існування, тому вона регламентувалася нормами звичаєвого права. Сприйняття здобичі як своєї плати за несення воєнної та прикордонної служби призвело до поступової легалізації традиції здобичництва в правовій системі та воєнній культурі українського козацтва. За несанкціоновані та грабіжницькі походи козаки каралися, інколи на смерть. Такий стан справ дозволяє стверджувати, що правова система низових козаків визначала здобичницькі походи правомірними та регламентованими. Розподіл здобичі в козацькому середовищі також відбувався в межах звичаєвої правової системи. Рівномірний поділ військових трофеїв між усіма учасниками походу, виокремлення частини здобичі для Січового скарбу був запорукою консолідації козацького війська та унеможлилював суперечки і чвари між козаками, що безпосередньо впливало на боєздатність козацтва.

Результати дослідження є основою для наукових розробок з історії українського козацтва, історії Речі Посполитої та Кримського ханства, історії України в цілому. Вони можуть бути враховані в реалізації національних урядових програм і реалізації двосторонніх міжнародних угод про співпрацю між Україною, Польщею та Туреччиною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Архів головний актів давніх у Варшаві (АГАД), 1781. Ф. Архів Коронний Варшавський, від. Російський (1455–1796), коп. 5, № 32157–32166: *Akt rozgraniczenia Guberni Noworosyjskiej od Ukrainy Polskiej*.

АГАД, 1624. Ф. Архів Коронний Варшавський, від. Татарський (1455–1796), копія 63, том 135, № 712–713: *Lista przymierza wysłana przez chana Mehmeda III Gireja do króla Zygmunta III*.

АГАД, 1632. Ф. Архів Коронний Варшавський, від. Татарський (1455–1796), копія 63, том 21, № 481: *Lista przymierny wysłane przez chana Dżanibeka Gireja królowi polskiemu w 1632*.

АГАД, 1635. Ф. Архів Коронний Варшавський, від. Татарський (1455–1796), копія 63, том 9, № 467: *Lista przymierny przesłana przez Chana Inayeta Gireja do króla Władysława IV*.

АГАД, 1654. Ф. Архів Коронний Варшавський, від. Татарський (1455–1796), копія 62, том 34, № 365: *Traktat między Rzeczpospolitą a Chanatem Krymskim o sojuszu przeciwko Rosji i Ukrainie*.

АГАД. Ф. Архів Дому Радзивіллів, від. 3, кн.15, № 109. *Listy Jurija Chmielnickiego do Jana III*.

АГАД. ф. Архів Коронний Варшавський, № 193: *Metryki litewskie*, s. 366.

АГАД. ф. Архів Коронний Варшавський, № 194: *Metryki litewskie*. Архів головний актів давніх у Варшаві, ф. Архів Коронний Варшавський, s. 71–74.

АГАД. ф. Архів Коронний Варшавський, № 196: *Metryki litewskie*, s. 241–244.

Бібліотека Музею імені князів Чарторийських у Кракові, 1683. Ф. Теки Нарушевича, № 179: *List hetmana prawego brzegu Ukrainy Stefana Kunyckiego do kasztelana krakowskiego Andrzeja Potockiego*, s. 153, 889

Бібліотека Музею імені князів Чарторийських у Кракові, ф. Теки Нарушевича, № 124: *Uniwersal Stefana Batorego do ukrainnych urzednikow w sprawie poszanowania przez nich wolnosci Kozakow zaporoskich*, s. 93–94.

Бібліотека Музею імені князів Чарторийських у Кракові. Від. Рукописів №1577: *Formuła ahdaname do wydania Khan Djanibek Giray, przygotowana przez polską kancelarię prawną 1622*, s. 417–419.

Бібліотека Польської Академії Наук у Кракові (ПАН Краків), 1578. Відділ Рукописів, №32066/5-6: *Universal Króla Stefana Batorego z dnia 4 kwietnia 1578. Warszawa, s. 33 – 34.*

ПАН Краків, 1623. Від. Рукописів, № 206: *Traktat pokojowy z 1623 r. między Imperium Osmańskim a Rzeczypospolitą Obojga Narodów. Stambuł, s. 61–70.*

ПАН Краків, 1648. Відділ рукописів. №1052: *Przemowa Krzywonosą, kozaka zaporozkiego, do Chmielnikiego i starszyny po rozdzieleniu łupów i zdobyczy z tatarami*, арк. 314.

ПАН Краків, 1685–1688. Від. Рукописів, № 1081: *Relacje dotyczące wojsk Rzeczypospolitej.*

ПАН Краків. Від. Рукописів, № 363: *Listy królów [od] Zygmunta III do [sierpnia].*

ПАН Краків. Від. рукописів, № 269: *Akty kozackie z lat 1596-1723, głównie reskrypty hetmanów i urzędników Zaporozża.*

ПАН Краків. Від. Рукописів, № 645: *Księga zbiorów różnych wypraw wojskowych, języki sejmu, przesłania cesarzy austriackich.*

Бібліотека Польської Академії Наук у Курніку (ПАН Курнік), 1542. Від. Рукописів, 00974, № 222: *Darowizna yarlig cum sartname wysłana przez Khana Sahiba Giraya do króla Zygmunta*, s. 126–129.

ПАН Курнік. Від. Рукописів, 00974, №330: *Traktat został zawarty z cesarzem tureckim*, s. 56–59, 770.

Бібліотека Ягелонського університету у Кракові, 1604. Від. Рукописів, № 43: *Przymierze wysłane przez Chana Ghaziego II Gireja do króla Zygmunta III*, s. 186–189.

Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 93, оп. 1, спр. 166: *Копии ордеров полученных правителем Таврической области Каховским. Копии ордеров полученных кошевым Черноморского войска Чепега 1786 - 1790 гг.*, арк. 50–90

ДАОО. Ф. 4, оп. 2, спр. 599: *Чернега Филип, Турченко Йосиф, Никитинко Александр, Авраменко Андрей, Бойченко Федор и Волкова Михайла, Пожидев Онуфрий и Литвиненко Макар, пожилавших причислеться к мещанам*, арк. 1–2.

РДАДА, 1617 – 1701 г. Ф. 229, оп. 1, спр. 7, столб. 7: *Списки грамот царя гетману, «листов» гетмана к царю и писем крымского хана и турецкого султана к гетману, инструкций посланцам и «статейный список» (отчет) Унковского, 1649, 1650 гг.*, арк. 87–95.

Російський державний архів давніх актів (РДАДА), 1776 г. Ф. 16, оп. 1, спр. № 797, Част. 6: *Ведомость о количестве в Барвинкостинкивському уезде бывших запорожских старшин, которые не принимали участия в беспорядках на Запорожье*, арк. 412; 413–413 зв.

РДАДА, 1718-1719 гг. Ф. 79, оп. 1, спр. *Записная книга польских и литовских пленных, отправленных из Москвы на родину*, арк. 700-710.

РДАДА, 1776 г. Ф. 16, оп. 1, спр. № 797: *Именной список тех бывших запорожских казаков и старшин, проживающих на правом берегу Днепра, участвовали в русско-турецкой войне (1768–1774 гг.)*, арк. 486 зв.

Центральний державний історичний архів України, 1769. Ф. 990, оп. 1, спр. 734: *Сповідний розпис*, арк. 135.

Опубліковані джерела

Збірки документів, літописи, хроніки:

Архивъ Юго-Западной России, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, височайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторф, 1863. Ч. III. Акты о козакахъ (1500-1648). Т. I. Киев: Тип. И. и А. Давиденко.

Бантыш-Каменский, Д. упр., 1858. *Источники Малороссийской истории*. Ч. I. Москва: Унив. Тип.

Баркулабівський літопис. 1975. В.: Улащик Н. *Литовсько-Білоруські літописи*. Т. 32. [online] Доступно: <http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov11.htm> [Дата звернення: 10 квітня 2021].

Белоусов, С. М. 1941. *Історія України в документах і матеріалах*. Т. 3: Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР.

Бойко, А., упр., 2009. *Джерела з історії Південної України*. Т.10. Опис Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Запоріжжя.

Брехуненко, В., Мицик, Ю., Щербак, В., упр., 2016. *Документи українського козацтва XVI - першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського.

Бутич, І., Крип'якевич, І., упр., 1998. *Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657*. Київ: Вид. дім «Альтернативи».

Войтович, Л., Заборовський, Л., Ісаєвич, Я. та ін., упр., 1998. *Документи російських архівів з історії України*. Том 1: Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. Львів.

Гісцова, Л.З., Демченко, Л.Я. упр., 1994. *Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ 1717-1776*. Київ: Наукова думка.

Гончарук, Т. Г. 2000. *Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах*. Одеса: Астропринт.

Гончарук, Т.Г., Гуцалюк, С.Б., Сапожников, І.В, Сапожникова, Г.В. 1999. *Хаджибей-Одеса та українське козацтво (1415–1797 роки)*. Одеса: ОКВА.

Грабянка, Г. 1992 Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки [online]. К.: Т-во «Знання» України. Доступно: <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm> [Дата звернення: 10 квітня 2021].

Грибовський, В. 2016. *Степове порубіжжя XVII – поч. XVIII ст. у документах Державного архіву Воронізької області РФ*. Старожитності Південної України, 28. Київ: ІУАД НАНУ.

Грушевський, М.С. 1908. *Жерела до історії України–Руси*. Т.8. Матеріали до історії української козащини. Львів: Видавництво Наукового Товариства імені Шевченка.

Ибрагимбейли, Х.М., Рашба, Н.С., ред. 1984. *Османская империя в первой четверти XVII века : сборник документов и материалов*. Москва: Наука.

Костакэл, В.А., Пушкарев, Л.Н., та ін., ред.кол. 1965. *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII веков. Документы и материалы*. Т. 1. Москва: Изд-во «Наука».

Костомаров Н., ред., 1865. *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. Т.2. СПб.: Тип. Эдуарда Праца.

Костомаров, Н., ред., 1878. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. Т. 9. СПб.: Тип. М. Эттингера.

Мицик, Ю. упр., 2012. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр*. Т. 1. (1648–1649 рр.). Київ.

Павленко С., упр., 2009. *Військова кампанія доби Івана Мазепи в документах*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. 1871. Т. X. *Памятники дипломатических сношений с Папским двором и с италианскими государствами (с 1580 по 1699 год)*. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцеляри.

Письма и бумаги императора Петра Великого. 1893. Т. 3: (1704–1705). СПб.: Государственная типография.

Письма и бумаги императора Петра Великого. 1912. Т. 6: (июль–декабрь 1707). СПб.: Государственная типография.

Собрание государственных грамот и договоров. 1822. Т. III. Москва: Тип. Селивановского.

Сохань, П.С. ред., 1998. *Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775. Корпус документів*. Т. 1. Київ: [б. и.].

Сохань, П.С. ред., 2000. *Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775. Корпус документів*. Т. 2. Київ: [б. и.].

Сохань, П.С. ред., 2003. *Архів Коша Нової Запорозької Січі. 1734–1775. Корпус документів*. Т. 3. Київ: [б. и.].

Український степовий кордон в середині XVI ст. (спогади барського старости Бернарда Претвича). 1997. Запоріжжя – Київ: «Тандем-У».

Шевченко, В.П., ред., Крип'якевич, І.П., упр., 1961. *Документи Богдана Хмельницького (1648–1657)*. Київ: Вид-во АН УРСР.

Шевчука, В.О., 1991. *Літопис Самійла Величка*. Київ: Дніпро.

Эворницкий, Д. упр., 1903а. *Источники для истории запорожских казаков*. Т.1. Владимир: Типо-Литография губернского правления.

Эворницкий, Д. упр., 1903б. *Источники для истории запорожских казаков*. Т.2. Владимир: Типо-Литография губернского правления.

Юзефович, Т., упр., 1869. *Договоры России с Востоком. Политические и торговые*. СПб.: Тип. О.И. Бакста.

A General Collection of Treatys of Peace and Commerce, Manifestos, Declarations of War, and Other Publick Papers, from the End of the Reign of Queen Anne to the Year. 1732. Vol. IV. London [online]. Доступно: <https://archive.org/details/generalcollectio00lond> [Дата звернення: 24 квітня 2021].

Kronika Mircina Bielskiego. 1856. Т. III. Sanok: Pollak Karol.

Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. 1870. Krakow: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Kronika polska Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego wydana. 1597. Krakow: Drukarni Jakuba Sibeneychera.

Lietuvos Metrika. 2002. Кн. 15. Vilnius: Žara.

Niemcewicz, J. T., ed., 1839. *Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym* Т. 5. Lipsk: Breitkopf i Haertel.

Theiner, A. 1859. *Historical monuments relating to the reign of Alexei Mikhailovich, Theodore III and Peter the Great: excerpts from the archives of the Vatican and Naples*. Rome: De Vatican.

Volumina Legum, 1859a. *Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, y wszystkich prowincyi należących na wylnych seymach koronnach od seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone*. Т. 2. Petersburg: Ohryzko Jozafat .

Volumina Legum, 1859b. *Prawa, konstytucye y przywileie Królestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, y wszystkich prowincyi należących na wylnych seymach koronnach od seymu Wiślickiego roku pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone*. Т. 3. Petersburg: Ohryzko Jozafat.

Мемуари:

Антонович, В., упр., 1890. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. Вип. I. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого

Гейденштейн, Рейнгольд. 1889. *Записки о Московской войне (1578–1582)*. СПб: Типография Министерства внутренних дел.

Лясота, Е. 1984. Щоденник 1594 [online]. Доступно: <http://litopys.org.ua/suspil/sus17.htm> [Дата звернення: 24 квітня 2021].

Пименов, Н. 1902. Описание Черного моря и Татарии составил доминиканец Эмиддио Дорелли д'Асколи, перфект каффы. Татарии и прочего 1634 г. *Записки Императорского Одесского общества истории и древности*. Т. XXIV. Одесса: «Экономическая» типография и литорграфия.

Шевальє, П'єр. 1993. *Исторія війни козаків проти Польщі* [Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne]. Пер. з французької Ю. Назаренко. Київ: Томіріс.

Эвлия Челеби. 1961. *Книга путешествия. Вып.1: Земли Украины и Молдавии* [online]. Москва: Наука. Доступно: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text5.phtml?id=1731> [Дата звернення: 09 січня 2021].

Broniewski, M., 2001. *Tartariae descriptio. Opis Tatarii*. [Tartariae Descriptio. Description of Tataria]. Z łaciny przełożyła Śnieżewska, E., Mączyńska, M. Łódź : Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.

Commentariorum Chotinensis belli libri tres. Auctore Iacobo Sobieski, in ea expeditione ex ordine equestri comissario, post vero Castellano Cracoviensi. Opus posthumus. 1646. Datisci: Sumptibus Georgii Forsters.

Guillaume Levasseur de Beauplan. 1660. *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. Contenues depuis les confins de la Moscovie, insques aux limites de la Transilvanie. Ensemble leurs moeurs, façons de viures, et de faire la Guerre* [online]. Rouen: Chez Jacques Cailloué. Доступно: <http://izbornyk.org.ua/boplan/bop07.htm> [Дата звернення: 24 квітня 2021].

Helsel, A.Z., uporz., 1860. *Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiery wras z listami tej królewskiej rodziny i innych znakomitych.* Kraków.

Jabłonowski, A. 1910. *Pisma.* T. 4. Warszawa: Wende.

Jabłonowsky, St. 1745. *Pamiętnie wprowadzenie wojska z cieśni Bukowienskiej.* Zamość.

Kara, Mustafa, 1973. *Kara Mustafa pod Wiedniem: źródła muzułmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku* [Viyana yakinlarındaki Kara Mustafa: 1683 Viyana seferinin tarihine Müslüman kaynaklar]. Przetłumaczone z osmańskiego Abrahamowicz, Z. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

Kluczycki, Fr., zebr., 1880. *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego «Acta Historica res gestas poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego.* T. II. Krakow: «Crasu».

Kuntze, E., wyd., 1917. *Swietoslawa Orzelskiego Bezkrolewia ksiag osmioro. 1572 – 1576.* Krakow: J. Pilipowski.

Lubienski, S. 1643. *Errata lulii Bellr Laureae Autriacae scriptoris, Taxantur. Opera posthuma.* Antwerpia.

Pawiński, A. 1881. *Zrodla dziejowie: Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego 1576-1586.* T.IX. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa.

Peyssonnel, Ch. 1765. *Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin.* Paris: chez N.M.Tillard libraire.

Peyssonnel, Ch. 1787. *Traité sur le commerce de la mer Noire*. Paris: chez N.M.Tillard libraire.

Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza koronnego i hetmana. 1584–1620. 1861. Lwów.

Posel w drodze. Stosunki turiecko-polskie od czasow osmanskich do dnia dsisiejszego. 2014. Istambul.

Sprawy wojenne króla Stefana Batorego : dyjaryjusze, relacje, listy i akta z lat 1576-1586. Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia ab Anno 1307 ad Annum 1793. T. XI. 1887. Kraków: Akademia Umiejętności.

Starowolski Sz. 1976. *Polska albo opisanie polozenia krolewstwa Polskiego*. Z jezyka lacinskiego przelozyl A. Piskadlo. Krakow: Wydaw. Literackie.

Tarowsky, W., wyd., 1860. *Pisma treści moralnej księdza Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowi*. Krakow: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej.

Welykyj, A. 1959. *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550-1850)*. V. III. (1609–1620). Romae: PP. Basiliani.

Пієца

De Varsovie le 10 Mars. *Amsterdam*. 1708. Du mardi 27 Mars.

Pologne. De General de l'Armée Moscovite de Poltawa. *Amsterdam*. 1709. Du 3 Avril.

Etats de Hollande. Pologne. *Amsterdam*. 1709. Du mardi 13 Août.

Allemagne. De Vienne. *Amsterdam*. 1709. Du 14 Août.

Pologne. Du Roi Stanislas a Visoko. *Amsterdam*. 1709. Du 14 Avril.

Du general de l'Armée de la Couronne pres de Czarny-Ostrag dans le Palatinat de Podolie. *Amsterdam*. 1709. Du 14 May.

De Cracovie. *Amsterdam*. 1709. Du 27 May.

Extrait d'une lettre de Leopold. *Amsterdam*. 1709. Du 19 Juin.

Література

Алекберли, М. 1961. *Борьба украинского народа против турецко-*

татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. Саратов: Издательство Саратовского университета.

Амеліна, О., 2016а. Козацтво в роботі Шарля де Пейссонеля «Історичні та географічні спостереження за варварами, які мешкають на берегах Дунаю та Чорного моря» (1756) (*Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin*). *Чорноморська минушина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України*, 11, с. 83–91.

Амеліна, О., 2016б. Проблематика козацького здобичництва в роботах Д. І. Яворницького. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*, 14, с. 78–85.

Амеліна, О., 2017. Проблематика козацького здобичництва в науковій спадщині Я. Дашкевича. *Інтелігенція і влада*, 36, с. 225–235.

Амеліна, О., 2018. «Ясир» та відповідні терміни в тюркському та українському мовному просторі. *Чорноморська Минушина: Записки Відділу історії козацтва на півдні України*, 13, с. 10–14.

Антонович, В. Б. 1991. *Про козацькі часи на Україні*. Київ: Дніпро.

Антонович, В., Бец, В. 1885. *Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах*. Київ: Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира.

Апанович, О. М. 1969. *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* Київ: Наукова Думка.

Апанович, О. М. 1991. *Розповіді про запорозьких козаків*. Київ: Дніпро.

Баран, О. 1985. *Козацько-перські взаємини в творах П'єтра делла Валле*. Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук.

Баскаков, А.Н. 1977. *Турецко-русский словарь*. Москва: Русский язык.

Бачинська, О.А, Чухліб, Т.В., Щербак, В.О., 2015. *Українське козацтво*. Київ: Кристал Бук.

Бачинська, О.А. 2007. Козацтво в системах Російської і Турецької імперій. В.: Смолій В. А., ред. *Історія українського козацтва: Нариси у 2-х томах*. Т.2. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 303–362.

Бевзо, О.А. 1971 *Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження*. 2-е вид. Київ: Наук. Думка.

Богочанская, Н. Н., Торгашова, А. С. 2009. *Большой русско-турецкий словарь 250000 слов и словосочетаний*. Москва: Дом Славянской книги.

Брайчевський, М. 1991. Походження запорозького козацтва. *Козацька газета*, 1, с.1–3.

Брехуненко, В. 1993. Невідомі джерела до історії української державності кінця 50-х – середини 70-х рр. XVII ст. в польських архівосховищах та відділах рукописів наукових бібліотек. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*, 3, с. 99–103.

Брехуненко, В. 2005. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. Київ: [б.в.].

Брехуненко, В. 2006. Українське козацтво в колі східноєвропейських християнських козацьких спільнот. В.: Смолій В. А., ред. *Історія українського козацтва: Нариси у 2-х томах*. Т.1. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с.115–143.

Брехуненко, В. 2010. Козацький ясир і торгівля ним у XVI – першій половині XVII ст. *Історія торгівлі, податків та мита*, 1, с. 96–112.

Брехуненко, В. 2011. *Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст.* Київ.

Брехуненко, В. 2014 *Східна брама Європи. Козацька Україна середини XVII–XVIII ст.* Київ: Темпора.

Брехуненко, В., Грибовський, В., Мицикта ін., 2018. *Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст.* Київ: ІУАД.

Брехуненко, В. 2020. Освоєння українськими козаками території між Дніпром і Доном в уявленнях і практиках XVI–XVII ст. В: Репан, О. *Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.* Київ: К.І.С., с. 109–132.

Брехуненко, В., Нагельський, М. 2004. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII століття з польських рукописних зібрань. *Український археографічний щорічник*, 8/9, с. 425–452.

Бруна, Ф. 1879. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852 - 1877)*. Ч. 1. Одесса: Тип. Г. Ульриха

Винник, В.О., ред. 1977. *Словник української мови: в 11 томах*. Том 8. Київ: Наукова Думка.

Вирський, Д. 2005. «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України.

Вирський, Д. 2007. Опис Українських земель у «Polonia» Шимона Стравольського (1632). *Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. Праць*, 10, с. 46–63.

Вирський, Д. 2008а. *Околиця ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. *Український історичний збірник*, 11, с. 493–494.

Вирський, Д. 2008б. *Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)*. К.: Інститут історії України НАН України.

Вирський, Д. 2016. *Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)* Київ: Інститут історії України.

Вирський, Д. 2018. Початковий дискурс про козаків: товлення образу українського козацтва в Речі Посполитій 1560–1570-х рр. *Український історичний журнал*, 2, с. 20–40.

Гловко, О. 2000. Давня Русь та хрестові походи. *Східний Світ*, 2, с. 20–27.

Голобуцький, В. 1956. *Черноморское казачество*. Київ: Изд-во АН УССР.

Голобуцький, В. 1957. *Запорожское казачество*. Київ: Государственное издательство политической литературы УССР.

Голобуцький, В.О. 1961. *Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775*. Київ: Вид-во АН УРСР.

Грибовський, В., 2000. Типологія татарських набігів у XVIII ст. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.*, 5, с. 206–211.

Грибовський, В. 2007. *Запорозько-ногайське порубіжжя у XVI–XVIII століттях* [online]. Запоріжжя. Доступно: http://www.cossackdom.com/articles/g/gribovskyi_zaporozhpobuzh02081.htm [Дата звернення: 20 квітня 2021].

Грибовський, В.В. 2014. Протоколи допитів утікачів з ногайського полону в російському Азові у 1696 р. (за документами Державного архіву Воронізької області). *Архіви України*, 1, с. 121–141.

Грушевський, М. 1995. *Історія України-Руси*. Т. VII. Козацькі часи – до року 1625. Київ: Наукова думка.

Гурбик, А. 1999. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми). *Український історичний журнал*. Київ: «Наукова думка», 6, с. 3–17.

Гурбик, А. 2006. Томаківська Січ. В.: Смолій В. А., ред. *Історія українського козацтва: Нариси у 2-х томах*. Т.І. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 536–547.

Гуслистий, К. 1941. *Нариси з історії України*. Вип. 3. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI – 30-і роки XVII ст.). Київ: Вид-во АН УРСР.

Дашкевич, Я. 1989. Східні джерела з історії України: проблеми видання. *Український історичний журнал*, 11, с. 149–152.

Дашкевич, Я. 1990. Козацтво на Великому кордоні. Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (матеріали круглого столу). *Український історичний журнал*, 12, с. 20–22.

Дашкевич, Я. 1991. Україна на межі між сходом і заходом (XIV-XVIII ст.). *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*, Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції, с. 28–44.

Дашкевич, Я. 2016. *Україна і Схід*. Львів.

Діанова, Н.М. 2010. *Формування етно-конфесійної структури населення міст Південної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)*. Одеса: Астропринт.

Довнар-Запольский, М.В. 1898. *Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502-1509 гг.* Симфірополь: Типографія Спиро.

Драгоманов, М. 1991. *Про українських козаків, татар та турків*. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро».

Дэвис, Н. 2005. *История Европы*. Переклад з англійської Т.Б. Менской. Москва: АСТ Транзиткнига.

Ефименко, А.Я. 1906. *История украинского народа*. СПб.: Изд. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон.

Каюк, С. 2015. Релігійність фронтального населення південноукраїнського регіону в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. В.: Боряк, Г. В. та ін. ред. *Міжнародна науково-практична конференція «IV Міждисциплінарні гуманітарні читання»: тези доповідей*. Київ, Україна, 25 жовтня 2015. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 146–154.

Ковалець, Т. 2015. «Конституція Язловецького гетьмана з Бучача із козаками низовими запорозькими року Божого 1571»: невідома постанова першої козацької комісії. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник*, XI, с. 63–71.

Котляр, М., Плахонін, А. 2011. Походи Русі на Візантію. В.: Смолій В.В., ред. *Енциклопедія історії України*. Т.8. Київ: Наукова думка, с. 463–520 с.

Крип'якевич, І. 1990. *Богдан Хмельницький*. 2-е вид., випр. і доп. Львів: Видавництво «Світ».

Крип'якевич, І. 1992. *Історія українського війська*. 4-е вид., змін. і доп. Львів: Видавництво «Світ».

Кулиш, П. 1874. *История воссоединения Руси. Т. 1*. Санктпетербург: Общественная польза.

Кулиш, П. 1877. *Материалы для истории воссоединения Руси. Т. 1: 1578–1630*. Москва: Типография А.А. Гатцука.

Курукин, И. 2019. Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах каспии (1722-1735) [online]. Москва: Квадрига. Доступно: <https://books.google.com.ua/books?id=СЕНОСwAAQBAJ&pg=PT99&lpg=PT99#v=onepage&q&f=false> [Дата звернення: 05 травня 2021].

Лашенко, Х. 1998. До історичної географії Запорозжя часів Нової Січі: шляхи броди і переправи як елементи розгалуженої системи сполучень. *Південна Україна у XVIII – XIX ст.*, 3, с. 96–106.

Лашенко, Х. 2002. *Географія, природне середовище вольностей Війська Запорозького, та природокористування запорозьких козаків (1734–1775)*. Автореферат дисертації к. і. н. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Леп'явко, С. 1999. *Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591)*. Чернігів: Сіверська думка.

Леп'явко, С. 2000. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть*, 1, с. 143–158.

Леп'явко, С. 2001а. *Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.)* [online]. Запоріжжя: РА «Тандем-У». Доступно: <http://www.cossackdom.com/book/bookkordon.html> [Дата звернення: 24 травня 2021].

Леп'явко, С. 2001б. Козаки і татари на початку 1580-х років. *Наукові записки. Збірник праць вчених та аспірантів*. Т. 6, с. 30–43.

Леп'явко, С. 2006а. Аналоги українського козацтва у західному світі В.: Смолій В. А., ред. *Історія українського козацтва: Нариси у 2-х томах*. Т.І. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 102–115.

Леп'явко, С. 2006. Українські козаки та їх рицарські аналоги в середньовічній Європі. В. А., ред. *Історія українського козацтва: Нариси у 2-х*

томах . Т.І. Українські козаки та їх рицарські аналоги в середньовічній Європі. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 143– 58.

Лисяк-Рудницький, І. 2012. *Україна між Сходом і Заходом. Формування українського народу й нації*. Київ: ПрАТ «Українська прес-група».

Мамчак, М. 2007. Україна: шлях до моря. Історія українського флоту [online]. Снятин: ПрутПринт. Доступно: http://ukrlife.org/main/prosvita/hist_flotua.htm [Дата звернення: 14 травня 2021].

Маркевич, А.И. 1894. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы. *Записках Одесского Общества истории и древностей*, 17, с. II, 1–73.

Мицик, А., Плохій, С., Стороженко, І. 1991. *Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків*. 2-е вид. Дніпропетровськ: «Січ».

Мицик, Ю. 1997. З українського дипломатарія другої половини XVII століття. *Записки НТШ*, т. 223, с. 360–397.

Мицик, Ю. 2010. З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI – першої половини XVIII ст. *Україна в Центрально-Східній Європі*, 9–10, с. 327–360.

Мицик, Ю. 2013. Тугай-Бей. В.: Смолій, В.А., гол. ред. *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 10 : Т - Я*. Київ: Наук. думка, с. 194.

Мільчев, В. 2008. Запорозьке гайдамацтво XVIII століття як традиційний здобичницький промисел козацтва. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, вип. XXIV, с. 40–50.

Мільчев, В. 2009. *Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел)*. Запоріжжя: РА «Тандем-У».

Мурзакевич, Н. 1868. Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской Империи землям, 1774 года. *Записках Одесского Общества истории и древностей*, 7, с. 166–198.

Новичев, А., Пенчик, Д. 1976. К истории рабства в Османской империи. *Turcologica 1976. К семидесятилетию академика А.Н.Кононова*. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, с. 305–312.

Новосівський, І. 1977. Деякі українські проблеми в світлі молдавської хроніки Йона Некульчі. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*, с. 341–364.

Остапчук, В. 1992. Проблеми і перспективи української османістики. *Український археографічний щорічник. Нова серія*, 1, с. 94–112.

Остапчук, В., Галенко, О., 1996. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «дар великих мужів у воюванні морів». *Marra mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*, с. 341–426.

Панашенко, В.В., 1990. Політико-адміністративний устрій та етносоціальні процеси на українських землях (XIV-XVIII ст.). *Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії*, с. 334–378.

Плецький, С. 2002а. Здобичництво. *Українське козацтво: Мала енциклопедія*. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, с.172.

Плецький, С. 2002б. Харциз. *Українське козацтво: Мала енциклопедія*. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, с. 508.

Плецький, С. 2002с. Хліб козацький. *Українське козацтво: Мала енциклопедія*. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, с. 508–509.

Полторацк, В. М. 2007. *Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734-1775 рр.): політико-правовий і соціально-економічний аспекти*. Автореферат дисертації к. і. н. Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова.

Полторацк, В.М., 2009. Азово-чорноморська торгівля як чинник взаємин Війська Запорізького та Війська Донського доби Нової Січі (1734-1775 роки). *Записки історичного факультету*, 20, с. 167–182.

Пріцак, О., 1993. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. *Український археографічний щорічник. Нова серія*, 2, с.177–192.

Сас, П., 2007. Воєнний промисел запорізьких козаків (перша половина XVII ст.). *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 7, с.167 - 196.

Сас, П., 2013. Укладення Хотинського мирного договору 1621 р. *Український історичний журнал*, 2, с. 38–73.

Семенова, Л. 1994. *Дунайские княжества в международных отношениях в Юго-Восточной Европе (конец XIV — первая треть XVI в.)*. Москва.

Сергійчук, В. 1992. *Морські походи запорожців* [online]. Київ: Фотовідеосервіс. Доступно: http://exlibris.org.ua/text/morski_pohody.html [Дата звернення 20 квітня 2021].

Середа, О. 2019. *Османсько-українська дипломатія в документах XVII–XVIII ст.* – Київ; Стамбул.

Скальковський, А.О. 1994. *Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького*. Дніпропетровськ: «Січ».

Смирнов, В. 1887. *Крымское ханство од верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века*. СПб.

Смолій, В. 1990. Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина. *Вітчизна*, 1, с. 189–194.

Смолій, В., Степанков, В. 2009. *Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет*. Київ: Темпора.

Соловьев, С.М. 1857. *История России с древних времен. Глава седьмая* [online]. СПб.: Товарищество «Общественная польза». Доступно: <http://www.spsl.nsc.ru/history/solov/main/solovlec.htm> [Дата звернення: 06 квітня 2021].

Станіславський, В.В. 1995. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.). *Український історичний журнал*, 6, с. 3–21.

Станіславський, В.В., 2000. Поїздка «товмача» гетьмана Андрія Могилы до Білгородчини та Криму (1688). *Український історичний збірник*. Київ, с. 305–310.

Станіславський, В.В. 2004. *Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699*. Київ: Ін-т історії України НАН України.

Станіславський, В.В. 2007. Карловицький конгрес (1698–1699). *Енциклопедія історії України*. Т. 4. Київ: Наукова думка, с. 114–115.

Стороженко, А. 1904. *Стефан Баторий и днепровские казаки: исследования, памятники, документы и заметки*. Киев: Тип. Г. Л. Францкевича.

Стороженко, І. 1996. *Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. Книга перша. Воєнні дії 1648–1652 рр.* Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ.

Субтельний, О., 1994. *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* Переклад з англійської В. Кулика. Київ: Либідь.

Таїрова-Яковлева, Т. 2013. *Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»*. Київ: ТВО Видавництво «Кліо»

Туранли, Ф., 2017б. Українські козаки: походи на південні береги Чорного моря. *Гілея: науковий вісник*, 118, с. 7–17.

Туранли, Ф. 2017а. *Козацька доба в історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XV – перша чверть XVIII століття)*. Автореферат дисертації д.і.н. Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Федорук, Я. 2003. Переговори Речі Посполитої з Московією і укладання Віленського миру (1654-1656). В.: Сохань П., ред. *Переяслівська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. Київ: «Смолоскип», с. 796–860.

Черкас Б., 2004. Прикордонний староста Семен Полозович . *Український історичний збірник*, 7, с. 95–105.

Черкас, Б., 2002. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. *Український історичний журнал*, 1, с. 53–67.

Черкас, Б., 2003. Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533–1540 рр. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*, 3, с.117–128.

Черкас, Б., 2006. Українське козацтво наприкінці XV - у першій половині XVI ст. В.: Смолій В. А., ред. *Історія українського козацтва: Нариси у 2-х томах*. Т. 1. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 57–65.

Черкас, Б. 2016. Осіла Україна в заєминах зі степом (кінець XV – середина XVI ст.). *Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря*. Харків: Клуб сімейного дозвілля, с. 55–100.

Чухліб, Т. 2003а. *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.* Київ: Інститут історії України НАНУ.

Чухліб, Т. 2003б. Проблема ратифікації Переяслівсько-московських домовленостей 1654 року. В.: Сохань П., ред. *Переяслівська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. Київ: «Смолоскип», с. 764–774.

Чухліб, Т. 2010. *Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія».

Чухліб, Т. 2018. *Магнат, козак і гайдамака. Боротьба за владу Русі-України з Коронаю Польською (1569–1769 рр.)*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

Щербак, В.О. 1989. *Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр.* Київ: Наукова думка.

Щербак, В.О. 1997. *Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України.

Щербак, В.О. 2000. *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* [online]. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська акад». Доступно: <http://litopys.org.ua/coss1/shch.htm> [Дата звернення: 02 квітня 2021].

Щербак, В.О. 1990. Етнічні аспекти еволюції класово-станової структури української народності. В.: Кондуфор Ю.Ю., відп. ред. *Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії*. Київ: Наукова думка, с.303–333.

Щербак, В.О. 2006а. Реєстрові козаки на державній служб. В.: Смолій В.А., ред. *Історія українського козацтва: Нариси у 2-х томах*. Т. 1. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 74–86.

Щербак, В.О. 2006б. Джерела формування українського козацтва. В.: Смолій В. А., ред. *Історія українського козацтва: Нариси у 2-х томах*. Т.1. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», с. 65–74.

Яворницький, Д. 1890а. *Вольности запорожских казаков. Историко-типографический очерк*. Санкт-Петербург: типография И. Н. Скороходова.

Яворницький, Д. 1990б. *Історія запорізьких козаків*. Т. 1. Львів: «Світ».

Яворницький, Д. 2005. *Твори у 20 томах*. Т. 2. Київ; Запоріжжя: Тандем-У.

Яворницький, Д. 1991. *Історія запорозьких козаків*. Т. 2. Львів: «Світ».

Abrahamowicz, Z. 1959. *Katalog dokumentów tureckich : dokumenty do dziejów Polski i krajów óściennych w latach 1455-1672*. Cz. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Bardach, J., Lesnodorski, B., Pietrczak, M. 1979. *Historia państwa i prawa Polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Drozdowski, M. 2008. *Religia I Kozaczyzna w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.

Grabowski, A. 1840. *Starożytności historyczne Polskie, pisma i pamiątki do dziejów polskich*. Т. 2. Kraków: J. Czech.

Kołodziejczyk, D. 2011. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania : international diplomacy on the European periphery (15th–18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents*. Leiden–Boston: Brill.

Kołodziejczyk, D., 2007. Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Enjeux Politiques, Économiques et Militaires en Mer Noire (XIV–XXI siècles). Études à la mémoire de Mihail. Guboglu*, s. 127–130.

Milewsk, D., 2012. Campaign of the Great Hetman Jan Zamoyski in Moldavia (1595). Part I. Politico-diplomatic and military preliminaries. *Codrul Cosminului*, 2, s. 261–286.

Orzechowski, S. 1919. *Polskie dialogi polityczne*. Krakow: Akademia Umiejętność.

Ostapchuk, V. 1987. Five Documents from the Torkap Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639). *Journal of Turkish Studies*, 11, p. 49–104

Otwinowski, E. 1849. *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II od roku 1696-1728*. Kraków: nakładem i drukiem Józefa Czecha.

Paprocki, B. 1858. *Herby rycerstwa polskiego*. Krakow: Turowski Kazimierz Józef.

Paszkowski, M. 2018. *Dzieje tureckie i utarczki kozackie z tatury (1615)*. Krakow: Księgarnia akademicka.

Reychman, J. 1973. *Historia Turcji*. Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossolińskich.

Sarnicki, S. 2015. *Księgi Hetmańskie*. Ferenc M. Krakow.

Serczyk, W. 1984. *Na dalekiej Ukrainie: dzieje kozaczyzny do 1648 roku*. Kraków: Literackie Wydawnictwo.

Topaktas, H. 2017. *Osmansko-polskie stosunki dyplomatyczne. Poselstwo Franciszka Piotra Potockiego do Stambułu (1788-1793)*. Krakow: Tika.

Turner, F. 1893. The Significance of the Frontier in American History. Annual Report of the American Historical Association. [online]. Доступно: <https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/archives/the-significance-of-the-frontier-in-american-history> [Дата звернення: 06 квітня 2021].

Twardowski, S. 1681. *Woyna Domowa Z Kozaki i Tatury Moskwą, potym Szwedami, i z Węgry, Przez lat Dwanascie Za Panowania Najjasnieyszego Iana Kazimierza Krola Polskiego tocząca się*. Kalisz: Typis Collegij Calissiensis Soc. Iesv.

Wimmer, J., 1963. Materiały do zaganiaenia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1690–1696. *SMHW*, t. IX, cz. 1, s. 215–234.

Woliński, J., 1961. Wojna polsko-turecka w świetle relacji rezydentów austriackich w Turcji. *SMHW*, t. VII, cz. 2, s. 214–241.